

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN KUR'AN'DA DOĞRU DÜŞÜNME

Doktora Tezi
MEHMET MÜFTÜOĞLU

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN KUR'AN'DA DOĞRU DÜŞÜNME

Doktora Tezi

MEHMET MÜFTÜOĞLU

Danışman: PROF.DR. BAYRAKTAR BAYRAKLI

İstanbul, 2015

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı DİN EĞİTİMİ Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi MEHMET MÜFTÜOĞLU'nun DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN KUR'AN 'DA DOĞRU DÜŞÜNME adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 08.01.2015 tarih ve 2015-1/14 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 06/03/2015

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1. Tez Danışmanı	Prof. Dr. BAYRAKTAR BAYRAKLI
2. Jüri Üyesi	Prof. Dr. MUSTAFA USTA
3. Jüri Üyesi	Prof. Dr. VECDİ AKYÜZ
4. Jüri Üyesi	Prof. Dr. HAMİT ER
5. Jüri Üyesi	Prof. Dr. İRFAN BAŞKURT

B. Bayraktar
MUSTAFA USTA
VECDİ AKYÜZ
HAMİT ER
İRFAN BAŞKURT

DOKTORA TEZ ÖZETİ
DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN KUR’AN’DA DOĞRU DÜŞÜNME
Mehmet MÜFTÜOĞLU
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI
Mart 2015

TEZ DANIŞMANI: Prof. Dr. Bayraktar BAYRAKLI

Bu çalışmada, Kur’an’da düşünmenin önemi, Kur’an’da düşünme çeşitleri ve alanları, Kur’an’da aklın kullanılmasına ve düşünmeye işaret eden kavramların geçtiği ayetler çerçevesinde incelenerek din eğitimi açısından değerlendirilmiş ve Kur’an’ın doğru anlaşılması ve uygulanması için din eğitimcilerinin üzerine düşen görevlerin neler olduğu sorularına cevap aranmıştır.

Çalışmanın amacı, din eğitimi ile ilgilenen herkese, Kur’an’ın akla ve düşünceye verdiği önemi hatırlatmak ve Kur’an’ın ihmal edilen bu boyutunu onların önüne koymak olmuştur. Kur’an’ın akla ve düşünceye verdiği önem, çalışmamızın önemini ortaya koymuştur. İlgili ayetlerin, Arapça ve Türkçe kaynaklardan incelenmesiyle sürdürülmüş olan çalışmamızda genel olarak düşünme ve düşüncenin mahiyetinin yanında, felsefi ve tasavvufi düşünceye de yer verilmiştir. Kur’an ayetlerinde her ne kadar isim olarak geçemese de, fiil halinde aklın kullanılmasına ve çalıştırılmasına işaret edilmiş, genel olarak aklını kullanmayanların ahirette duyacakları pişmanlıklara değinilmiştir. Her biri aklın faaliyeti olmakla birlikte, Kur’an’da her biri aklın faaliyeti olan beş farklı düşünme çeşidi incelenmiştir. Kur’an’ın ayetlerinin arka planı ve derinlemesine düşünme anlamındaki düşünme biçimi için “tedebbur” kavramı kullanılmıştır. Geçmiş hatırlayarak, neticesinde bir öğüt söz konusu olduğu düşünme biçimi için “tezekkür” kavramı kullanılmıştır. Yaratılmışları düşünerek, yeni fikirlerin oluşmasına sebep olan düşünme biçimi için “tefekür” ve akıl ile kalbin iş birliği neticesinde meydana gelen ve doğru anlamaya yarayan düşünce biçimi için “tefekkuh” kavramının kullanıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Teakkul, Kur’an’da Doğru Düşünme, Tedebbur, Tezekkür, Tefekkuh, Tefekür.

DISSERTATION ABSTRACTS

RICHTIGES DENKEN IM QUR'AN IM HINBLICK AUF DIE RELIGIÖSE ERZIEHUNG

Mehmet MÜFTÜOĞLU

MARMARA UNIVERSITÄT

INSTITUT FÜR SOZIALWISSENSCHAFTEN

FACHBEREICH PHILOSOPHIE UND RELIGIONSWISSENSCHAFTEN

ABTEILUNG FÜR

RELIGIÖSE BILDUNG WISSENSCHAFT

Märztz 2015

DOKTORVATER: Prof. Dr. Bayraktar BAYRAKLI

Bei dieser Studie wurde die Bedeutung des Denkens, Denkweisen und Bereiche im Qur'an, im Rahmen der Begriffen und Versen, die auf die Nutzung der Geist und des Denkens zeigen untersucht und im Hinblick auf die religiöse Erziehung bewertet und wurden Antworten auf die Fragen gesucht, was die Aufgaben der religiösen Erzieher sind, um den Qur'an richtig zu verstehen und deutlich umzusetzen. Zweck der Arbeit ist, jedem, der mit der Religionserziehung zu tun hat, darauf hinzuweisen, was für ein Wert im Qur'an, auf den Verstand und das Denkvermögen gelegt wird und was die Vernachlässigung in dieser Dimension hervorbringt. Der Wert im Qur'an auf den Verstand und des Denkvermögens hebt den Wert unserer Studie hervor.

Die Qur'anverse wurden vom arabischen und türkischen Quellen fortgesetzt. Generell wurde die Denkweise und die Bedeutung des Denkens, philosophisch und mystisch ebenfalls mit einbezogen. Im Qur'an, jeweils fünf verschiedene Arten von Denken Aktivität des Geistes untersucht. Für den Art, der vor dem Hintergrund der Qur'an-Verse und in der tiefe Bedeutung denken Art des Denkens wurde zu "Tedebbur" Begriff verwendet. . Infolgedessen wurde die Erinnerung an die Vergangenheit, wenn es darum geht, zu denken eine Ermahnung zu "Tezekkür" Begriff verwendet. Indem man über die Geschöpfen nachdenken, wurde Art und Weise des Denkens, die dass neue Ideen bewirken, zu „Tefekkür“ (Betrachtung) und als Ergebnis der Zusammenarbeit des Herzens mit Verstand und hilft, um korrekt zu verstehen, wurde zu „tefekkuh“ Begriff verwendet.

ÖNSÖZ

Din Eğitiminde üzerinde çalışılması, araştırma yapılması gereken birçok konu vardır. Bu konular arasında, “Din Eğitimi Açısından Kur’an’da Doğru Düşünme” başlığını taşıyan bu çalışmaya beni iten, çocukluğumdan beri okuduğum Kur’an hakkında, onun içinden herhangi bir konuyu ele alıp etraflıca inceleme arzum olmuştur.

Yüce Allah’ın kelamı olması sebebiyle, belki her ayeti her kelimesi ayrı bir inceleme konusu olmakla beraber, gerek örgün, gerekse yaygın din eğitimde Kur’an üzerinde ve Kur’an’da düşünme konusuna çok az yer verilmesi dikkatimizi çektiğinden, tez danışmanı hocam Bayraktar Bayraklı’nın da teşvik edici ve cesaret verici yönlendirmelerinin bu konunun tespitinde önemli yeri olmuştur.

Çalışmamızda ele aldığımız “Kur’an’da Doğru Düşünme” konusunu, öncelikle düşünme ile doğrudan alakalı olduğunu düşündüğümüz “teakkul, tedebbur, tezekkür, tefekkuh ve tefekkür” kavramlarının geçtiği ayetlerin ışığında incelemeye ve din eğitimi açısından değerlendirmeye çalıştık.

Gerek ders dönemindeki tüm hocalarıma, gerekse tez döneminde, hatta çalışmamı en son haline getirmeden önce, yönlendirici fikirlerini benden esirgemeyen ve çalışmama katkı sağlayan jüri üyesi hocalarıma, tamamına, ancak, başından sonuna kadar çalışmamın taslağını hazırlarken ve yazımı esnasında yaptığı uyarı ve hatırlatmalarıyla çalışmama yön veren ve yazdıktan sonra hafta sonu dâhil, istirahatını bölerek başından sonuna kadar, yazdıklarımın her satırını usanmadan okuyarak gerekli düzeltmeleri yapan Prof. Dr. Bayraktar Bayraklı hocama hassaten, en içten teşekkürlerimi bir borç biliyorum.

Ayrıca bu çalışmam esnasında, ihmal ettiğimi düşündüğüm dualarını benden esirgemeyen, başta annemle babama, benden daha fazla ilgi bekleyen, ancak beni anlayışla karşılayan aileme, torunlarıma manevi desteklerinden dolayı teşekkür ediyor, çalışmamı yetişmemde ve bugünlere gelmeme sebep olan, dua kaynağım annemle babama ithaf ediyorum.

06.03.2015, (Cuma)

Mehmet MÜFTÜOĞLU

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
TÜRKÇE ÖZET.....	i
ALMANCA ÖZET.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

DÜŞÜNME VE DÜŞÜNCE

I. DÜŞÜNMENİN MAHİYETİ.....	16
II. DÜŞÜNCENİN MAHİYETİ.....	19
A. FELSEFİ DÜŞÜNCE.....	21
B. TASAVVUFİ DÜŞÜNCE.....	27

II. BÖLÜM

KUR'AN'DA DÜŞÜNME ÇEŞİTLERİ

I. KUR'AN'DA DÜŞÜNME.....	31
II. KUR'AN'DA DÜŞÜNME ÇEŞİTLERİ.....	33
A. TEAKKUL.....	33
B. TEDEBBUR.....	61
C. TEZEKKÜR.....	73
D. TEFEKKUH.....	91
E. TEFEKKÜR.....	100

I. BÖLÜM

DİN EĞİTİMİ VE KUR'ANDA DOĞRU DÜŞÜNME

I. DİN-AKIL İLİŞKİSİ.....	115
II. DİN EĞİTİMİ VE KUR'AN'DA DOĞRU DÜŞÜNME.....	120
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	128
KAYNAKÇA.....	139

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
arb.	: Arapça
BSTS	: Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam ansiklopedisi
md.	: Maddesi
trc.	: Tercüme

GİRİŞ

A. PROBLEM

İndiriliş gayesi, “akıl sahipleri tarafından ayetleri düşünölsün ve öğüt alınsın diye indirilen¹” Kur’an-ı Kerim’de bilginin kaynağı olan “akl’a” işaret eden birçok kavram ve düşünmeye çağırın birçok ayet geçmektedir. Bunlar Kur’an’ın Yüce Allah tarafından gönderilmiş evrensel bir kitap olması sebebiyle, akla, düşünceye ve bilgiye çok önem vermesine delil teşkil etmektedir. Kur’an’ın kendisi mucize olması sebebiyle aklın faaliyetlerini çeşitli kavramlar altında ve çeşitli düşünce biçimleriyle ele alması, onun mucizevî boyutunu da ispat etmektedir. Bilindiğı gibi bir söz, bir kelâm, bir kavram taşıdığı mananın derinliğine ve yoğunluğuna bağılı olarak değer kazanır. Onun içindir ki; En’am suresi 115. ayete göre doğru ve adil, Zümer suresi 123. ayete göre sözlerin en güzeli ve en değerlisi olan Kur’an, rehberliğini, yani yol göstericiliğini insanın akli ve doğru düşüncesi ile gerçekleştirmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de Yüce Allah’ın “*Ahsen-i takvim*²” şeklinde ifade ettiğı ve ilahi bir irade neticesinde, yeryüzünün halifesi olarak yarattığı insan, yaratılmışlar içerisinde en mükemmel donanıma sahip olandır. Merhameti sonsuz olan Yüce Allah insanda, onu en mükemmel kılan ve hayvandan ayıran, dinin temelini teşkil eden, vahyin anlaşılmasını sağlayan ve insanı hayvandan ayıran bir güç olarak akli yaratmıştır. Saadeti felaketten, doğruyu eğriden ve yararlıyı zararlıdan, güzeli çirkinden, hayrı şerden, hakkı batıldan ayırma özelliğine sahip olan akıl, insan tarafından kullanılır ve harekete geçirilirse, yani insan düşünürse ancak bu en güzel yaratılışını koruyabilir. Aksi ise, yani insanın düşünmemesi onu Kur’an’ın da ifadesine göre hayvandan daha

¹ Sad Suresi, 38/29.

² Tin Suresi, 95/5.

aşağı duruma düşürmektedir. Dolayısıyla düşünmek, insana üstünlük ve şeref kazandıran aklın en önemli faaliyetlerdendir. Yaratılıştan günümüze kadar insanların eliyle ortaya konmuş olan bütün güzellikler, bütün yenilikler doğru düşünmenin neticesinde meydana gelmiştir. Kur'an'ı Kerim insanı düşünmeye teşvik etmekte olup, “yeryüzünde dolaşan canlıların Allah katında en kötüsünün (Hakikati) anlamayan ve düşünmeyen sağırlarla dilsizler³” olduğunu bildirmektedir.

Sad suresinin 29. ayetinde “Sana bu mübarek kitabı, akıl sahipleri ayetlerini düşünsünler ve öğüt alsınlar diye indirdik” ve Nahl suresinin 44. ayetinde “Kendilerine indirileni insanlara açıklamak için ve düşünsünler diye, sana da bu Kur'an'ı indirdik” ifadeleriyle Yüce Allah, Kur'an'ın indiriliş gayesi olan düşünceye, dolayısıyla aklın çalıştırılmasına dikkatimizi çekmektedir. Hz. Peygamber'in, “Ey Rabbim, bana eşyanın hakikati ve mahiyeti hakkında bilgi ver” şeklindeki sıkça yapmış olduğu dua, İslamiyet'te akli temelleri araştırmanın, bizzat onun tarafından başlatıldığını⁴ ve Hz. Peygamber'in akla ve bilgiye ne derece önem verdiğini göstermektedir. Çünkü bilgi, iman, iffet, adalet, doğruluk, sevgi, şefkat ve merhamet, birlik ve beraberlik, ahde vefa ve sadakat gibi güzel davranışlar aklın ve doğru düşüncenin eserleridir. Ancak insanın bu güzel davranışları gerçekleştirmesi için aklın, düşünmeye engel olan nefsin etkilerinden uzak bir şekilde hür olması, yani hür düşünmesi gerekmektedir. Hür düşünemeyen akıl nefsin esiri olacak ve başkalarını taklit etmek durumunda kalacaktır. Başkalarını taklit ise akıllı köleleştirecektir. Akıl başka güçlerin veya başkalarının kölesi olunca Jack Ensing Addington'un dediği gibi kendini reddediyor demektir. Bu ise Emerson'un ifadesiyle intihardır⁵.

Geçmişte ve bugün toplumda meydana gelen tüm olumsuz hadiselerin düşüncesizlik yüzünden, yani aklın devre dışı bırakılması neticesinde meydana geldiği, akıl sahibi her insan tarafından bilinmekte ve kabul edilmektedir. Hz. Âdemle

³ Enfal Suresi, 8/22.

⁴ Muhammed İkbal, *İslamda Dini Tefekkürün Yeniden teşekkülü*, İstanbul: Çalış Ofset Matbacılık Turizm ve San. Tic.Ltd. Şti,2013, s.10.

⁵ Jack, Ensing Addington, *%100 Düşünce Gücü*, trc. Birol Çetinkaya, İstanbul: Akaşa Yayın Dağıtım Tanıtım Ltd.Şti.12.Baskı, 2013. s.42.

Havva'nın, cennette şeytanın vesvesesiyle⁶, yasaklanmış ağaca yaklaşarak işledikleri hata ve Kabil'in, nefsinin yönlendirmesiyle⁷, kardeşi Habil'i öldürmesi, Yusuf'u, kardeşlerinin kuyuya atması ve ondan uzaklaşmaları⁸, Firavun'un azgınlığı⁹ ve kendisini tanrı olarak ilan etmesi¹⁰ gibi insanlık tarihinde meydana gelen ve her daim var olan tüm yanlış davranışlar; cehaletin kibrin, kıskançlığın, kin ve nefretin kaynağı olan nefsin ve şeytanın aklın en önemli özelliği olan düşünme etkinliğini ortadan kaldırmasından ve aklın fitratına uygun bir şekilde kullanılmamasından kaynaklanmaktadır.

Aklını kullanarak doğru düşünen ve davranışlarını buna göre düzenleyen insanın bu dünyada mutlu bir hayat sürerek adeta cenneti yaşayacağını, aksi ise kendisine dünya hayatını cehenneme çevireceği gibi ebedi hayatta da cehennemden kurtulamayacağını söyleyebiliriz. Zira Kur'an dünyada yaptıkları kötülüklerin ve imansızlıklarının neticesi olarak cehenneme düşecek olan insanların, *"Eğer biz dinleseydik yahut akulumuzu kullansaydık, yani düşünseydik, şu çılgın cehenneme girenlerin içinde yer almazdık"*¹¹ şeklindeki pişmanlıklarını dile getireceklerinden bahsetmektedir.

Kur'an ayetlerini incelediğimizde; imandan ibadete, ahlaktan muamelata, ilimden ticarete, çalışmaya ve sosyal hayata varıncaya kadar her birinde Yüce Allah, Kur'an'ın muhataplarından pratik uygulama istemektedir. Ancak üzülererek görüyoruz ki; İslam âleminde, Kur'an'a Mushaf olarak gerekli saygı duyulmasına, tilavetine, kıraatine ve hıfzına gerekli itina gösterilmesine rağmen, Kur'an hükümlerinin birçoğuna ya hiç uyulmadığını veya uyulanların birçoğunun yanlış uygulandığını görüyoruz. Zira Müslümanlar arasında yalan ve iftiranın, gıybet ve su-i zannın, ana-baba, akraba-komşu ve kul haklarının ihlali; haksızlık, zulüm, mü'minler arasında güvensizlik, tefrika ve

⁶ Bakara Suresi, 2/36.

⁷ Maide Suresi, 5/27-32

⁸ Yusuf Suresi, 12/ 15.

⁹ Naziat Suresi, 79/17.

¹⁰ Naziat Suresi, 79/24.

¹¹ Mülk Suresi, 67/10.

kardeş kanının dökülmesi; tembellik ve geri kalmışlık, haset ve kıskançlık, kibir, riya ve iffetsizlik, batıl inançlar, hurafeler vb. verilen din eğitime, okunan Kur'an'a, çirkin işlerden alıkoyduğu bildirilen namazın kılınmasına rağmen devam ediyorsa, Kur'an Mü'minlerin kardeşliğinden¹² bahsederken müminler arasında tefrika ve bölücülük zirveye ulaşıyorsa Kur'an gereği gibi okunmuyor, anlaşılmıyor ve hükümleri uygulanmıyor, ayetleri üzerinde gereği gibi düşünülüyor demektir. Yani akılla Kur'an buluşturulmuyor diyebiliriz.

Üzerinde yaşadığımız dünyada ve içinde yaşadığımız toplumda meydana gelen her türlü olumsuz olaylar karşısında, kritik bir dönemden geçerken fert olarak, toplum olarak değişik fikirler üretmeye, anlamlı bir şekilde düşünmeye, tutarlı ve kontrollü davranışlar sergilemeye son derece ihtiyaç vardır. Özellikle genç beyinlerin daha fazla düşünerek orijinal ve geleceğe ışık tutacak fikirler üretmeleri, genç beyinlerin kendilerine dışarıdan enpoze edilen fikirleri "en doğrusu budur" diyerek kolayca kabul etmekten ve başkalarını taklid etmekten kurtaracaktır.

Bu durum sadece Müslümanlarda, sadece Türkiye'de değil, ancak Müslümanlarda daha çok kötü durumdadır. Teknolojinin getirdiği yeniliklerin, internet, tablet ve akıllı telefonların daha dört-beş yaşındaki çocukların bile elinde oyuncak aracı gibi kullanıldığı günümüzde en az okuyan ve en az düşünen toplum haline geldiğimiz inkâr edilemeyen bir gerçektir.

Kur'an'ın indiriliş gayesi, "*Ayetlerinin akıl sahipleri tarafından tedebbur ve tezekkür edilmesi*¹³" olmasına rağmen, verilen İslam din eğitiminin bu konuya yeteri kadar önem vermediği için; günümüz Müslümanlarının Kur'an ayetleri hakkında gereği gibi düşünmediğine, İslam'ı eksik ya da yanlış anladıklarına ve yaşadıklarına, dolayısıyla din adına yapılan yanlışlıkların önemli kısmının bundan kaynaklandığına, bunun da Müslümanların ve tüm İslam âleminin en önemli problemi olduğuna inanmaktayız.

¹² Hucurat Suresi, 49/10

¹³ Sad Suresi, 38 /29.

Kur'an'da doğrudan veya dolaylı olarak; akıl ve düşünme ile alakası olduğunu düşündüğümüz birçok kavram geçmektedir. Tespitimize göre bu kavramlardan; akl'ın 49, tefekkür'ün 18, tezekkür'ün değişik siygalarda 200 den fazla, tedebbür'ün 4, nazar'ın 36, fikh'in 20, işitme duyusunun 102, basar yani ibret nazarıyla bakmanın 52, ülül-elbab'ın yani akıl ve kalp sahiplerinin 16, ülü-n-nüha'nın 2 defa Kur'an'da zikredilmesi¹⁴; Kur'an'ın akla, dolayısıyla düşünmeye son derece önem verdiğinin en kuvvetli delilleridir. Düşünmeye işaret eden bu ayetlerde Yüce Allah, üzerinde düşünülecek konuları belirlerken, aklını kullanmayanların da uğrayacakları zararları açıklamaktadır. Düşünmeye işaret eden onlarca ayet gösteriyor ki, Yüce Allah, akli Kur'an'ın merkezine, düşünceyi de onun ürünü olarak koymaktadır. Yukarıda zikredilen bu kavramlar arasında düşünme anlamına en yakın olan kavramlar “teakkul, tedebbur, tezekkür, tefekkuh ve tefekkür ” kavramlardır. Çalışmamızda, bu kavramlar arasındaki farklar ve bağlantılar da ele alınarak incelenecektir.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın genel amacı; on dört asırdan beri satırlarda okunan, ancak üzerinde yeteri derecede düşünülmemeyen Kur'an ayetlerini ve Kur'an'ın bildirdiği tüm konuları başta Kur'an'ın muhatapları olan müslümanların ve ilgi duyan her insanın daha yoğun bir şekilde düşünmesine yardımcı olmak, hakikatlere Kur'an ayetleriyle ışık tutmak ve bu konudaki boşluğu ve ihtiyacı gidermektir.

Özel amacı ise; din eğitimcilerinin Kur'an üzerine ve olayların sebep-sonuç ilişkileri üzerinde fikir beyan etmelerini sağlamak ve diğer taraftan din eğitimi veren örgün ve yaygın eğitimimizde görev yapanlara ve tüm insanlığa Ku'ran'ın akla ve düşünceye verdiği önemi göstermek, böylece Kur'an'ın ihmal edilen bu boyutunu onların önüne koymaktır.

¹⁴ Kur'an'daki düşünme ve akılla doğrudan veya dolaylı olarak alakası olduğunu düşündüğümüz kavramlar Muhammed Fuad Abdulkaki'nin “**Mucemül Müfehres Li Elfazil Kur'anil Kerim'inden**” (Lübnan/Beyrut 1992 3.Baskı) tespit edilmiştir.

C. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Bugün yeryüzünde meydana gelen, şirkten küfre, fitneden fesada, ferdi ve toplumsal savaşırlara, terör, adaletsizlik, cehalet, geri kalmışlık ve daha nice zulümlere varıncaya kadar tüm olumsuzlukların temelinde akıl nimetini devre dışı bırakıp, düşünmeden hareket etmenin olduğu kanaatindeyiz.

Kur'an-ı Kerim geçmiş kavimlerin helak olma sebeplerini açıklarken o toplumların akli devre dışı bırakıp düşünmediklerini bu nedenler arasında ilk sıraya koymaktadır. Bunu da Hz. Lut'un kavmine sorduğu şu sorudan anlıyoruz. *"İçinizde akli başında bir adam yok mu"*¹⁵? Bize göre bunun anlamı şudur: Aklını kullanmayan yani düşünmeyen, düşünerek geçmişten ders almayan, gelecek için tedbir almayan bir toplumun yaşamaya hakkı yoktur.

Kur'an'da yüce Allah; geçmiş kavimlerin kıssalarıyla insanlık tarihinden, kâinattaki hadiselerden; göklerin, yeryüzünün ve her ikisinde mevcut olanların yaratılışından; insanın kendi yaratılışı, dünya hayatı ve ölümden; ölümden sonraki bir hayattan bahsederek insanları bu konularda düşünmeye çağırmaktadır. Onun için Sokrates: *"Araştırılmayan, incelenmeyen, üzerinde düşünölmeyen bir hayat, yaşamaya değmez"*¹⁶ demiştir. Demek ki var olmakla aklını kullanıp düşünmek aynı değerdedir. Onun için Descartes *"düşünüyorum öyleyse varım"* diyerek, varlıkla düşünceyi eşitlemiştir. Düşünmeyen insan yok demektir. İnsan varlığını aklını kullanıp düşünmesiyle ispat eder. Burada bahsettiğimiz fikirlerden bizim konumuzun önemi ortaya çıkmaktadır.

¹⁵ Hud Suresi, 11/78.

¹⁶ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Ankara: Vadi Yayınları, 1.baskı,1994. s. 9.

D. VARSAYIMLAR

Araştırmamız aşağıdaki varsayımlar üzerine kurulmuştur:

1. Yüce Allah Kur'an'da, başta Kur'an'ın tamamı olmak üzere insanların farklı alanlarda ve değişik şekillerde düşünmelerini istemektedir.
2. Gerek bu dünyada gerekse ahirette, aklını kullanarak doğru düşünen insanların bir takım kazançları olmasına rağmen, doğru düşünmeyen insanların kayıpları ve pişmanlıkları olacaktır.
3. Hangi çeşidi olursa olsun, düşünmek önemli bir kulluk görevi ve ibadet niteliğindedir.

Yukarıda zikredilen problemin incelenebilmesi için şu sorulara cevap aranacaktır:

- Yüce Allah Kur'an'da insanların hangi alanlarda düşünmelerini istemektedir?
- Aklını kullanarak doğru düşünen insanların kazançları nelerdir?
- Doğru düşünmeyen insanların kayıpları nelerdir?
- Kur'an'ın doğru anlaşılması ve uygulanması için din eğitimcilerinin üzerine düşen görevler nelerdir?

E. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

“Giriş, Düşünme ve Düşünce, Kur'an'da Düşünme çeşitleri ve Alanları, Din Eğitimi ve Kur'anda Doğru Düşünme ve Sonuç ve Öneriler” başlıklarını taşıyan araştırmamızı kaynak taraması yöntemiyle elde ettiğimiz bilgileri yorumlayarak hazırladık. Çalışmamız, öncelikle Kur'an'da düşünceyi emreden ve insanları düşünceye sevk eden Kur'an ayetleri, siyak ve sibakları (önceleri ve sonraları) da ele alınarak sürdürülmüştür. Kuran'da geçen doğrudan düşünmeyle alakalı kavramlar çeşitli Arapça lügatlerden ayrı ayrı incelenip, kavramlar arasındaki farklar veya nuanslar tespit edilmiştir. Kur'an'daki düşünme ile alakalı ayetlerin incelenmesinden önce genel olarak düşünme ve düşüncenin felsefi ve tasavvufi boyutu da ele alınıp, bu konuda İslam filozoflarının ve diğerlerinin görüşlerinden istifade edilmiştir.

Araştırmamızın özünü teşkil eden kavramların lügat manaları öncelikle Arap dili ve kültürünün ana kaynaklarından olan İbnul-Manzur'un "*Lisanul-Arab*" adlı eserinin yardımıyla çıkartılarak aralarındaki ilişki ve farklar tespit edilmiştir. Söz konusu kavramların geçtiği ayetlerin siyak ve sibakları "Razi, Nesefi, Beydavi ve İbni Kesir" gibi Arapça tefsirlerden ve "Elmalî, Bayraktar Bayraklı ve Esed gibi" değişik Türkçe tefsirlerden bakılarak, bu kavramların hangi anlamda kullanıldığı ve hangi konularda düşünmeye davet ettikleri tespit edilmiştir.

F. SINIRLANDIRMA

"**Din Eğitimi Açısından Kur'an'a Göre Düşünme**" başlığını taşıyan çalışmamız, "giriş" başlığı altında zikredilen, akıl ve düşünme ile doğrudan alakası olduğu düşünülen "teakkul, tedebbur, tezekkür tefekkuh ve tefekkür" kavramları çerçevesinde incelenmesiyle sınırlı olacaktır. Her ne kadar, "nazar ve basar" kavramlarının "anlamak, teemmül ve tedebbur" gibi anlamları olsa da düşünme ile doğrudan alakalı olmamaları sebebiyle bu kavramlar çalışmamız içerisine alınmayacaktır.

G. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmamızın özünü teşkil eden "Tedebbur, tezekkür, tefekkuh ve tefekkür" kavramları olup, bunların her biri akılla alâkalı olduklarından "akıl" kökünden türeyen "teakkul"ü ilk sıraya, diğerlerini de harf sırasına göre alıyoruz.

1. Teakkul

"*Teakkul*" kavramı, Arapça "akıl" kökünden türemiştir. Arapça lügatlerde, düşünce, hükmetme, anlama ve muhayyele merkezi olarak nitelendirilen "Akıl" insana "Ahsen-i takvim" kalitesini kazandıran, dinin temel kaynağı olan Kur'an'ın anlaşılmasını sağlayan ve insanı hayvandan ayıran Yüce Allah'ın yarattığı en büyük güçtür.

Sözlükte "menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak", anlamlarına gelen akl'ın "anlamak, bilmek, -çocuk için- anlayış ve temyiz çağına ulaşmak gibi

anlamlarıyla beraber, çelme takıp düşürmek, önlemek, diyet ödemek, sığınmak ve korumak” gibi anlamları da vardır.¹⁷

Kur'an'da, akletmenin, yani akılı kullanarak doğru düşünmenin önemine işaret eden 49 ayette fiil olarak geçmekte olan akıl, “bilgi edinmeye yarayan bir güç” ve “bu güç ile elde edilen bilgi” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁸ Mülk suresi 10. ayetteki “*Eğer söz dinleseydik yahut aklımızı kullansaydık...*” ifadesinden anladığımız şey, aklın en önemli fonksiyonu olan düşünmenin cehenneme gitmeye engel olmasıdır. Bir başka ifadeyle akıl düşüncenin kaynağıdır. Aklın, Kur'an'da anlamak, düşünmek, birleştirmek, öz eleştiri yapmak anlamlarında da kullanıldığını görüyoruz.¹⁹

Yukarıdaki ak'ın fonksiyonu ve manalarından “teaakkul'ün”; “duyu organları vasıtasıyla dış dünyadan akla ulaşan, bilgi, belge, haber v.b. malzemelerin işlenerek, insanın bir karara, bir hükme vararak, buna göre bir davranış sergilemesini sağlayan aklın faaliyetidir”. Bir başka ifadeyle; insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan ayırt etme gücü, düşünme ve anlama melekesi olan “akl'ın”, yaratılıştaki fitratına uygun bir şekilde kullanılmasına “teakkul” diyoruz.

2. Tedebbur

Arapça “*Debera*” kökünden gelen “*tedebbur*” kavramı, Kur'an'da değişik sure ve ayetlerde farklı kalıplarda ve manalarda kırk yerde geçmektedir. Bunlar:

a) Yunus suresinin 3. ayetinde “*debbera*” kalıbında, “*Varlığı, işi yöneten Allah'tır.*” Aynı surenin 31. ayetinde “*Kimdir her şeyi çekip çeviren*”? şeklindeki ifadelerde “yönetmek” anlamında,

b) Mearic suresinin 17. ayetinde “*edbera*” kalıbıyla, “*O, sırtını dönenleri ve uzaklaşanları kendine çeker*” ifadesiyle “sırtını dönmek” anlamında,

¹⁷ İbn Manzur, *Lisan-ul Arab*, “akl” md.

¹⁸ İbn Manzur, age, “akl” md..

¹⁹ İbn Manzur, age, “zekera” md.

c) Müddessir suresinin 33. ayette “*Geçip gitmekte olan geceyi düşün*” şeklindeki ifadede “çekip gitmek” anlamında

d) Naziat suresinin 5. ayetinde müdebbirat kalıbıyla “*Böylece Yaratan’ın buyruğunu yerine getiren*” ifadesinde, “yerine getirmek” anlamında,

e) En’am suresinin 45. ayetinde dabir kalıbıyla “*Böylece zulmeden toplumun kökü kesildi*” ifadeinde “kök” anlamında,

f) Enfal suresinin 7. ayetinde de “dabir” kalıbıyla “*Oysa Allah, sözleriyle hakkı gerçekleştirmek ve kâfirlerin ardını kesmek istiyordu* “ ifadesinde “son” anlamında,

g) Yusuf suresinin 25. ayetinde “dubur” kalıbıyla “*İkisi de kapıya doğru koştular. Kadın onun gömleğini arkadan yırttı.*” ifadesinde “arka” anlamında kullanılmıştır.

h) Lisan-ül Arab’a göre “*Tedebbur*” olayların sonuçlarına bakmak, olayları akıl süzgecinden geçirerek yorumlamaktır. Kur’anı tedebbur etmek ise, Kur’anın manasını derince düşünmek ve bu manada olan şeyi görmektir. Cürcanî’nin tarifine göre ise tedebbur, “İşlerin sonuçlarına bakmaktan ibaret olup, tefekküre yakındır. Ancak tefekkür, kalbin delile bakışla olan tasarrufudur, tedebbur ise sonuçlarına bakışla olan tasarrufudur. Tedbir ve tedebbur, işlerin sonuçlarına bakmaktır.”²⁰

Felsefi anlamda “tedebbur” ise; “Her hangi bir konuda zihni, başka şeylerden gafil olacak derecede düşünmeye yoğunlaştırmaktır” şeklinde tarif edilmiştir. Bir başka tarifi ise; “kalbin delillere bakmak suretiyle yaptığı tasarrufudur”²¹. **Begavi:** İşin sonuna bakmak, her şeyin arkası²², **Zemahşeri:** İş i teemmül etmek ve sonuna bakmak ve nihayetinde ona te’vil olunan şeye bakmak. Sonra teemmülde kullanıldı. Kur’an’ı

²⁰ Ali b. Muhammed b. Cürcânî, *Ta’rifât*, s.22, md.342, <http://www.islamicbook.ws/adab%5Cla/altarifat-.pdf>. 19.09.2013.

²¹ M. F. Abdülbâkî, *el-Mucem*, “debera” md.

²² Tefsir-el Begavi, II.254.

tedebbür etmek demek, manalarını derince düşünmek, bu manada olan şeyi görmektir²³. **Razi:** İşlerin neticelerine ve arkalarına bakmaktan ibarettir²⁴, **Şevkani:** İnsanın işini tedebbur etmesi, sonunda ne olacağına bakması demektir²⁵.

Alusi: Tedebburun aslı, işlerin neticeleri ve arkaları hakkında derinlemesine düşündürmektir. Sonra ister bir şeyin hakikati, ister parçası sebepleri ve neticeleri olsun, her türlü derinlemesine düşünmede kullanıldı²⁶. **İbni Aşur:** Tedebbur dubur kelimesinden türemiştir. Bir kişi işin arkasına baktığında, “*tedebbera el emra*” (تدبر الامر) demişlerdir. Yani neticesine ve görünmeyen kısmına baktı denir. “*Yetedebberunel kur’ane*” (يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ)nin manası; Kur’an’ın delalet ettiği manayı derinlemesine düşünüyorlar demektir. Bu iki manaya gelir: **Birincisi,** Müslümanların hedeflerine yol gösteren ayetlerin tafsilatının delilini derinlemesine düşünmeleridir. Yani tafsilatları düşündürmektir. **İkincisi;** Kur’an’ın Allah tarafından ve sadık biri vasıtasıyla getirildiğine, belagatıyla birlikte tamamını derinlemesine düşündürmektir²⁷.

Beydavi; “*Efela yetedebberune-l Kur’ane*” (افلا يتدبرون القرآن) ayetini, “Kur’an’ın manası hakkında derinlemesine düşünmezler mi ve gönül gözüyle görmezler mi? şeklinde, “*Li yeddebbiru ayatihi*” (ليُذَكِّرُوا آيَاتِهِ) ayetini, ayetleri hakkında derinlemesine düşünsünler ki doğru te’villerin ve çıkartılan manalarının zahirinin arka planında ne olduğunu bilsinler şeklinde açıklamıştır²⁸.

Tedebbür kavramının yukarıdaki lügat manalarından ve Beydavi, İbni Aşur, Razi, Şevkani, Alusi, Zemahşeri gibi müfessirlerin açıklamalarından ortaya çıkan neticeye göre “Tedebbur”: işlerin neticesine nazar etmek, işin sonunu, sonunda ortaya çıkabilecek şeyleri genişçe, teferruatıyla düşündürmektir. Dolayısıyla Kur’an üzerinde tedebbur: Kur’an ayetlerini, başta akıl ve mantık olmak üzere tüm düşünme vesilelerini

²³ Ez-Zemahşeri, *Keşşaf, Tefsir-el Kebir*, I.438.

²⁴ Er-Razi, *Mefatih-ul Gayb, Tefsir-el Kebir*, V.300.

²⁵ Eş-Şevkani, *Fethul Kadir*, II.180.

²⁶ El-Alusi, *Ruhu'l-Meani*, IV.150

²⁷ İbn Aşur, *Ettahrir ve-Tenzil*, III.483.

²⁸ Beydavi, I.478.

kullanarak; ayetlerin ayetlerle, ayetlerin surelerle, surelerin surelerle olan irtibatlarını da göz önünde bulundurarak; Kur'an'ın hükümlerinin, ibadetin, ahlakın, muamelatın, emir ve yasakların, Kur'an'da geçen kıssaların, kısaca Kur'an'da Allah-u Teâlâ'nın bildirdiği mesajların arka planında yatan hikmetlerini, derinlemesine ve teferruatıyla düşünmektir.

3. Tezekkür

“Tezekkür” kelimesi, Arapça “ez zikr” kökünden türemiş olup, “Bir şeyi muhafaza etmek ve kelimelere dökmektir”. Ebu İshak, “vezkuru ma fihi” ayetini, Onda olanı öğrenin, onun dersini yapın, şeklinde manalandırma ve bir şeyi akılda muhafaza etmek için yapılan derse de “zikir” denmektedir. Zikrin bir diğer anlamı “şeref” dir. İnşirah suresi 4. ayetinde “Ve rafa’na leke zikr’ak” (وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ) “Senin şerefini yükselttik” ve Zuhruf suresi 44.ayetindeki “Ve innehu le zikrun leke ve li kavmike ve sevfe tûs’elûn” (وَانْهَ لَذِكْرَكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسْأَلُونَ) “doğrusu Kur’an sana ve kavmine bir şereftir.” ayetlerinde “zikr”, şeref manasında kullanılmıştır. Taha suresi 124. ayetinde “ benim zikrimden, yani benim kitabımdan yüz çevirenin dar bir geçimi olur, kıyamet günü de onu kör olarak haşrederiz” ifadesinde “zikr” kitab anlamında kullanılmıştır.“Tezekkür” ise kişinin daha önceden bildiği ve o an aklında olmayan, unuttuğu bir şeyi zihnine taşımasına denir. “Falanca şeyi hatırladım” dediğimizde, hatırlanan bu şey bizim daha önce bilgimiz dâhilinde olup, ancak unuttuğumuz, fakat sonradan hatırladığımız şeydir. Aklın yapmış olduğu bu faaliyete “tezekkür” denmektedir.²⁹ “Zikr” kavramı emir kalıbında alınınca öğüt vermek, vaaz etmek, ders vermek, geçmişteki bilgiler ve tecrübeler aracılığı ile yeni bilgiler türetmek manasına gelir.(Kaf suresi 45, En’am 70)

4. Tefekkuh

“Tefekkuh”, Lisan-ul Arab’a göre “bilmek, bir şeyi iyi ve tam anlamak, bir konuda derin bilgi sahibi olmak, derinlemesine kavramak, bir şeyin hakikatini bilmek

²⁹ İbn Manzur, *Lisan’ul-Arab*, “zkr” md.

ve akletmek” manalarına gelen “fıkh” kelimesinden türemiştir. Kur’an-ı Kerim’de 20 yerde değişik fiil kalıplarında geçen “fıkıh” terim anlamıyla dinin ameli hükümlerini delilleri vasıtasıyla bilmektir.³⁰ “Tefakkuh” ise, Tevbe suresinin 122. ayetindeki “fi’ d-dîn” kaydıyla “dinde derin bilgi edinmek” anlamına gelmektedir. Hadislerde fıkh ve tefakkuh “iyi anlamak, din ve Kur’an konularında bilgi sahibi olmak” anlamında kullanıldığına şahit oluyoruz³¹. Bir başka tarife göre “Tefekküh”, Arapça “Feqaha” kelimesinden türemiş olup, “Fakih oldu, anladı, cahil olduğu hususta geniş bilgi sahibi oldu, iyice öğrendi, dinin hükümleri konusunda âlim oldu anlamlarına gelmektedir³². İsfahani’ye göre “Tefakkuh” tefekkürle eş anlamda olup, bilinen bir bilgi ile bilinmeyen bir bilgiye ulaşmaktır. Razi’ye göre ise; “Fıkh” anlamaktır³³.

5. Tefekkür

“*Tefekkür*”, “ham düşünce üretmek” anlamındaki “fıkr” sözcüğünden türemiş olup, Lisan-ul Arab ve El Mucem-ul Vasit’de, “herhangi bir konuda aklını çalıştırmak, yani bilinmeyen bir şeye ulaşmak için bilinen bir şeyle akli harekete geçirmek” şeklinde açıklanmıştır. Fekkera ise, “fekera”dan daha yaygın olup, herhangi bir meselenin çözümü için akli harekete geçirmektir. Yine Lisan-ül Arab’da “tefekkür” kavramı, “teemmül” olarak, “teemmül” sözcüğü de “tesebbüt” olarak tanımlanmıştır. “Sebete” kelimesinden türemiş olan “tesebbut’un” Kur’anda, Enfal suresinin 45. ayetinde, “sıkı durmak”, İsra suresinin 74. ayetinde “kuvvetlendirmek”, Hud suresinin 120. ve Furkan suresinin 32. ayetlerinde “pekiştirmek”, İbrahim suresinin 27. ayetinde “doğru”, yine İbrahim suresinin 24. ayetinde “sağlam” anlamlarına gelmektedir. “Tefekkür’ün” “tesebbut” olarak tanımlanmasından hareketle diyebiliriz ki, “tefekkür”, doğru, sağlam, pekiştirilmiş ve kuvvetli düşüncedir.

Ragıb El İsfahani’ye göre ise; herhangi bir mesele hakkında düşünme, zihni yorma, derin düşünme ve işin şuuruna varma manalarına gelmekte olup, bilinenden ilme

³⁰ İbn Manzur, age., “fkh” md. M. F. Abdülbâkî, *el-Mucem*, “fkh” md.

³¹ Buhârî, ilim, 20, Enbiyâ, 21/ 8, 14, 19, Ebû Dâvûd, Salât.

³² *El Mucem-El-Lugatül-Arabiyye-El-Muasır*, feqahe md.

³³ Ragıb El İsfahani, *El Müfredat*, s. 179.

varma kuvvetine fikr, aklın bu kuvveti hareket haline getirme işine “*tefekür*” denir. Tefekürün zıddı, fikirsizlik ve düşüncesizlik demektir³⁴. Cürcani’ye göre “*tefekür*”: olayların istenilen manasına ulaşmak veya manasını anlamak için kalbin bir tasarrufu, olaydaki hayrı şerri, faydalı ve zararlıyı gören bir ışıdır. Tefekürün olmadığı her kalp, karanlıklar içerisinde. Tefekür, bilinmesi için kalpte olan şeyi hazır hale getirmek³⁵. Görüldüğü gibi Cürcani, tefekürü kalbin bir tasarrufu olarak tarif etmektedir. Bize göre Cürcani buradaki kalbi akıl yerinde kullanmıştır.

“Fikr” (ham düşünce)” sözcüğü, Kur’an’da sadece Müddessir suresinin 18. ayetinde (tef’il babı kalıbıyla) yer almış ve orada konu edilen kişi, aklın gücüyle değil nefsin itmesiyle (ham düşüncesi ile) hareket edip kâfir olduğu için kınanmıştır. Arapça’da düşünme anlamında kullanılan birkaç kelime vardır. Bunlardan, kalp gözüyle bakmak, düşünmek, bir şey hakkında tefeküre dalmak, nazari araştırmalarda bulunmak anlamındaki “nazar ve “tefekür” bir işin akıbeti konusunda düşünmek “tedebbur” bir işin sonucunu başından hesap etmek³⁶ anlamındadır. Düşünme geçmişe yönelik ise tezekür, geleceğe yönelik ise tedebbur, tedebbur sonucu gereken önlemi almaya “tedbir” denmektedir. Geçmişe yönelik olan düşünce “tezekür” adını alır ve “hatırlama ve anma”³⁷ anlamına gelir. Sözlükte aynı anlamda olan “Zikir” ve “tezekür” “hem lisan ile anma, hem de kalp ile hatırlama, akıldan geçirme” demektir. “Akletmek” manasındaki “akl” (teakkul) “Teorik ve pratik meseleler üzerinde düşünmek”³⁸ anlamında kullanılmaktadır. Düşünmeyle ilgili anlamlar taşıdığı için “teemmül” ve “re’y” kelimelerini de bu terimler grubuna katıldığını görüyoruz. Teemmül, “bir nesne hakkındaki düşüncüyü zihinde yoğunlaştırma” demektir. Re’y (veya rü’yet) ise tıpkı nazar gibi hem gözle hem de kalple (akılla) bakıp görmek anlamına gelir³⁹.

³⁴ Ragıb El-İsfahânî, age, s.384.

³⁵ Cürcânî, age, s.26, mad.400.

³⁶ İbn Manzur, age, “fkr” ve “dbr” md. leri.

³⁷ İbn Manzur, age, “dbr”, “abr”, “zkr” md. leri.

³⁸ İbn Manzur, age, “akl”, “klb”, md. leri.

³⁹ İbn Manzur, age, “eml”, “re’y” md. leri.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜŞÜNME VE DÜŞÜNCE

DÜŞÜNME VE DÜŞÜNCE

Bu bölümde, çalışmamızın asıl konusu olan “Kur’an’da Düşünme” çeşitlerine geçmeden önce genel olarak düşünme ve düşüncenin mahiyeti ile çalışmamıza ışık tutacağını düşündüğümüz felsefi ve tasavvufi düşünce konularında bilgi verilecektir.

I. DÜŞÜNMENİN MAHİYETİ

Türkçe sözlüklerde “düşünme” dar anlamıyla: “Karşılaştırmalar yapma, ayırma, birleştirme, bağlantıları ve biçimleri kavrama yetisi” (Güncel Türkçe Sözlük), “Zihnin bir konuyla ilgili bilgileri karşılaştırarak, aralarındaki bağlantıları inceleyerek bir yargıya ya da karara varma etkinliği, zihinden geçirme ya da zihin yoluyla arayıp bulma, tasarlama, hatırlama” (Bilim Sanat Terimleri Sözlüğü 1974), “bir sonuca, karara varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve aradaki ilgilerden yararlanarak düşünce üretmek, zihni yetiler oluşturmak, muhakeme etmek; bir kimseye, bir şeye karşı ilgili ve titiz davranmak, ona karşı sorumluluk duymak. (Bir kimseyi, bir şeyi) aklından geçirmek, göz önüne getirmek, zihninde, hayalinde canlandırmak; akıl etmek, ne olabileceğini önceden kestirmek, zihniyle arayıp bulmak; bir öneriyi, bir durumu, bir şeyi inceleyerek oluşturmak” (Büyük Türkçe Sözlük)⁴⁰ şeklinde açıklanmıştır.

Geniş anlamıyla ise “**düşünme**” “Aristoteles’in öne sürdüğü biçimiyle, insanı hayvandan ayıran belirgin öznelik: “Duyum ve izlenimlerden, tasarımlardan ayrı olarak aklın bağımsız ve kendine özgü eylemi; karşılaştırmalar yapma, ayırma, birleştirme, bağlantıları ve biçimleri kavrama yetisi”⁴¹ olarak görmüştür.

Nasıl ki yüzmenin ne demek olduğunu, asla yüzme üzerine yazılmış bir makale ile öğrenemeyeceğimiz gibi, yüzmenin ne demek olduğunu ancak bize nehre atlamak söyleyebilir diyen Heidegger “*Düşünmek ne demektir?*” sorusunu, “düşünme üzerine

⁴⁰ Türk Dil Kurumu Veri tabanı, 22.06.2014.

⁴¹ Türk Dil Kurumu Veri tabanı, 22.06.2014.

kavram belirlemeyi, tanımlamayı öne alıp muhtevasını itinayla genişleterek asla cevaplandıramayız”⁴² şeklinde ifade etmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, biz düşünmenin ne demek olduğunu bizzat düşünerek anlayabiliriz.

Düşünülmeden yapılan eylem ve denemeden doğmayan bilginin ölü bir bilgi olduğunu söyleyen John Dewey’e göre düşünme, akıllıca öğrenmenin, zekâyı kullanmanın ve zihni ödüllendiren öğrenmenin yöntemidir. John Dewey, düşüncenin yönlendirdiği amelin bir değer taşıdığı, düşüncesiz amellerin ise sineye yük olduğu fikrindedir. Bayraklı; düşünmenin olmadığı yerdeki boşluğu, insanı köleleştirecek bir takım güçlerin dolduracağına inanan ve düşünmeden yapılan eylemin ölü olduğunu ileri süren John Dewey’in bu bakış açısı ile İslam’a yaklaştığını savunmaktadır⁴³. Nitekim düşünce ile eylem arasındaki bağlantıyı kuran İslam’ın kitabı Kur’an’ın Bakara suresi 219. ayetinde, kumar ve içki içmenin ne olduğunu ve infak eyleminin taşıdığı önemi açıklayan Yüce Allah, bunu niçin açıkladığını “*Allah size ayetleri böyle açıklar ki, düşünesiniz*” buyurarak, eylemlerin üzerinde düşüncenin etkisini ve düşüncenin yer aldığı eylemin önemine işaret etmektedir. Heidegger’in, yukarıda zikredilen sorusunu biz de soruyoruz: *Düşünme ne demektir?*

Kur’an’ın çeşitli kelimelerle ifade ettiği, farklı konularda ve çok sayıda âyette teşvikte bulunduğu ve bir sonraki “Kur’an’da Düşünme Çeşitleri” başlığı altında genişçe açıklayacağımız düşünme eylemi, İslâm kültür tarihindeki entelektüel geleneklere hayat veren ve bu gelenekler içinde çeşitli açıklamaların konusunu teşkil eden insanî bir çabadır⁴⁴.

İleride daha kapsamlı bahsedileceğinden ve tekrardan da kaçınmak için, Kur’an’ın düşünmeye verdiği önemi burada zikretmeyeceğiz. Ancak Kur’an’a göre düşünmenin; Yüce Allah’ın, başta Kur’an olmak üzere göklerin ve yerin yaratılışı, gece

⁴² Martin Heidegger, *Düşünmek Ne Demektir?* çev. Rıdvan Şentürk, İstanbul :Paradigma Yayıncılık, 2013, s.15.

⁴³ Bayraktar Bayraklı, *Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*, İstanbul: Sidre Yayıncılık ve Dağıtım, 2002, s.230.

⁴⁴ İlhan, Kutluer, *Düşünme, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), <http://www.islamansiklopedisi.info/>, 10.04. 2014 X. 53-57.

ile gündüzün ardı ardına gelişi ve kâinattaki düzen konusunda akletmek, tefekkür, tezekkür, tedebbur ve tefekkuh v.b. çeşitleriyle, neticesinde, doğru kararların, doğru davranışların sergilendiği, insanı araştırmaya sevk eden ve yeni fikirlerin ortaya çıkmasını, tedbir ve derslerin alınmasını sağlayan aklın faaliyeti olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

Kur'an'da düşünmeye işaret kavramların sözlüklerde ve Kur'an'daki taşıdıkları manaları, İslâm düşünce tarihi içinde her ilmî disipline göre farklılıklar arzeden psikolojik ve epistemolojik yaklaşımlara canlılık katmıştır. Mesela; “Fıkıhtaki “re’y” ve “kıyas’ın” metodolojik önemi, kelâm’daki “nazar” ve “istidlâl’in” yeri, felsefede “burhan” metodu denilen ve mantıkî kıyası esas alan nazarî ispat şekilleri, tasavvufta yine “tefekkür” ve “rü’yet” (müşâhede) terimlerinin şahsî ve derunî bir tecrübeyi yansıtırıcı anlamları, nihayet söz konusu terimlerin modern ilimler bakımından ifade edebileceği mânalar, esaslarını hep bu Kur'an terimlerinin semantiğinde bulmuştur⁴⁵. Görüldüğü gibi İslami ilimlerin disiplinlerinin oluşmasında Kur'an'ın düşünmeye işaret eden ayetlerin ve bu ayetlerde geçen akletme ve düşünme anlamlarındaki kavramların rolü önemlidir. Müteahhirîn dönemi kelâmının sistemleştiricisi olan Fahreddin er-Râzî'ye göre düşünme fiilinin bilme ile sonuçlanması Allah'ın kudretiyle sağlanan bir eserdir. Kısacası insan düşünür, Allah zihinde bilgiyi yaratır. (Kelâm'a Giriş [el-Muhassal], s. 35-42)⁴⁶.

“Düşünmenin ne demek olduğunu ancak, bizzat kendimiz düşünürsek anlayabiliriz”⁴⁷ diyen Alman Filozof Martin Heidegger'e göre insan, akıllı bir yaratık olduğuna göre düşünebilen demektir. Zira akıl düşünerek gelişir ve akıllı insanın, istediği takdirde düşünebilmesi gerekir.

Düşünmenin olmadığı yerde taklit vardır. Düşünmenin olmadığı yerde başka güçlerin esiri olmak, onların emri altına girmek, onların tarafında olmak, kendine, yani

⁴⁵ Kutluer, Düşünme, DİA, X.53-57.

⁴⁶ Kutluer, Düşünme, DİA, X.53-57.

⁴⁷ Heidegger, age, s.1.

öz benliğine güvensizlik vardır. Kendi aklıyla, kendi düşüncesiyle hareket etmeyen insanlar, her hangi bir olaya farklı açılardan, tarafsızca bakması, bağımsız olması ve bağımsız yaşaması mümkün değildir. Bu tür insanlar çevresinde kendilerini güven içerisinde hissedemezler, çünkü kendilerine, kendi akıllarına, kendi düşüncelerine güvenmemektedirler. Öz güvenlerini yitiren bu tür insanlar, doğru düşünmek suretiyle, doğru ile yanlış ayırma yerine, kendilerini sevk ve idare eden güçlerin yanında, tarafında olacaklarından düşünce üretimine giremeyecekleri için bu güçlerin kölesi olacaklardır. Ancak kendi hür düşüncesiyle hareket edenler ise kendi hayatının efendisi olacaktır. Burada düşünmekten maksat insanın doğası gereği yaptığı düşünme faaliyeti sonunda sahip olduğu tutarlılık ve doğruluk sonucu elde edilen düşünme tarzıdır. Zira doğru düşünme olmadan doğru bilgiye ulaşamaz.

II. DÜŞÜNCENİN MAHİYETİ

Türkçemizde; “düşünce” “ana düşünce”, “art düşünce”, “beylik düşünce”, “düşünce özgürlüğü”, “temel düşünce”, “düşünceli”, “düşüncesiz”, “düşüncesizce”, “düşüncesizlik”, “düşüncesizlik etmek”, “düşünceye dalmak”, “düşünceye varmak”, “aykırı düşünce”, “bilimsel düşünce”, “ince düşünce”, “düşüne taşına”, “düşünmeden edememek”, “düşünen adam”, “zor düşünmek”, “iyi düşünmek”, “kara düşünce” vb. ifadeleri sıkça kullanır ve duyarız. Yukarıda düşünme ile ilgili sorduğumuz soruyu burada da soruyoruz. *Düşünce ne demektir?*

Her şey düşüncede başlar tezini ileri süren Addington’a göre, dünya ve dünyadaki her şey düşüncenin ürünüdür. Kullandığımız otomobil, içinde yaşadığımız ev, oturduğumuz sandalye, düşüncenin ürünü olarak gerçekleşmiştir⁴⁸. İnsanın kendi iradesiyle ortaya koyduğu olumlu veya olumsuz bütün davranışları, bir düşüncenin eseridir. Zira insanın hayatını şekillendiren, yönlendiren aklın ürünü olan düşünceleridir.

⁴⁸ Addington, %100 Düşünce Gücü, age. s.11.

Yukarıdaki tariflerden düşünmenin, aklın bir eylemi olduğunu görüyoruz. Aklın düşünme eylemi neticesinde insan zihninde şekillenen ürüne ise “düşünce” denmektedir.⁴⁹ Bu tarife göre, zihinde aklın faaliyeti şekillenmiyorsa, düşünce meydana gelmiyor demektir. Önemli olan, tıpkı hamuru yoğurana malzemeleri verip onları yoğurup baklava yapması gibi, akli harekete geçirmek, ona konular vermek ve o konuları yoğurmasını istemek gerekiyor. Akla konuları verdiğimizde, o konuları yoğurup düşünceyi meydana getirecektir. Mesela Ali İmran suresinin 190. ayetinde olduğu gibi, göklerin ve yerin yaratılışı malzeme olarak akla sunuluyor, onlar üzerindeki düşünce, ürün olarak “*Ey rabbimiz Sen gökleri ve yeri boşuna yaratmadın Sen noksan sıfatlardan uzaksın*” şeklinde çıkıyor.

Düşünmenin ve düşüncenin yukarıdaki tarif ve açıklamalarından yola çıkarak, akla dayalı, analiz ve sentez gibi işlevleri bulunan, kendisine veri olarak ele aldığı her türlü malzemeyi aklın eleştiri süzgecinden geçiren, insanın sağlıklı ve olumlu aktiviteleri gerçekleştirmesine yarayan, insana yakışır fiiller, iyi ve dengeli davranışların ortaya çıktığı düşünceye de doğru düşünce diyebiliriz.

Hangi döneminde olursa olsun, insanın eğitim ve öğretiminde göz önünde bulundurulması gereken en önemli hususlardan bir tanesi, eğitimcilerin düşünce mekanizmasının gelişmesine uygun bir yetiştirme tarzını benimsemeleri ve uygulamalarıdır. Klasik eğitim sistemi, düşünceyi dugu ve iradeden bağımsız ayrı bir yeti göz önüne aldığından, eğitim sisteminde düşünce mekanizması hâkimdir. Psikoloji araştırmalarına göre ise, düşüncenin gelişme tarzı göz önüne alınmadıkça, eğitim ve öğretimde uygun bir sistem kurulamaz. İster matematikte olduğu gibi; soyut ve biçimsel olsun, isterse tabiat olaylarında olduğu gibi; tecrübî olsun verdiğimiz hükümler düşüncenin eseridir⁵⁰.

Kur'an'da düşünme çeşitlerine geçmeden önce genel olarak; gerçeğin tümünü, insan hayatı ile ilgili her türlü belirtileri sebep, ilke ve hedefler bakımından inceleme

⁴⁹ Türk Dil Kurumu Veri tabanı, 22.06.2014.

⁵⁰ Hilmi Ziya, *Ülken, Eğitim Felsefesi*, İkinci Baskı, İstanbul: Ülken Yayınları, 2001. s.282-290.

amacı taşıyan düşünce etkinliği; bilgi, kavram, inanç ve kuramların çözümlenmesi ve eleştirilmesinde açıklık arayan düşünme yöntemi; bir kimsenin kişisel davranış ve düşüncelerine kılavuzluk yapmaya yarayan toplu ve tutarlı görüş, genel olarak mantık, ahlak, estetik, fizikötesi ve bilgi kuramı gibi dallardan oluşan geniş bilim alanı⁵¹ olan “felsefî düşünce” ile Tanrı'nın niteliğini ve evrenin oluşumunu varlık ve birliği anlayışıyla açıklayan dinî ve felsefî akım⁵² olan “tasavvufî düşünce” den de kısaca bahsetmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

A. FELSEFİ DÜŞÜNCE

Kendisine veri olarak ele aldığı her türlü malzemeyi aklın eleştiri süzgecinden geçiren⁵³ düşünceye felsefî düşünce denmektedir.

Felsefî düşüncede, filozofun kendisinin de içinde bulunduğu ve bir parçasını teşkil ettiği dünyayı anlamak ve kavramak için kendisine sunulan her türlü bilgi, deney, algı ve sezgi sonuçlarından oluşan malzemeyi kendi bilgi, deney, algı ve sezgi yetilerine göre yeniden düşünmesi, analiz etmesi, aydınlığa kavuşturması⁵⁴ durumudur.

Modern batı düşüncesinin kurucusu olarak bilinen Socrates, belki de ilk kez hayatı, hakikati ve varlığı akılla tasvir ve tarif eden, insanı hayatın merkezine, insanın merkezine de “akl’ı” yerleştiren filozof olmuştur. Socrates’le birlikte büyük ve kuşatıcı varlık tasavvurunun bir parçası olan insan ve insanın tabiatının bir parçası olan “akıl” her şeyi açıklama ve belirleme gücüne ve kudretine sahip tek aktif varlık mertebesine yükseltilmiştir.⁵⁵

⁵¹ Türk Dil Kurumu Veri tabanı, 22.06.2014.

⁵² Türk Dil Kurumu Veri Tabanı, 22.06.2014.

⁵³ Arslan, age. s.9.

⁵⁴ Arslan, age. s.10.

⁵⁵ Alfred North Whitehead, *Düşünme Biçimleri*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2011, s.12-13.

“İnsan akıllı hayvandır” tezini savunan batı felsefesine göre, akıl, bir şeyin ne olduğunu ve yine daima ne olabileceğini ve olması gerektiğini sorgulamaktır. Sorgulama kademeli olarak, kaydetmek, kabul etmek, teşebbüs etmek ve esaslı surette müzakere etmek gibi hususları ihtiva etmektedir⁵⁶.

İnsanın ihtiyaçlarını giderebilmesi için bilim ve teknolojinin verilerine ulaşmada aklı nasıl kullanması gerektiği sorusu ile aklın insanı hakikate ulaştırıp ulaştıramayacağı ve bir sınırının olup olmadığı, bir başka ifadeyle insana her şeyin bilgisini verip veremeyeceği gibi açılardan ele alıp değerlendiren filozoflardan biri olan İbn Meymûn’a göre akıl, insandaki en yüce ve en üstün özellik, kuvvet ve kabiliyettir. İnsan, sahip olduğu bu kuvvet vasıtasıyla düşünür, zekâsını çalıştırır ve hayatını devam ettirmek için ihtiyaç duyduğu her şeyi bu güçle elde eder. Aklın bu kabiliyetine sahip olmayan, sadece hayvani kabiliyetlere sahip olan insan, varlığını devam ettiremeyerek yok olup gider.

Bu özelliklere sahip olan akıl, Tanrı’dan insan akıp gelmiştir. İnsan doğru ile yanlış bu akıl kuvveti ile birbirinden ayırmaktadır. Akıl Tanrı ile insan arasındaki bir bağ olup, bu bağ kuvvetlendirmek isteyen kişi, yalnız kalarak Tanrı’yı düşünmeli, O’na bağlılık göstererek, sürekli O’na doğru ilerlemeli ve aklını O’nu sevmek için çalıştırmalıdır⁵⁷. İbn Meymun’un kurmuş olduğu Akıl ve Tanrı ilişkisi, Kur’an’ın Bakara suresinin 152. ayetindeki, “*Beni zikredin ben de sizi zikredeyim...*” kulun Yüce Allah’ı zikretmesiyle, Yüce Allah’ın kulunu zikretmesi arasındaki ilişkisine benzemekte olduğunu görmekteyiz.

İbn Meymun’a göre aklın belirli bir gücü olup, her şeyi idrak etmeye müsait değildir. Akıl ancak, gücü dâhilinde ve tabiatına uygun olan şeyleri idrak edebilir. Aklın idrak edemeyeceği varlıklar ve işler de vardır. Ayrıca aklın, akıl varlıkta bazı halleri idrak ederken bazılarını idrak edemez. Dolayısıyla İbn Meymun akıl varlıkları idrak

⁵⁶ Heidegger, age,s.43.

⁵⁷ Hüseyin Karaman, *İbn Meymun’un Düşüncesinde Aklın Sınırları ve Din-Felsefe İlişkisi*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VI (2006), sayı: 4, s.156, www.dinbilimleri.com/DergiPdfDetay.aspx?ID=336, Erişim:03.02.2015

edip edememe hususunda üç kısma ayırmaktadır. Aklın idrak edebileceği, hiçbir şekilde idrak edemeyeceği ve bazı durumlarını idrak edip bazı durumlarını idrak edemeyeceği varlıklar.⁵⁸

Felsefi düşünceye göre, düşünce alışkanlığı, medeniyetin en temel özünü oluşturmakta, hatta medeniyetin ta kendisidir. Yeryüzünde bulunan hayvanlardan çeşitli güzel hareketler görebiliriz. Mesela, bir ardıç kuşu ve bülbül çok nefis bir ses üretebilir. Fakat ne ardıç kuşu ne de bülbül medeni varlıktır. Bu varlıklar zihni fonksiyonlarını yerine getiremediklerinden dolayı medeniyetten yoksundurlar. Ancak Medenileşmiş varlıklar, büyük bir idrak çerçevesinde çevresindekileri ve dünyayı irdelerler⁵⁹.

Heidegger, akıllı bir yaratık olan insanın istediği takdirde düşünebileceğini, ancak insanın düşünmeyi istemesine rağmen, muhtemelen düşünme iradesinde çok şeye ulaşmak istediğinden düşünmeye muktedir olamadığını⁶⁰, düşünmeye muktedir olmak için ise kendisini düşüneceğimiz şeyden hoşlanmamız gerektiğini belirtiyor, ancak bizim de sadece bizi sevenden hoşlandığımızı belirterek, düşünme, sevgi ve hoşlanma ile bir bağlantı kuruyor. Aslında bizim kendisinden hoşlandığımız şey bizi özümüzde tutan ve bize teselli veren şeydir. Bizi özümüzde tutan ise, biz hatırladıkça ve onu zihnimizde muhafaza ettikçe devam eder. Hafızayı, düşünmenin toplanması olarak niteleyen Heidegger; insanın düşünebilmesi için öğrenmenin ne demek olduğunu bilmesi gerektiğini ve düşünme davranışını da ancak, kendisi hakkında düşünülmesi gerekene yoğun bir şekilde dikkat kesilmesi halinde öğrenebileceğini ileri sürmektedir⁶¹. Heidegger'in bu görüşüyle düşünmenin öğrenme, yani bilgiyle olan alakasını görüyoruz. Buradan, felsefeye göre her şeyi açıklama ve belirleme gücünün oluşabilmesi aklın bilgiye sahip olması gerektiğini, bu bilgi sayesinde düşünebileceğini söyleyebiliriz.

⁵⁸ Karaman, agm, s.157.

⁵⁹ Whitehead, age.s.27.

⁶⁰ Heidegger age,. s.1.

⁶¹ Heidegger age.s.2.

“En kaygı verici olan bizim hala düşünmememizdir” iddiasını ileri süren Heidegger⁶²; insanın şimdiye kadar fazlasıyla eylemde bulunduğu ve çok az düşündüğünü, fakat felsefeye duyulan ilginin, dolayısıyla gerçek düşünür olarak kabul edilen filozofların düşünceyi felsefede cereyan ettiği şeklinde vasıflandırdıklarını söyledikten sonra felsefeye ilgi duyulmasının düşünmeye hazır olduğumuz anlamına gelmediğini; aksine felsefeyle meşgul olmak bizim, “düşünüyoruz” zannına kapılmamıza neden olduğunu gösterir⁶³.

Bir sonraki bölümde de göreceğimiz gibi, Kur’an’da yerlerin göklerin ve onlarda bulunanların yaratılışı hakkında düşünülmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bunlar biz istesek de istemesek de bizi bir yönelişe sevk ederler. Özellikle inanan bir insanın yaratılmışların tamamı ve nimetler hakkında düşünmemesi, onun kendisini yaratan ve bu nimetleri kendisine bahşedene karşı bir nankörlüktür. Çünkü düşünmede hatırlama ve anma vardır. Kur’an’a göre anma durumunda, anılmaya ve nimetlere karşı şükür tecelli eder. Şayet insan nimeti vereni hatırlamaz ve O’nu anmazsa nimeti yok sayma, üstünü örtme anlamında küfür vardır, nankörlük vardır. Zira Yüce Allah “*Beni zikredin, ben de sizi zikredeyim, bana şükredin küfretmeyin (nankörlük etmeyin)*”⁶⁴ buyurmaktadır.

Heidegger’e göre de öyle şeyler vardır ki, bize kendisini kendiliğinden, adeta bize hitap ederek, kendisini muhakeme etmemizi, düşünerek yönelmemizi ve onu düşünmemizi ister. Kendisi bize düşünülmesi gerekenin, bizim tarafımızdan hayal olarak kurduğumuz şey olmadığını söyler. Onun iddiasına göre, üzerinde düşünülmesi gereken kaygı verici durum, bizim hala düşünmememizdir. Bunun da anlamı, bizim hakiki anlamda düşünülmesi gereken şeyin önüne gelip onun alanına henüz girmediklerimiz ve muhtemelen biz insanların düşünülmeyi isteyen şeye yeterince yönelmediğimizdir. İnsanların düşünmemesinin sebebi sadece ihmalkârlıktır. Dolayısıyla insani ihmalkârlığa ve baştan savmacılığa karşı uygun tedbirler alınarak

⁶² Heidegger age, s.2.

⁶³ Heidegger age, s.3.

⁶⁴ Bakara Suresi, 2/153.

çare bulunabileceği söylenebilir. Gerçi bu türden insani ihmalkârlık, arızı olarak üzerinde düşünülmesi gereken bir şeydir. Yani bizim hala düşünmememiz kaygı uyandırıcı, fakat günümüz insanının geçici ve ortadan kaldırılabilir durumu itibarıyla asla çözümsüz olarak vasıflandırılmaz. Öyleyse bizim hala düşünmememiz, asla insanın, özünde düşünülmesi gereken olarak kaldığı için, kendi bulunduğu yer itibarıyla düşünülmeyi isteyene yeterince yönelmemiş olmasından kaynaklanmamaktadır. Bizim hala düşünmememiz, düşünülmesi gereken şeyin aslında kendisinin insandan yüz çevirmiş olmasından kaynaklanmaktadır⁶⁵.

Düşünmeyi ayrıntılarıyla açıklama ve Ortaçağ'ın ilmî anlayışına uygun teorik bir temele yerleştirme çabası, Kindî'den İbn Sînâ'ya kadar uzanan bir felsefe geleneği içinde devam etmiştir. **Kindî** duyu ve akıl kavramı üzerinde dururken, **Ebû Bekir er-Râzî**, akıl-tutku zıtlığına dikkat çekmiş ve entellektüel faaliyete ahlâkî bir boyut eklemek istemiş; **Fârâbî** ise pratik aklın düşünme faaliyeti olan “taakkul”ün, düşünen özne üzerindeki ahlâkî etkilerinin yanı sıra duyular ve akıl arasında köprü vazifesi yapan mütehayyilenin düşünme faaliyetindeki soyutlayıcı rolünü vurgulamıştır. Düşünme hadisesinin kapsamlı bir psikolojik teori ışığında açıklayanın **İbn Sînâ** olduğunu görüyoruz. İbni Sina'nın psikolojisinde düşünme, aklın iç idrak melekelerinden olan mütehayyile ve müfekkire gücünü kullanışıyla açıklanmaktadır. **İbn Rüşd** ise, daha ziyade felsefî düşünce tarzının meşruiyeti meselesine yönelmiş, felsefî düşünceyi şeriat nezdinde meşrû hatta vâcip göstermeye çalışmıştır. İbn Rüşd'e göre şeriat, “*Düşünüp ibret alın, ey basiret sahipleri!*” (el-Haşr 59/2) meâlindeki âyetle aklî veya hem aklî hem şer'î kıyasa başvurmaya vâcip kılmıştır. Nazar, re'y, tefekkür terimlerinin geçtiği âyetleri de aklî ve nazarî araştırmalara teşvik mahiyetinde zikreden İbn Rüşd, Haşr sûresinin 2. âyetindeki “i'tibâr” fiilini aklî (felsefî) kıyasa başvurma olarak yorumlamaktadır. (Faslü'l-makâl, s. 27-30). İbn Rüşd'e göre mantığın kesin sonuçlarına dayalı düşünme anlamındaki felsefî araştırma metoduyla varılan sonuçlar

⁶⁵ Heidegger, age., s.5.

gerçeğin ifadesi olup, Şeriat da gerçek olduğuna göre sadece felsefî düşünme tarzının şer‘an vâcip ve sonuçları da şeriata uygundur⁶⁶.

Özet olarak, felsefî düşüncenin yüzeysel, ilk bilgilerle yetinmeyip, önyargıdan uzak, ileriye ve arka planlara da bakılarak yapılan, insanın merak ve hayretine bağlı olarak soru sormanın sonucu olan ve insanla, insan hayatıyla ilgili problemlere karşı eleştirici yani sorgulayıcı bir düşünce türü olduğunu söyleyebiliriz. Felsefî, düşünce her şeyi olduğu gibi kabul eden, merak etmeyen ve kendisine sunulanla yetinen bir düşünce değildir. Felsefe insan hayatının anlamıyla ilgili sorulara bir cevap bulmaya, bu konularda ortaya çıkan problemleri çözmeye çalışırken, belli bir bilgi birikimine sahip olduğunu varsayar. Çünkü insanın hayatında neyin önemli olduğunu değerlendirebilmesi için, hayatla ilgili bazı deneyimlere sahip olması gerekir. Yani bu sorulara cevap verirken başka bilgilerden, başka bilgi türlerinden ve bunlar tarafından elde edilen bilgilerden de yararlanarak, genel cevaplar bulmaya çalışır. Ancak sorulan sorular, verilen cevaplardan daha önemlidir. Zira felsefede verilen cevap nihai ve kesin değildir. Yine felsefî düşünce, tek taraflı olmayıp, bizzat sorgulamanın da sorgulandığı çift taraflı bir düşüncedir. Felsefî düşünce eleştirici ve sorgulayıcı olup akla dayalı bir düşüncedir. Analiz ve sentez gibi işlevleri vardır. Her ne kadar felsefenin ele aldığı konular evrensel olsa da felsefî düşünce öznelidir. Yani her filozofun kendi özgün düşüncesi ve görüşüdür⁶⁷.

İslam filozoflarından Farabi’ye göre, beyin kalbin hizmetinde bulunmaktadır. Beynin kalbe olan bu hizmeti kalbin ısısını dengede tutmakta ve bu sayede öğrenme ve hatırlama (hıfz, zıkr), tahayyül ve düşünme (fıkr, reviiye) gibi psikolojik aktiviteler gerçekleşmektedir. Bu aktiviteler sağlıklı bir şekilde işlerse adâlet, adalet neticesinde de insana yakışır fiiller, iyi ve dengeli davranışlar ortaya çıkar⁶⁸.

⁶⁶ Kutluer, *Düşünme*, DİA, X.57.

⁶⁷ <http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/felsefi>, 22.06.2014

⁶⁸ Mustafa Çağrı, *Adalet*, DİA, I.342.

B. TASAVVUFİ DÜŞÜNCE

İslam dünyasında, maddeyi küçümseyerek yalnız ve تنها yerlerde zikir ve ibadetle meşgul olmak, ahiret hayatındaki hesaplaşmayı ve cehennemın dehşetini düşünmek gibi hareketlerle başlayan⁶⁹ tasavvufi düşünce, akıl ve naklin ötesinde kalp kaynaklı bilgilere önem veren bir düşünce sistemidir.

Kur'an-ı Kerim'i zikir ve vird olarak okuyan sufi, manevi hayatını geliştirmek ve kemale doğru ilerlemek için Kur'an okur, okurken tefekkür eder, ayetlerin mana ve sırları üzerinde düşünür ve kendine has yeni yorumlar getirir⁷⁰.

Tasavvufi hayatın önemli bir unsuru olan “düşünmek”, ferdin murakabe ve muhasebe ile kendisini kontrol etmesi ve hesaba çekmesidir. Tasavvufta “tefekkür” olarak bilinen bu düşünme şekli, ferdin iç dünyasını amaçlamakta ise de bazen dışa dönük tefekküre de dönüşebilmektedir. Tasavvuftaki gizli zikir, aslında tefekkürün bir başka şeklidir⁷¹.

Anmak, hatırlamak ve unutmamak anlamına gelen zikir de, tasavvufun bir diğer önemli unsurudur. Bu anma, Allah'ı (c.c.) anma, O'nu unutmama ve her an hatırda tutmaktır. Sufiler, zikre son derece önem vermekte olup, onu diğer ibadetlere tercih ederler. Onlara göre, Kur'an'da namaz, oruç, zekât gibi ibadetler için “çok zekât verin, çok namaz kılın, çok oruç tutun” şeklinde ifadeler olmamasına karşılık, “Allah'ı çok çok zikrediniz” şeklinde ifadelerin bulunması sofilerin zikrin önemine dair delillerinden bir tanesidir⁷².

Tasavvufçulara göre zikir için yapılan bir tasnifte biri, dil ile yapılan sesli veya sessiz, diğeri kalp ile yapılan iki çeşit zikir vardır. Kalbin zikri, bir takım kelimeleri söylemekten öteye bir çeşit tefekkürdür⁷³.

⁶⁹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985, s.18.

⁷⁰ Kara, age.s.49.

⁷¹ Kara, age.s.55.

⁷² Kara, age. s.59.

⁷³ Kara, age. s.203.

Tasavvuf, Kur'an'daki tedebbür, teemmül, tefekkür ve i'tibâr gibi kavramlarla ifade edilen düşünme şekillerini ruhî arınmanın bir yolu olarak görür. İnsanın kendi hali ve âkıbeti üzerinde düşünmesi, ayrıca Kur'an okuyarak Kur'an'ı anlamları üzerinde, derinlemesine düşünme (tedebbür), dış dünyanın etkilerinden olabildiğince soyutlanarak ilâhî ve ezeli hakikatler üzerine yoğun biçimde düşünme (teemmül), eşyanın mahiyet, hakikat ve yaratılış hikmeti üzerinde kalbin nuruyla muhakemede bulunma yahut Yüce Allah'ın nimetleri üzerinde düşünerek O'nun varlığı, birliği inancına götüren (tefekkür), dünyanın ve içindekilerinin geçici ve aldatıcı olduğu bilincini besleyen ibret verici düşünme (i'tibâr) gibi fikrî yönelişleriyle tasavvuf, kendine özgü mânevî eğitim yolları çerçevesinde entellektüel faaliyete şekil verdiğini⁷⁴ görmekteyiz.

Mârifete dayalı tasavvufî gelenekte nesnel gerçekliği gözleme anlamında olan “müşâhede”, nesnelerin gerçeğini görme anlamındaki rü'yet, bunların ardındaki gerçeği bulma anlamındaki “keşf”, aklî veya kalbî faaliyetin mârifete ulaşma yolundaki aşamalarını oluşturur. **İbnü'l-Arabî'ye** göre müşâhede belli bir bilgi veya itikad ışığındaki gözlemdir. Bundan dolayı daha önceden sahip olunan kanaat ve itikada göre sonuçları kabul de inkâr da mümkündür. Fakat rü'yet, gözlenen şey hakkında herhangi bir kanaat veya itikadın söz konusu olmadığı durumlarla ilgilidir. Bundan dolayı, gözlenen gerçek inkâr edilemez. Ancak müşâhede keşiften farklıdır. Müşâhede bilgiye götüren yol, müşâhede neticesinde varılan mükâşefe ise bu yolun sonudur⁷⁵.

İnsan düşüncesinin amacının, insana bir yol göstermek, yolun amacı da, insanı Yüce Allah'ın gerçekler dünyasına götürmektir diyen Mevlana; “bir insanın bütün hareketlerini yönlendiren düşüncedir”⁷⁶ görüşündedir. Mevlana'ya göre, düşünen merkez gönül olup, “kalp”, “gönül” ve “can” kavramları birbirilerinin yerine kullanılmış, ancak kan pompalayan kalpten genellikle ayrı, bedende yeri gösterilmeyen bir mevkie işaret edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'deki (Araf, 7/179) “*kalpleri vardır, düşünmezler*”

⁷⁴ Kutluer, Düşünme, DİA, X. 57.

⁷⁵ Kutluer, Düşünme, DİA, X.53-57.

⁷⁶ Mustafa Ergün, *İnsan ve Eğitimi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1993, s.162.

ifadesini delil olarak göstermek⁷⁷ ve Tanrı katını düşüncenin kaynağı olarak nitelendirmektedir⁷⁸. Gönü düşünceler yurdu olarak kabul eden Mevlana, bunun gönle aşk düşmediğı zaman olabileceğini, aşk düşünce ise bütün düşüncelerin, bütün tedbirlerin ve sırların çekileceğini ileri sürer. Zira ona göre aşk, sadece insanı değil, düşünceyi bile kendinden geçirir, akı sarhoş eder. Bu durumda düşünce, içinde bulunduğu insanı, evreni hatta kendisini bile düşünmekten vazgeçtirir⁷⁹.

Netice olarak, aralarında fark bulunsa da, gerek felsefi, gerek tasavvufi, gerekse genel anlamda düşünce, insanı diğer yaratıklardan ayıran ve onu en mükemmel kılan, aklın faaliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁷⁷ Ergün, age. s.163.

⁷⁸ Ergün, age. s.164.

⁷⁹ Ergün, age, s.168.

İKİNCİ BÖLÜM
KUR'AN'DA DÜŞÜNME ÇEŞİTLERİ

KUR'AN'DA DÜŞÜNME ÇEŞİTLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'in değişik surelerinde, çeşitli kavramlarla ifade ettiği ve çok sayıda âyette, farklı konularda teşvik ettiği düşünme eylemi, Kur'an ayetlerinin en önemli indiriliş gayelerinden biridir. Kur'an bu ayetlerle aklı öne çıkarırken, onun en önemli ürünü olarak düşünceyi kabul etmektedir. Düşünce olmadan, aklın çalıştığını ispat edemeyiz. Bu bakımdan Kur'an'da düşünceyi ve düşünce çeşitlerini ele almak zorundayız. Aklın çeşitli kavramları olduğu gibi, onların kaynaklık ettiği düşünce çeşitleri de vardır. Şimdi bu konuyu ele alabiliriz.

I. KUR'AN'DA DÜŞÜNME

Kur'an'da geçen, Teakkul (akl), tedebbür, tezekkür, tefekkuh ve tefekkür gibi kavramlar Arapça'da düşünmeyi ifade eden kelimelerin başında gelmektedir. Teorik ve pratik meseleler hakkında aklı çalıştırmak, olayları akıl süzgecinden geçirerek yorumlamak, bir işin sonucunu başından hesap etmek, bir konuyu derinlemesine ve arka planını kestirmek, her hangi bir konuda gereken önlemi almak, doğru ile yanlış, hak ile batıl, güzel ile çirkini, iyiyle kötüyü, hayırla şerri birbirinden ayırmaya yarayan, tutarlı ve kontrollü davranışlar sergilemeyi sağlamak ve kontrol altına almak, geçmişî hatırlayarak ders almak ve geleceği buna göre planlamak anlamına gelen ve insanın iç âlemini ve toplumsal hayatını süsleyerek ona imanı ve iki cihan mutluluğunu temin eden, insanı taklitten, basitlikten, hamlıktan, kabalıktan, dar ve kısa görüşlülükten, kin, nefret ve düşmanlıktan uzaklaştıran ve kurtaran, ruh zenginliğine, kardeşliğe, birlik ve beraberliğe, sevgi ve dostluğa, üretime, yeniliklere, hakka, hakikata imana götüren düşünce, Kur'an'ın eğitimde amaç edindiği aklın en önemli faaliyetidir. Bazı dil

bilginleri, akıl ile kalbi (fuâd) aynı saymışlar ve kalp kelimesinin geçtiği deyimlerde bu kelimeyi akıl olarak anlamışlardır⁸⁰.

Hiçbir kitapta ve hiçbir dilde meselenin arka boyutunu düşünme anlamında “tedebbür”; geçmiş bugüne taşıyacak tarzda düşünce anlamında “tezekkür”; insanı geleceğe, Allaha bağlayacak şekilde düşünce anlamında “teakkul”, bir şeyi derinlemesine kavramak, bir şeyin hakikatini anlayacak şekilde düşünce anlamındaki “tefekkuh” ve çeşitli malzemeleri alıp onları yoğurarak bir netice çıkartacak bir düşünce tarzı olan “tefekür” yoktur. İşte bu düşünce şekilleridir ki insanın kendi davranışlarıyla ilgili boyutunu, diğer insanlarla ilişkilerini ve tabiatla olan ilişkilerini, Allah’a yönelişini ve onu bulmasını bütünüyle kavratmaktadır. Kur’an’ın büyüklüğünü, kapsayıcılığını, ufuktan ufka koşturtmasını ve nihayet insanı mutluluğa erdirmesini, onun akla ve düşünceye verdiği önemden anlamamız mümkündür. Kur’an akla ve düşünceye önem verirken, insan hayatının merkezine akıllı, düşünceyi ve bilgiyi koyarken her daim insana mutluluğun yolunu göstermiştir. Dünya ve ahiretin mutluluğu akıldan, düşünceden, bilgidan ve onlara dayanan hayattan geçmektedir.

Aklın yerine geçen, ancak her birinin farklı manaları olan, “lubb’un” çoğulu olan, “elbab”, “nüha”, “hicr” ve “mirra” gibi kavramların Kur’anda geçtiğini daha önce zikretmiştik. Aklın bu şekilde farklı kavramlarla zikredilmesi, onun tedebbür, tezekkür ve tefekür gibi farklı düşünce niteliklerine sahip olmasındandır kanaatindeyiz. Zira tezekküre işaret eden ayetlerde aklın yerine “ülül elbab”, olayların neticesinin düşünülmesi ve ders alınmasına işaret eden ayetlerde “ülü-n nüha”, bazı şeylerin değerini anlamaya işaret eden yerde “hicr”, yanlış fikirlerden çekip gitmeye işaret eden yerde “mirra” kavramlarının kullanıldığını görüyoruz.

Başta belirttiğimiz gibi çalışmamızın aslını da bu kavramların taşıdığı anlamdaki düşünce şekilleri oluşturmaktadır. Tamamen aklın faaliyetleri ve düşünme çeşitlerinde rolü ve alakası olan “akıl” ve aklın farklı görevlerini belirleyen “Lubb”,

⁸⁰ İbn Manzur, age., ”aql”, ”qlb”, md.leri.

Nüha, Hicr ve Mirra” kavramlarını, “Kur’an’da Düşünce Çeşitleri” başlığı altındaki “Teakkul”, “Tedebbur”, “Tezekkür”, “Tefekkuh” ve “Tefekkür” alt başlıkları altında bu kavramların geçtiği ilgili ayetlerle açıkladıktan sonra Din Eğitimi ve Kur’anda Doğru Düşünme’yi ele alacağız.

II. KUR’AN’DA DÜŞÜNCE ÇEŞİTLERİ

Kur’an’da düşünme başlığı altında, önce düşünmeye kaynaklık yaptığına ve düşünme eylemini gerçekleştiren yegâne güç olduğuna inandığımız akı ve onun gerçekleştirdiği düşünce çeşidini ifade eden “teaakkul’ü” ön sıraya alacağız. Daha sonra köklerindeki harf sırasına göre, “tedebbur”, tezekkür”, “tefekkuh” ve tefekkür” denen düşünce çeşitlerini inceleyeceğiz.

A. TEAKKUL

1. Teakkul’ün Mahiyeti

“Anlamak, düşünmek, birleştirmek ve kendini kritik etmek, öz eleştiri yapmak” gibi anlamlarda kullanılan ve “teakkul” kavramının kökü olan “akl” (عقل) tespitimize göre, Kur’an’ın değişik ayetlerinde “*ya’kılun, ta’kılun, ya’kılüha, na’kılü ve akaluhu*, (أَفَلَا تَعْقِلُونَ) “*efela ta’kılun*” 14 yerde, “*lealleküm ta’kılun*”, (لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ) 8 yerde, “*li kavmin ya’kılün*” (لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ) 8 yerde, “*La ya’kılun*” (لَا يَعْقِلُونَ) 14 ve 5 yerde de diğer sıygalarda kullanılmıştır.

Kur’ân-ı Kerîm’e göre, “akıl” insanı insan yapan, onun her türlü faaliyetlerine, eylemlerine, amellerine anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayanın Yüce Allah’ın yarattığı en büyük güçtür. Akıl, insanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötünden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak, ahlâkî, siyasî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyona sahiptir.

Akl'ın “anlamak, bilmek, -çocuk için- anlayış ve temyiz çağına ulaşmak gibi anlamlarıyla beraber, çelme takıp düşürmek, önlemek, diyet ödemek, sığınmak ve korumak”⁸¹ gibi anlamları vardır. Onun bu anlamları düşünce ile hayata geçecektir. Akıl, insanın yapmış olduğu hatanın hata olduğunu kendiliğinden anlamaktır ki; biz bu çalışmamızda buna “teakkul” denen düşünce diyoruz. Demek ki teakkul denen düşünce ile insan, kendine yönelecek ve kendini gözleme imkânı bulacaktır. Kendini gözleme işini “teakkul” denen düşünce olarak kabul edersek, insan bu düşünce sayesinde, gerçeği anlayacak ve kendisini hataya götüren etkileri önleyecektir.

Lügat manalarından anladığımıza göre akıl, insanı yanlışla götüren etkileri önleyen, insanın sığınacağı bir yer, kötülüklerden koruyan bir güç ve insana gerçeği ve eşyanın hakikatini bildiren ve idrak ettiren bir yeti olduğunu görüyoruz. Demek ki insan akıl sayesinde hatanın hata olduğunu anlıyor ve kendine yönelip, kendini gözleyebiliyor, yani kendine kıvrılıp kendini anlayabiliyor. “Asmanın koruk vermesi”⁸² anlamında da olan akıl, teakkul denen düşünce sayesinde “doğrunun yürümediği kurak, çorak ve verimsiz zihinlere su yürütüp yeşertmekte, girdiği yere can ve rahmet, sosyal ilişkilere ve gönüllere nur, bilinç ve barış götürmektedir”⁸³.

“Devenin dizini büküp bağlamak”⁸⁴ anlamını da ifade eden aklın, düşünce sayesinde yanlış davranışların, nefsin ve kötü arzuların kontrol altına, onların yakalanıp bağlanmasını ve bu kötü arzuların disiplin altına alınmasını temin etmektedir⁸⁵ diyebiliriz.

“Birini memleketin bir yerine oturmaya mecbur etmek”⁸⁶ manası ile akıl, insanın yanlış yapmasına sebep olan nefsin olduğu yerde oturmaya zorlayan güç,

⁸¹ İbn Menzur, age, “aql” md.

⁸² İbn. Menzur, “aql” md.

⁸³ Bayraklı, age. s.46.

⁸⁴ Hans Wehr, Arabisches Wörterbuch, “aql” md. Wiesbaden, 1952, 1977

⁸⁵ Bayraklı, age. s.46.

⁸⁶ Wehr, age, “aql” md.

yanlışı, nefsi ve şeytanı engelleyen ve durduran faaliyet, bilgiyi doğuran ve bilgi âlemi ile bir bağ kuran, insanı Allah’a bağlayan aklın eylemi olan düşüncedir⁸⁷.

“Kan diyeti ödemek”⁸⁸ manasına da gelen akıl, kurban ettiği yanlışların diyetini, kendine yönelerek hatalarını görür, Yüce Allah’a karşı ve insanlara karşı yapmış olduğu hataların ve günahların tövbesi ve özrünü yaparak, adeta diyet ödemiş olur.⁸⁹

“Saçlarını tararken, yapılan her bir darbe”⁹⁰ anlamında akıl, tarağın saçlara bir düzen ve şekil verdiği gibi, zihne bir düzen verir ve insanın psikolojik yapısını düzenleyerek, insan ilişkilerine şekil ve düzen verir⁹¹.

Kur’an’da biri geçmiş, diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere kırk dokuz yerde fiil şeklinde ”akl” kavramının geçtiği ayetlerde, genellikle “akletme”nin yani akli kullanarak doğru düşünmenin önemi vurgulanmış, akıl “bilgi edinmeye yarayan bir güç” ve “bu güç ile elde edilen bilgi”⁹² şeklinde tarif edilmiş, “ancak bilenlerin akledebileceği”(el-Ankebût 29/43), akıl gücünü ve bu bilgiyi iyi kullanmadıkları için kâfirlerin, “sağır, dilsiz ve kör oldukları; bu yüzden akledemedikleri” (el-Bakara 2/171) şeklinde yerilmiş, “aklını kullanmayanların üzerlerine pislik atılacağı” (Yûnus 10/100) âyetiyle bütün insanlık uyarılmış ve akıllarını kullananların cehennem azabından kurtulacakları (bk. el-Mülk 67/10) belirtilmiştir.

Felsefe ve kelimcılara göre aklın iki çeşitinden bahsedilmektedir. Bunlardan biri, Garizi, yani doğuştan Yüce Allah tarafından her insana verilen, artıp eksilmeyen, insanı diğer hayvanlardan ayıran akıl, diğeri ise sonradan kazanılmış akıldır ki; kullanılmasıyla artan, kullanılmaması halinde ise noksanlaşan akıl doğuştan var olan

⁸⁷ Bayraklı, age. s.47.

⁸⁸ İbn Menzur, “akl” md.

⁸⁹ Bayraklı, age.s.47.

⁹⁰ İbn. Menzur, aql md.

⁹¹ Bayraklı, age. s.47.

⁹² Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat*, “akl” md.

akıldır⁹³. Garizi akıl, Sokrat, Eflâtun ve Aristo’da, hatta bir dereceye kadar Stoacılar’da noksan ve aldatıcı bilgiye karşı, tutarlı ve doğru düşüncenin fonksiyonu, yeni Eflâtuncu felsefede Tanrı’dan ilk taşıp çıkan ve varlık sahnesinde ilk görünen olduğu için Allah’ın mümessili ve resulü de denilen, Aristo’nun üzerine hiçbir şey yazılmamış bir levha gibi gördüğü, bedene bağlı ve fani olan pasif akıl⁹⁴, Maturidi’ye göre de dini ve ahlaki bilgide de ölçü olan akıl, ancak kendi mahiyetini bilemeyen akıl⁹⁵, garizi akılla aynı olan akıldır. İnsanda garizi aklın varlığı, onun doğru düşünmesi için yeterli değildir. Doğru düşünebilmek için yaratılıştan her insanda var olan bu akli aktif hale getirmek gerekir. Bize göre bunu yapacak olan da eğitimidir.

Mülk suresinin 10 ayetindeki “*aklınızı kullansaydık..*” ifadesinden anlaşılıyor ki, Yüce Allah her insana akıl vermiştir. Ancak bu akıl kullanılmadığı sürece, hiçbir kıymeti bulunmamaktadır. Bunun için Yüce Allah, Kur’anda kulların kendi hür iradeleriyle akıllarını kullanmalarını istediğinden, “*belki, umulur ki akıllarını kullanırlar*” ifadesini kullanmıştır. Dolayısıyla insan aklını kullanıp kullanmamada hür bırakılmıştır. Aklını kullanıp düşünmeyenler, ahiret hayatında kendilerini cehennemde bulacakları gibi dünya hayatlarını da cehenneme çevireceklerdir. Bunun anlamı, teakkul denen düşünce üretilmiyor demektir.

Nesefî ve Beydavi’ye göre Yasin süresindeki “*li yünzire men kane hayyen ve yahikkal kavlü alel kâfirin*” (ل ي نذر من كان حيا ويحق القول على الكافرين) ayet-i kerimesindeki, “diri olanı uyarmak için” anlamındaki “diri”, yani “hay” kavramı “akıllı” olarak açıklanmıştır. Zira insanı diri kılan, yaşatan ve insana can veren akıldır. Öyleyse akli olmayan, daha doğrusu aklın faaliyeti olan düşünceyi gerçekleştirmeye ölüdür diyebiliriz.

Kur’an’a göre “Teakkul” denen düşüncenin, aklın duyu organlarıyla, kendisine ulaşan verilerin, bilgilerin analizini yaparak, yani düşünerek bir üretimde bulunması ve

⁹³ El -Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali ibn Muhammed Ibn l-Habib, *Edebü'd-Dünya ve'd Din*, İstanbul, 1985. s.20-22,

⁹⁴ Kutluer, DİA, I.243-244.

⁹⁵ Hanifi Özcan, *Maturidide Bilgi Problemi*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993. S.123-126.

isabetli, olumlu, doğru kararlar ve hükümler vermesini sağlayan faaliyeti şeklinde açıklayabiliriz. Bu veriler, bazen görme duyusu ile bazen işitme duyusu ile akla ulaştırılmakta, yani akılla birleştirilmektedir.

Mesela; Ankebut suresinin 43.ayetindeki *“İşte bu örnekleri biz, bütün insanlara veriyoruz. Oysa onları ancak bilenler akleder”* şeklindeki ifadesinden, “ancak bilenlerin akıl edebileceğini ve bilgi ile aklın birleştiğini, dolayısıyla eğitimle aklın ilişkisini görüyoruz. Bir insanın Allah nezdinde sorumlu, yani dini tabir ile mükellef sayılabilmesi de akl’a bağlıdır. Yine aklını kullanmayan kâfirler hakkında da Yüce Allah Bakara suresinin 171. ayetinde *“Kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar hakikate karşı sağırlar, dilsizler ve kördürler; bu yüzden akıllarını kullanıp düşünemezler”* ifadeleriyle, aklın kullanılmasıyla duyu organları arasındaki ilişkiye işaret etmiştir. Bu ayette görüldüğü gibi; insan duyu organlarıyla, gördüğü ve işittiği şeyleri akla gönderiyor ve akıl kendisine duyu organları vasıtasıyla gelen bu verilerin analizini yaparak, yani düşünerek bir üretimde bulunuyor. İşte aklın bu üretim işine düşünce diyoruz.

Bakara suresinin yukarıda zikredilen 171. ayetindeki, sağır, dilsiz ve kör..” ifadelerinden, düşünmenin yani aklı kullanmanın göz ve kulak gibi duyu organlarıyla olan ilişkisini görüyoruz. Biz buradan şunu anlıyoruz: İnsan gözüyle gördüğü şeyleri aklıyla birleştirdiğinde, görünen şeyle ilgili aklın, o şeyin ne olduğunun hükmüne varmaktadır. Şayet görme duyusu akılla iş birliği yapmazsa sağlıklı bir neticeye varması mümkün değildir. Aynı şekilde, kulak da duyu organı olarak, duyduklarını akılla birleştirmezse, duyduğu şeyin doğru veya yanlış hükmüne varamayacaktır. Bundan dolayı Yüce Allah, aklını kullanmayanları gözleri ve kulakları olmasına rağmen, kör ve sağır olarak nitelendirmektedir.

Bakara suresi 75. ayetindeki “onların size inanmalarını mı umuyorsunuz? Hâlbuki onlardan bir zümre vardır ki, Allah’ın kalamını dinlerler, onu anladıktan sonra, bunu bile tahrif ederlerdi” şeklindeki ifadelerde yer alan **“anladıktan sonra”**, yani “onu aklettikten sonra” demektir. Görüldüğü gibi ayette, “dinlemek”, “akıl etmek” ve “bilmek”ten bahsedilmektedir. Yüce Allah bilme ve dinleme ile aklı kullanma arasında

bir bağlantı kurmaktadır. Burada dinleme ile bilme arasındaki dengeyi ve irtibatı “akıl” sağlamaktadır.⁹⁶

“Muhakkak ki, biz onu anlayasınız diye Arapça bir kitap olarak indirdik” ifadeleriyle geçtiği Yusuf suresinin 2. ayetinde ve *“İşte Allah, ayetleri anlayasınız diye böylece açıklar”* ifadeleriyle geçtiği Nur suresinin 61. ayetinde “akıl” kavramının “anlamak” anlamında geçtiğini görüyoruz. Bu ayetlerde, akli kullanmanın, yani teakkulün Kur’an ayetleri, yani kitap ile dolayısıyla eğitimle olan alakasını ve ayetlerin açıklanmasının akli çalıştırmak olduğunu görüyoruz. Demek ki Kur’an, akli çalıştırmak için gönderilmiştir. Yüce Allah Kur’anın anlaşılmasını aklın kullanılmasına bağlarken, ilahi eğitimin ana hedefinin insanı, aklın faaliyet gösterebileceği bir bilgi birikimini, öğretim alanına sokmaktadır⁹⁷. Bundan anlıyoruz ki akıl çalıştırılmazsa vahiy, yani Kur’an anlaşılmayacaktır. Öyleyse din eğitiminde akli harekete geçirecek, özgür bir şekilde insanları düşünceye sevk edecek yöntemler geliştirilmelidir. Bu yöntemleri Yüce Allah Kur’an’da, sorular sormak, mukayese yapmak, dikkatleri gökyüzüne - yeryüzüne ve her ikisindekilere çekmek suretiyle insanlara öğretmektedir.

Aklın anlamak manasında kullanıldığı Nur Suresinin 61.ayeti ise şöyledir: *“İşte Allah, ayetleri anlayasınız diye böyle açıklar.”* Bu ayetteki ilahi açıklamanın hedefi, insan aklının harekete geçirilerek ayetlerin anlaşılmasıdır. İşte teaakul denen düşünceyle insan Kur’anı anlayacak ve Yüce Allah’ın Kur’an ayetlerini indirmesindeki asıl gayeyi gerçekleştirmiş olacaktır.

Aklın en önemli faaliyeti düşünmektir. Mülk suresinin 10. ayetinde geçen *“Ve şunu diyecekler: Eğer dinleseydik yahut aklımızı kullansaydık, yani düşünseydik, şu cılgın cehenneme girenlerin içinde yer almazdık.”* şeklindeki ifadelerde geçen “akıl” kavramı, insana fazilet temin eden en önemli faaliyetlerden olan “dinlemek” ve “düşünmek” anlamlarında kullanılmıştır. Bu ayette, akıl ile cehennem beraber kullanılıyor ve aklını kullanmayanların cehenneme gidecekleri gerçeğine işaret ediliyor.

⁹⁶ Bayraklı, age.s.47-48.

⁹⁷ Bayraklı, age.s.48.

Dolayısıyla bunda aklını kullanarak düşünenlerin cehenneme gitmeyeceğini anlıyoruz. Demek ki, düşünme insanın hayatında büyük bir değişim meydana getiriyor. Ya cehennem, ya da düşünerek cehennemden kurtuluş. Bundan hareketle, diyebiliriz ki, düşünmemek, yani aklı bir tarafa bırakmak, insan zihnini cehenneme çevirmektedir. Düşünmek ise, yani aklın kullanılması, insana daha bu dünyada iken cenneti yaşatmaktadır. Mülk suresindeki “*Şayet dinleseydik ve düşünseydik..*” ifadeleri, toplumsal düşünceye ve toplum olarak aklın kullanılmasına işaret edilmektedir. Öyleyse toplumsal düşüncesizlik, toplumsal felaketlere sebep olabilmektedir.

Aklı kullanarak düşünmek, yani aklın hakkını vermek adalet olup, bunun zıttı ise bir zulümdür. Düşünmeyen insan en başta kendisine zulmetmektedir. Kur’an-ı Kerim çeşitli ayetlerde “kendine zulmedenler” ifadesini kullanarak zulmün kötülüğüne işaret etmiştir. Düşüncesizliğin meydana getirdiği zulüm ise insan için en büyük zulümdür. Kur’an’a göre, “şirk en büyük zulüm”⁹⁸ olup, düşüncesizlik de, akla zincir vurmak, onu faaliyet alanını daraltmak ve uzanacağı gökler ve yerler kadar geniş olan alanlarda yapacağı yolculuktan alıkoymak suretiyle, insanı köleleştirmek, taklidin girdabında boğmak ve toplumu medeniyetten uzak tutmaktır ki; bize göre bu da insana yapılan zulümdür.

Düşünme, dinleme, araştırma ve sinedeki kalbin kör olması gibi mesaj bir araya getirildiği, Kur’an’da oğru düşünce başlığı altında üçüncü bölümde zikredeceğimiz, Hac suresinin 46. ayetindeki “düşünecek kalpten” ifadesini, aklın kalp ile birleşmesi ve aklın kalbin körlüğünü gidermesi olarak değerlendirebiliriz.

Bayraklı’ya göre; bu ayet araştırmak, düşünmek, dinlemek ve sinedeki kalbin kör olması gibi birçok mesajı bir araya getirmektedir. Araştırma düşünmeyi, düşünce de kulakları ve gözleri açmayı gerektiren, oradan da gönül gözünün açılmasına yani basiretin açılmasına giden bir değişimdir. Zira düşünmenin olmadığı yerde araştırma, araştırmanın olmadığı yerde değişim, değişimin olmadığı yerde yenilik, yeniliğin

⁹⁸ Lokman Suresi, 31/ 13.

olmadığı yerde de kalite olmaz⁹⁹. Buna göre aklın kullanılması, yani düşünce değişim, gelişim, yenilik ve kalitedir diyebiliriz.

Haşr suresinin 14. ayetinde ise aklın, “bağ” fonksiyonunda birleştirmek anlamında geçtiğini görüyoruz. Ayet şöyledir:”Sen onları birlik halinde sanırsın. Hâlbuki kalpleri darmadağındır. Bize göre bunun sebebi şudur: Çünkü onlar akıllarını kullanmayan bir topluluktur.” Ayette “birlik”, “dağınıklık” ve “aklı kullanma” bir arada kullanılmış olup, kalplerin dağınıklığının sebebinin aklın kullanılmaması, yani düşünülmemesi gösterilmiştir. Dağınıklığın sebebi aklı kullanmamak olduğuna göre, birliğin sebebi de akıl olduğu anlaşılmaktadır. Aklın kullanılmaması neticesinde meydana gelen kalplerdeki dağınıklık, tefrikaya, ayrılığa ve bölünmelere, bu da toplumda düşmanlıklara vesile olacaktır. Bugün aynı inanca sahip toplumların tefrikaya düşmelerinin ve birbirlerine karşı düşmanca davranmalarının sebebi aklın kullanılmamasıdır diyebiliriz. Yukarıdaki ayete göre, aklın kullanılması, kalplerin birleşerek, bölünmüş ve parçalanmış kalpler arasında bir bağ vazifesi görmektedir.

Aklın bir diğer anlamı olan “kendini kritik etmek” ve “öz eleştiri yapmak” anlamında Bakara suresinin 44. ayetinde geçtiğini görüyoruz. Ayet-i Kerime şu şekildedir:”Siz insanlara iyiliği emredersiniz de kendinizi unuttur musunuz? Hâlbuki siz kitabı okuyorsunuz. Hala aklınızı başınıza almayacak mısınız?” Toplumda bazı insanlar vardır ki, başkalarına iyiyi emrettiği halde, kendilerini unuturlar. Yüce Allah bu durumu aklın kullanılmamasına bağlamakta ve “iyiyi emretmek”, “kendini unutmak”, “kutsal kitabı okumak” ve “aklını çalıştırmak” gibi konuları bir araya getirerek İslam’ın temel ilkesini oluşturmuştur.¹⁰⁰ Kur’anı okuyup da aklı kullanmamak bir eksikliktir. Yukarıdaki ayette sadece Kur’anın bilgisine sahip olmanın yeterli olmadığına işaret edilmektedir. Kur’anı okuyan kişi, onu hayata geçirmelidir. Bu ise, bir akıl ve bir düşünce işidir.

⁹⁹ Bayraklı age. s.50.

¹⁰⁰ Bayraklı, age.s.52.

Aklın Kur'an'da geçen türevlerinden olan "Hicr'in" alıkoymak, mani olmak ve kontrol etmek¹⁰¹ anlamlarından hareketle, teakkul denen düşünce insanın yanlış davranışlarına mani olmakta, kötülüklerden alıkoymakta ve davranışlarını kontrol etmektedir diyebiliriz. Kötülük yapmak için nefsin insanın gönül diyarına girmesine mani olan ve şerefini düşürecek kötü davranışlardan alıkoyan "hicr" denen aklın gerçekleştirdiği düşüncedir.

Kur'anda akıl anlamında geçen¹⁰² kavramlardan bir diğeri de geçmek, gitmek anlamlarında olan "mirra"dır. Fahrüddin Razi, Necm suresinin 6. ayetinde geçen "mirra" kavramına "kuvvetli, akıl ve din bakımından kemale ermiş, büyük görünümlü ve heybetli, güzel huylu" şeklinde mana vermektedir. Mirra'nın bu anlamlarından hareketle diyebiliriz ki, aklın düşünme eylemi, insanı yanlış fikirlerden ayırıp götürür. Mirra kavramının güç ve sağlamlığı ifade eden akıl anlamında geçtiği Necm suresinin 6. ayetinin sonundaki "doğruldu, kapsadı, dengini buldu" anlamlarındaki "festeva" kelimesi ile "mirra" denen akıllı birlikte değerlendirdiğimizde, teakkul denen düşüncenin, insanı ayağa kaldırıp doğrultacağını, meselelerin özüne inerek onları çalışma alanına alacağını ve insanı olgunlaştırıp dengesini bulduracağını söyleyebiliriz.

Netice olarak, aklın duyu organlarıyla, kendisine ulaşan verilerin ve bilgilerin analizini yaparak, bir üretimde bulunması şeklinde tarif ettiğimiz "teakkul" denen düşüncenin aklın kullanılmasına işaret eden yukarıdaki ayetlere göre; insanın isabetli, olumlu, doğru kararlar ve hükümler vermesini sağlayan, sosyal ilişkilere ve gönüllere nur, bilinç ve barış götüren, kötü arzuların disiplin altına alınmasını temin eden, bilgiyi doğuran ve bilgi âlemi ile bir bağ kuran, insanı Allah'a ve insan ilişkilerine şekil ve düzen veren, toplumsal felaketleri önleyen, insanı köleleştirmekten ve taklidin girdabından kurtaran, insana kötülüğü emreden nefsi ve şeytanı engelleyen ve durduran, bölünmüş ve parçalanmış kalpler arasında bir bağ vazifesi gören düşünme şekli olduğunu görüyoruz. İşte aklın yukarıda zikredilen türevleriyle gerçekleştirilen bu

¹⁰¹ İbn. Manzur, age, "he-ce-ra" md.; Hans Wehr, age, "he-ce-ra" md.

¹⁰² Necm Suresi, 53/6.

düşünce, insanın iç âlemini aydınlatarak, ona imanı ve iki cihan mutluluğunu temin eden, toplumsal hayatı süsleyerek insan ilişkilerine bir güzellik veren, insanı taklitten hür irade ile hareket etmeye yarayan özgün düşünceye, basitlikten, hamlıktan olgunluğa, kabalıktan inceliğe ve nezakete, dar ve kısa görüşlülükten ileri görüşlülüğe, kin, nefret ve düşmanlıktan dostluk, sevgi ve barışa, ruh zenginliğine, kardeşliğe, birlik ve beraberliğe, üretime ve yeniliklere, hakka ve hakikata imana götüren aklın bir faaliyetidir. Bayraklı'ya göre, karanlıkları aydınlığa, zulmü adalete, ilkeliliği medeniyete, bataklık olan gönülleri cennete, cehaleti bilime, düşmanlığı kardeşliğe, çaresizliği çareye, çileyi, mutsuzluğu mutluluğa, zorlukları kolaylığa, hamlığı olgunluğa, ham ruhları olgunluğa, dar kafalılığı geniş düşünceye götüren teakkul denen düşünceyi üreten akıl gücü olmuştur¹⁰³.

“İnsanın akıl gibi hiçbir değeri olamaz.” şeklinde bir düşünceyi nakleden İmam Gazzali'ye göre akıl, insanı iyiliğe götürür, kötülüklerden uzaklaştırır. İnsanın dininin ve imanının sağlam olması, aklının kemale ulaşmasına bağlıdır. Bilginin kaynağı ve aslı, doğduğu yer akıldır. Ağaca oranla meyve, güneşe oranla ışık, göze oranla görme neyse; akla oranla bilgi de odur. Dünya ve ahiretin mutluluğu akılla temin edilir. Gazzali'ye göre akıl; insanı diğer hayvanlardan ayıran bir haslet, olması mümkün olan şeylerle, olması mümkün olmayan şeyleri bilen, tecrübelerden elde edilen ve nefsin kötüye götüren dürtülerini disipline eden güçtür¹⁰⁴. İşte “teakkul”, insanı dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıran zihnin faaliyetidir.

İnsanları diğer yaratıklardan ayıran akıl, kullanılmak, yani düşünmek için yaratılmıştır. Aksi takdirde Yüce Allah bunların hesabını soracağını İsra suresinin 36.ayetinde şöyle bildirmektedir: “Bilmediğin şeyin ardına düşme; çünkü işitme duyusu, görme duyusu ve gönül, bunların hepsi ondan sorguya çekilecektir.” Düşüncenin kaynağı olan akıl da düşünmezse, bunun hesabını verecektir.

¹⁰³ Bayraklı, age, s.78.

¹⁰⁴ İmam Gazzali, *İhya-u Ulumiddin*, Beyrut ts. I,83.

2. Teakkul'ün Önemi

Kur'an-ı Kerim'e göre teakkülü gerçekleştiren, yani aklını kullanan insanın kazanımları neler olacaktır ki, doğru bir davranış sergilemiş olsun veya aklını kullanmazsa ne tür bir yanlış yapacaktır ve zararı ne olacaktır?

Aklın Kur'an'da hangi anlamlarda kullanıldığını, hangi konularda aklın kullanılmasının istendiğini ve teakkul denen düşüncenin insan için kazanımlarının neler olduğunu ayetlerin de yardımıyla incelemeye çalışalım.

a. *Teakkul, tevhid inancına götürür.*

Bakara suresi 164. ayetinde Yüce Allah, göklerin ve yeryüzünün yaratılmasına, geceyle gündüzün değişmesine, denizlerde yürüyen gemilere, Yüce Allah'ın semadan indirdiği suya ve bu su ile hayat verdiği ölü toprağa, yeryüzünde her çeşit hayvanlara, bir taraftan diğer tarafa, bir halden diğer hale çevirdiği rüzgârlara ve yeryüzü ile gökyüzü arasındaki bulutlara akıl sahiplerinin dikkatini çekerek, bunlar üzerinde düşünmelerini, düşünürlerse bunlarda akıl sahibi insanlar için, birçok derslerin, maddi manevi nimetlerin bulunduğunu bildiriyor. Aklın yukarıdaki zikredilen hususlarda kullanılarak düşünülmesi, insanın bir taraftan bu konularda araştırma yapmasına ve ilimde, teknolojiye bir takım buluşlara ulaşmasına vesile olacağı gibi, diğer taraftan bu araştırmayı yapanları tek tanrı inancına götüreceğini söyleyebiliriz. İnsan bu sayede göklerin ve yerlerin sırlarına vakıf olurken, hem kendi aczini görecektir, hem de ilahi kudretin sonsuzluğunu idrak etmiş olacaktır¹⁰⁵.

Mü'minin suresi 78-80. ayetlerinde, *“Sizin için kulaklar, gözler ve gönüller var eden O’dur. Ne de az şükrediyorsunuz! Sizi yeryüzünde yaratıp yayan O’dur ve O’nun huzurunda toplanacaksınız; diriltlen de, öldüren de O’dur. Gece ile gündüzün birbiri ardından gelmesi de O’nun eseridir. Hala aklınızı kullanmayacak mısınız?”* ifadeleriyle Yüce Allah, insanın dikkatini kendi yaratılışına, verilen nimetlere, hayata

¹⁰⁵ Bayraklı, age. II.345.

ve ölüme çektikten sonra bunlar üzerinde düşünerek, aklın kullanılmasına işaret buyruluyor. Zira bu ayetlerden aklı kullanmanın, ilahi kudretin sonsuzluğunu kavrayarak insanı O'na götüreceğini, nimetleri bahşettiği için Yüce Allah'a şükretmeye vesile olacağını söyleyebiliriz.

Mümin suresi 67 ve 68. ayetlerde, teakkülün insana, kendisini önce topraktan, sonra nutfeden, daha sonra safha safha nasıl yaratıldığını ve ecelini düşünmeye sevk ettiğini görüyoruz. Kendi yaratılışını düşünen insan, hayatı verenin de alanın da Allah olduğunu anlayacaktır. 67. ayetin sonundaki *“Tüm bunlar belirlenen bir süreye ulaşmanız ve aklınızı kullanmanız içindir”* ifadesiyle, Allah-u Teâlâ'nın insanın yaratılış safahatını bu şekilde düzenlemesinin amacının da aklın kullanılması için olduğu anlaşılıyor. Böylece Yüce Allah ayetlerde anlatmış olduğu konularla akla ders vermekte ve aklı harekete geçirip düşünmeye sevk etmektedir.

Rad suresi 3-4. ayetlerde Yüce Allah, aklını kullanan insanlar için; göklerin nasıl yükseltildiğine, güneşin ve ayın Yüce Allah'ın emrine boyun eğdirildiğine, yeryüzünü dağlarla ve meyvelerle döşenmesine, geceye ve gündüze dikkatleri çekerek, bunlar üzerinde aklın düşünmesine davet ederek ve bu sayede kendisine kavuşulacağının inancına varılmasını istemektedir.

Nahl suresi 4-17. Casiye 13. ayetlerde Yüce Allah, insanların menfaatine, onların emrine amade olarak yarattığı hayvanlardan, gökyüzünden yağdırdığı yağmurla yeryüzünde yetiştirdiği çeşitli renklerde meyve ve sebzelerden, denizlerden ve denizde çıkan nimetlerden, dağlardan ve nehirlerden, yine Nahl suresi 65-69. ve Rum 24., Casiye 5. ayetlerde de aynı şekilde yağmurla canlandığı ölü topraktan, teferruatla bahsettikten sonra, insanları bazen şükre, bazen tezekkür, tefekkür, bazen de teakkül denen düşünceye yönlendiriyor. Nahl suresinin 17. ayetinde de *“Yaratan yaratmayana hiç benzer mi? Düşünüp anlamaz mısınız?”* sorusunu sorarak yine aklın kullanılmasına, oradan da yaratıcının varlığına imana yönlendiriyor.

Demek ki, aklını kullanan insan Rad suresinin ilk üç ayetinde açıklanan tabiat kanunları ve Nahl suresi 4-17. ayetlerinde zikredilen tamamı insanların emrine verilmiş

nimetler üzerinde araştırmalarda bulunacak, bunlar üzerinde dūřünecek, bunlardan ibret alacak, bōylece yaratanın varlığını ve kudretini daha iyi anlayacaktır.

Yūce Allah'ın kudretini anlayan insan, O'na imanla birlikte, O'nu ōvecektir. Ankebut suresi 63. ayette: *“Onlara gōkten yađmur indirip, ōlūmūnden sonra onunla toprađı diriltenin kim olduđunu sorsan, kesinlikle ‘Allah’ diyecekler. De ki: ‘Būtūn ōvgūler Allah’a aittir.’ Fakat onların pek çođu bunu akletmezler/dūřünmezler”* ifadesinden hamdin, ōvgūnūn sadece Allah'a ait olduđunu ve bunun da ancak aklını kullanarak dūřünmekle elde edildiđini sōyleyebiliriz.

Yasin suresi 68. ayette de Yūce Allah, insanın biyolojik ōmrū ile ilgili aklını kullanmaya çağırıyor. Alak suresinde insana, alaktan yaratılışını hatırlatarak okumasını isteyen Yūce Allah, Yasin suresinde de, *“Kime ōmūr verirse, biz onun gelişmesini tersine çeviririz. Hiç akıllarını kullanmıyorlar mı”?* ayetlerinden kısaca řunu anlıyoruz: Yūce Allah bir taraftan okumayı tabiatı incelemeyi, bir taraftan aklını kullanıp dūřünmeyi ve okuyup bilgi edinmeyi birleştirmekte ve bōylece insanı pespayelikten, yani aşağılıktan kurtarma yolunu izlemektedir. Aklını kullanıp dūřünmekle, tabiat kitabını okuyup araştırmakla insanın insan olacağını, bunun dışında canavarlaşacağını anlatmaktadır. Kur'an aklın kendisiyle buluşmasını isterken, aynı zamanda tabiat kitabıyla da buluşmasını istemektedir Yukarıda verdiğimiz būtūn ayetler, hep bu buluşmanın ōnemi üzerinde durmaktadır.

b. Teaakul, insanın kendini anlamasına ve kendine değer vermesine yardımcı olur.

Aklın, “anlamak” anlamında kullanıldığı ilk ifade, Bakara suresi 44. ayette řōyle geçmektedir: *“Siz Kitabı okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip, kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz? (Yaptığınızın şirkinliğini anlamıyor musunuz?)*

Mūfessir Sūddi'ye gōre, yukarıdaki ayette geçen “iyi” kavramı, Allah'ın emirlerine itaat etmek ve onları yerine getirmektir. İsrailođullarının ālimleri, insanlara Allah'a itaati emrediyor, kendileri gūnah iřliyorlardı. İbni Cūreyc'e gōre İsrailođulları

âlimleri, namaz kılmayı ve zekât vermeyi emrettikleri halde kendileri bu amelleri yapmıyorlardı¹⁰⁶.

Bu ayet, ilahi kitabı okudukları halde kendilerini unutmaları, bir eksikliğin varlığını gündeme getirmektedir. O da “aklın kullanılmamasıdır”. Kur’anı okumak, hatta Kur’anın bilgisine sahip olmak bu ayette yeterli görülmemektedir. Sahip olunan bilgiyi kendine uygulamak, hayata geçirmek bir akıl, bir düşünce ve kendine yönelme işidir. Akıl bu yönlendirme ile insanı “kötüyü emreden nefis” seviyesinden, “kendini kınayan nefis” seviyesine çıkmak için gerekli olan gelişim ve değişimi temin etmektedir. Olgun insan ve kâmil mü’min olmanın ilk basamağı ve en önemli gelişimi olan bu oluşum, “taakkul” dediğimiz aklın kullanılması sayesinde gerçekleşebilmektedir. Bundan dolayıdır ki Yüce Allah, “*Aklınızı kullanmıyor musunuz?*” sorusunu sormakta ve akli harekete geçirmektedir. İşte bu ayete göre akıl, Kur’an’ı anlayacak, onunla kendisini hatırlayacak ve bu sayede öz eleştiri yapacak ve kendisine değer verecektir. Bu ayet, eğitim açısından önemli mesaj vermektedir. Bu da; anne babaların ve eğitimcilerin, kendilerinin uygulamadıkları şeyleri öğrencilerinden istememeleri gerektiğidir.

Yüce Allah, Saf suresinin 2.-3. ayetlerinde, “tatbik edilmeyen şeyin söylenmemesini; bunun Allah katında büyük günah olduğunu” vurgulamaktadır. Konuyla alakalı da Hz. Peygamber’den nakledilen hadis de şöyledir. “*Mirac gecesi, ateşten yapılmış makasla dudakları kesilen bir grup insana rastladım. Bunun üzerine Cebrail’e; bunların kim olduğunu sordum. O da: “Bunlar dünya halkına hatip olan kimselerdir, insanlara iyiliği emrediyor, kendilerini unutuyorlardı.”*”¹⁰⁷

Demek ki aklını kullanarak düşünen insan, önce hatalarını görecektir, kendini eleştirecek sonra olumlu yönde değiştirecektir. Aklını kullanmayan insanın hatalarını görüp davranışlarını değiştirmesi mümkün değildir.

¹⁰⁶ Fahrüddin Razi, *Tefsir-i Kebir*, trc. Suat Yıldırım ve arkadaşları, Ankara 1994, XVII, 583.

¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 120, 231, 239.

Elmalılı Hamdi Yazır, bu ayetle ilgili şu görüşleri ileri sürmektedir:

1. İnsanın başkasını irşat edip de kendini unutup, iyilikten mahrum etmek, başkalarını çıkarıp, kendini ateşe atmak demektir ki bu akıl yönünden tenakuz teşkil eder.

2. Başkalarına va'zu nasihat ederek ilmini açığa vurarak, kendi nasihatini dinlememek, kendini ve ilmini yalanlamak demektir.

3. İnsanlara va'zu nasihatte bulunan, özellikle dini anlatan insanların, verdiği nasihatın kalplere nüfuz etmesi gerekir. Hâlbuki verdiği nasihatlerin aksini yapmak, o nasihatın ve kendisinin kıymetini, değerini düşürmek olur ki, o da akıl işi değildir. Yani aklını kullanan kişi böyle bir şey yapmaz.

Bize göre bu ayet-i kerimede doğrudan muhatap olanlar, daha önceki ayetlerden hareketle, İsrail oğulları gibi görülse de özellikle biz müslümanlara bir mesaj verilmektedir. Bu mesaj Kur'an'ı okuyan, ilimde belirli bir kariyere ulaşmış âlimlerin, okudukları kitaplardan sahip oldukları bilgilerle, kendileri yapmadıkları halde, insanlara ahkâm keserek, iyiliği yapmaları hususunda talimat vermeleri, fakat kendilerinin söyledikleriyle amel etmemelerinin çirkin bir davranış olduğunu anlamaları için onları akıllarını kullanmaya davettir diyebiliriz.

Aklını kullanan ve kitabı bilen insanların, sözleri ile davranışları arasında çelişkiye girmemeleri gerekir. Zira aklını kullanan insan, verdiği öğüde önce kendisi uyar. Uymazsa başkalarının yanındaki değerini ve etkisini kaybeder, aklını kullanmadığı için kendisini unuttur. Kendini unutan da Allah'ın emirlerini de unuttur, akıl ve bilgi alanının dışına çıkar.¹⁰⁸

Demek ki, insan yapmış olduğu işin doğru ve yanlış olduğunu aklını kullanmak suretiyle anlayacaktır. Söylediği ile işlediği çelişen insanlar akıllarını kullanmıyor veya düşünmüyor diyebiliriz. Yapmış olduğu yanlış düşünen insan, bu davranışının doğru

¹⁰⁸ Süleyman Hayri Bolay, *Akıl*, DİA. II. 239.

olmadığını anlayacak ve bundan vazgeçecektir. Aklını kullanan insan, kendini anlayacaktır.

Kur'an'da Yüce Allah, bazen bir konunun daha iyi anlaşılması için benzetmeler yaparak, misaller verir ve dikkatleri bu misallere çeker. Bu misalleri de anlayabilmek, aklın kullanılmasına bağlıdır. Aklını kullanmayana, ne kadar misal verilirse verilsin anlaması mümkün olmayacaktır.

Mesela, Ankebut suresi 41. ayette Allahtan başkasını dost edinenlerin durumu, örümceğe benzetilmektedir. Bu ayette, örümceğin yaptığı ev ile Allahtan başka edinilen dostlar birbirine benzetilmekte ve 43. ayette de bu misali ancak âlimlerin anlayabilecekleri veya bir başka ifade ile ancak âlimlerin bu misallere akıl erdirebilecekleri beyan edilmektedir.

Bakara suresi 44. ayeti eğitim açısından değerlendirecek olursak, eğitimciler, özellikle din eğitimcileri, anne ve babalar, kendilerinin uygulamadıkları hususları öğrencilerinden ve evlatlarından istememeleri gerekmektedir. Çünkü davranışlar sözlerden daha etkileyici, kalıcı ve eğitimdeki değeri daha yüksektir¹⁰⁹.

c. *Teakkul, insanın kıssadan ders almasını sağlar.*

Teakkulün “düşünme” anlamında kullanıldığı ayetlerden biri, Bakara suresinin 73. ayetidir. Bu ayette Bakara suresine “Bakara” ismini veren hadiseyi Yüce Allah anlattıktan sonra, “*işte Allah ölüleri böyle diriltir ve size ayetlerini düşünesiniz diye gösterir*” şeklinde ifade etmektedir. Burada Yüce Allah, ölülerin diriltilmesini, aslında aklın kabul etmesi gerekirken aklına sığdıramayan ve kabul edemeyen kimselere, İsrail oğullarına gösterilen dirilme hadisesini hatırlatarak, bu misalle düşünmelerini istemektedir. Kur'an'ı okuyan her müslüman, Kur'an'daki kıssaları, sadece geçmişteki bir hadise olarak telakki etmeyecek, kıssaları “düşünerek” her kıssadan ders

¹⁰⁹ Bayraklı, age, s.53.

alacaktır.¹¹⁰ Allah’u Teâlâ, bakara kıssasıyla Firavun’un zulmü altında köleleştirilen insanlara, akıllarını çalıştırma yeteneklerini kazandırmayı amaçlamıştır diyebiliriz.¹¹¹

Hemen her toplumda olduğu gibi, günümüz toplumlarında da cinsel ahlaksızlıklar mevcuttur. Kur’an bize, bu tür toplumsal ahlaksızlıklara akılla yaklaşmamızı sağlamak için geçmiş toplumlardan örnekler veriyor. Bunlardan bir tanesi de Lut peygamberin kavminin yapmış olduğu ahlaksızlıktır. Yüce Allah, Ankebut suresi 28-35. ayetlerde Hz.Lut kavminin kıssasını anlattıktan sonra, 35. ayette, “*andolsun ki biz aklını kullanacak bir toplum için apaçık bir ders bırakmışızdır*” buyurmakla, bu tür ahlaksızlıklara akılla yaklaşılmasını ve gerekli akli tedbirleri almayı vurgulamıştır.

d. Teakkul, insana insan olma onurunu kazandırır.

Aklın kullanılmasına dikkat çekilen Bakara 73. ayetten sonra gelen 74.ayette kalbe dikkatin çekildiğini görüyoruz. Hemen bu olayın akabinde İsrail oğullarının kalplerinin katılaştığını bildiren bu ayette, onların akıllarını kullanmadığını ve bunun neticesinde de kalplerinin katılaştığını söyleyebiliriz. Demek ki, aklın kalbe etkisi söz konusudur.

Köle ruhlu insanları, eğitebilmek için, onların akıllarını çalışır hale getirmek, böylece kalplerine de nüfuz edip, kalpleri yumuşatmak gerekmektedir. Akıl ve gönül, fitratlarına uygun hale getirilirse, insan kölelikten, yerde sürünmekten kurtulabilir. Düşünen akıl ve yumuşayan kalp, insana insan olma onurunu kazandırır¹¹².

Bugün insanların yapmış oldukları kötülüklerin ve fertlerin fertlere, toplumların toplumlara, milletlerin milletlere yapmış oldukları zulümlerin sebebinin, kalplerin kaskatı olmasından kaynaklandığı kanaatindeyiz. İsrail oğulları, başlarından geçen bakara hadisesinden sonra akıllarını kullanarak ders almaları ve kalpleri

¹¹⁰ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I.33. İstanbul: Eser Kitabevi, 1971

¹¹¹ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, I.524.

¹¹² Bayraklı, *age.*, I.524.

yumuşaması gerekirken, onlar bu hadiseden ders alarak kalpleri yumuşamamış, tam tersine ders almadıkları için kalpleri katılaştırmıştır.

İnsanın onurlu, şerefli ve Ahsen-i takvim üzere yaratıldığını¹¹³ bildiren Yüce Allah, iman ve amel-i salih ile bu şerefın korunabileceğini, aksi takdirde insan şerefının aşağıların aşağısı (esfel-i safilin) derecesine düşeceğini Tin suresinde bildirmektedir. Enbiya suresi 10. ayette de “Andolsun size, içinde zikriniz (şerefınız) bulunan bir kitap indirdik. Aklınızı kullanmıyor musunuz” ifadesiyle, önce insanın şerefının Kur’an’da bulunduğu hatırlatılırken, bu şerefın elde edilmesi için aklın kullanılmasını şart koşulmaktadır. Başka bir ifade ile akılla kitabın buluşturulmasının zorunluluğuna işaret etmektedir.

İnsanın şerefli kalabilmesi ve Ahsen-i takvim özelliğini muhafaza edebilmesi için, Kur’an’la akılı buluşturmaya ihtiyaç vardır. Aklın faaliyeti olan düşünce ile Kur’an’ı buluşturmak, insan onurunu yaşatmak için itici güç olacaktır. Akılı Kur’an’dan koparmak insanı Yaratıcısından koparmak demektir. İşte o zaman insan farklı tanrıların peşinden koşacak ve şerefini kaybedecektir.

İnsan aklının Kur’an’la bağ kurması ve kendi ürünü olan düşüncenin doğruluğuna dair Kur’an’ın onayını alması, Kur’an’ı hayatımıza getirmesi anlamına gelir. Akıl düşünceyi hayata atarken hep Kur’an’ın onayını almak ister. İşte o zaman düşünce doğru ve kaliteli olacaktır. Bu manada akıl, insanı nefsinin kulu olmaktan (Furkan 43-44) ve hayvan olmaktan kurtaracaktır.

e. Teakkul, başkalarını taklit ve hurafeden kurtarır.

Aklını kullanmayan insanlar, başkalarını taklit etmekten kurtulamazlar. Bakara suresi 170. ayette, “Onlara ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiğinde, ‘Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız’ derler. Ya ataları akıllarını kullanmamış, doğruyu da bulamamış idiyseleler?” buyurularak, aklını kullanmayan insanların doğruyu

¹¹³ Tin Suresi, 95/3.

bulamayacaklarına işaret edilmektedir. Öyleyse doğruyu bulamayan insanlar da körü körüne taklit edilmemelidir. Başkalarını taklit eden insanlar da aklını kullanmıyor demektir. Hâlbuki aklını kullanmak insana hem doğru yolu bulduracak, hem de onu taklitten kurtaracaktır. Aklını kullanmayan insanları Yüce Allah, Bakara suresi 171. ayetinde *“Kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar, hakikate karşı sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebepten dolayı artık düşünmezler”* ifadeleriyle, kâfirleri misal olarak göstererek hayvana benzetmektedir. İşte hayvanla insan arasındaki fark, insanın aklını kullanmasıdır. İnsan, aklını kullanmak suretiyle hayvanlıktan kurtularak insanlık mertebesine yükselmektedir. Bir önemli husus da burada, Allah’ın indirdiğine uymamanın sebebi düşünmemek olduğu, yani düşünüp aklın kullanılmamasının ise taklide sebep olduğudur.¹¹⁴

Hemen her kültürde olduğu gibi, Allah adına uydurulan batıl inançlar ve hurafeler Arap kültüründe de mevcuttu. Mesela; cahiliye Araplarında, doğumuna göre koyuna veya deveye bir kutsallık verilirdi. Sırtına binilmez, tüyü kırılmaz, kesilip eti yenmezdi. Putlar için serbest bırakılırdı. Bunlara da *“bahire, saibe, vâsile ve ham”* gibi totemcilik ve İsrailiyyat kalıntısı isimler verirdi¹¹⁵. Yüce Allah Maide suresi 103. ayette bu davranışlarını; *“Allah, bahire, saibe, vâsile ve ham diye bir şey yapmamıştır. Fakat inkâr edenler, kendi uydurdukları yalanları Allah’a yakıştırlar ve onların birçoğu akıllarını asla kullanmazlar.”* ifadeleriyle, onların akıllarını kullanmamaya bağlamaktadır. Buna göre bu insanlar akıllarını kullanmış olsalar bu tür batıl ve hurafelere sapmamış olacaktı. Bize göre bu gün hemen her toplumda olduğu gibi İslam toplumunda da bir sürü batıl inanç ve hurafelerin yaygınlığı, müslümanların akıllarını kullanmamalarıdır.

Bütün bunların sebebi nedir sorusuna cevabı Yüce Allah, Maide 104. ayette şöyle veriyor: *“Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine ve peygamberine geliniz’ dendiğinde: ‘Babalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter’ derler. ‘Ataları hiçbir şey bilmiyor*

¹¹⁴ Bayraklı, age. II.381.

¹¹⁵ Bayraklı age., II.379.

ve doğru yol üzerinde bulunmuyor iseler de mi'?" buyurarak, geçmiş kültürlerdeki, yanlış ve batıl inançların akılsızlık ve düşüncesizlik yüzünden körü körüne taklit edildiği anlaşıyor. Demek ki aklını kullanan insan geçmişteki yanlış, batıl inançlara ve hurafelere değil, Allah'ın Resulüne indirdiğine uyacaktır. Kısaca diyebiliriz ki, doğruya, hakka, güzele, düşünceye âşık olan akıl kullanılmayınca, insan kendi beynine zinciri vurmaktadır. Bu zinciri kırmayan insanlar, leş kargaları gibi hurafelerin hücumuna uğramaya mahkûm olacaklardır. İşte din eğitiminin insanları bu taklit ve hurafe tutsaklığından kurtarması için özgür düşünceye ihtiyacı vardır.

f. Teakkul, hukuki meselelerde duygusallıktan alıkoyar.

Allah-u Teâlâ, Kur'an'da hukuki meselelerde aklın kullanılmasına işaret etmektedir. Mesela, Bakara 240 ve 241. ayetlerde, ölüp geride eşler bırakanlarla, boşanmış kadınların geçimleriyle ilgili hükümlerin uygulanmasında aklın kullanılmasını açıklarken, bu konularda, dolayısıyla hukuki meselelerde, duygusallıkla değil akılla hareket edilmesini istediğini söyleyebiliriz¹¹⁶.

g. Teakkul, gereksiz tartışmalara mani olur.

Ehli Kitap, Yahudi ve Hristiyanlar, Hz. İbrahim hakkında, hiç bir bilgiye sahip olmadıkları halde, Yahudi veya Hristiyan olduğu konusunda birbirleriyle tartışıyorlardı. Allah-u Teâlâ ise, *"Siz hiç aklınızı kullanmaz mısınız?"*¹¹⁷ buyurarak onları akıllarını kullanmaya davet etmektedir.

Yahudi ve Hristiyanlar biliyorlardı ki, İbrahim peygamber Yahudilikten ve Hristiyanlıktan önceydi. Buna rağmen, onlar İbrahim'in (a.s.) kendilerinden olduğunu iddia ediyorlar ve gereksiz yere tartışıyorlardı. Hâlbuki akıllarını kullanmış olsalardı, bunu anlayacak ve tartışmayacaklardı. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de tarihi olgulara akılcı yaklaşmak ve tarafsız bir tavır takınmak zorunludur. Aksi takdirde aklın

¹¹⁶ Bayraklı, age. III. 214.

¹¹⁷ Ali-İmran Suresi, 3/65.

olmadığı yerde tarafgirlik oluşur, tarafgirliğin olduğu yerde ise objektiflik yok olup gider¹¹⁸.

h. Teakkul, insan ilişkilerinde dostun ve düşmanın tanınmasına yardımcı olur.

İnsan ilişkilerinde dostun ve düşmanın tanınmasında, onlara karşı tutum ve davranışlarda aklın kullanılmasının önemini Kur'an'da görüyoruz. Zira müslümanlar içerisinde de müslümanlardan görüldüğü halde, kalplerinde müslümanlara karşı fitne fesat besleyen münafıkların olduğu da bir gerçektir.

Yüce Allah, Ali İmran suresi 118. ayetinde münafıkların; müslümanlara zarar vermek için ellerinden gelen her çabayı göstereceklerini, müslümanlara sıkıntı verecek şeyleri arzu ettiklerini, öfkelerinin ağızlarından çıktığını ve kalplerinde daha büyük bir kin beslediklerini açıkladıktan sonra; bu açıklamaları yaptık, ancak akıllarınızı kullanırsanız ve buna göre hareket ederseniz, münafıkların kötülüklerinden korunmuş olursunuz şeklinde anlayabiliriz. Aksi takdirde akılla değil de; kötülüğe kötülükle, kine kinle, hileye hile ile mukabele etmenin doğru olmadığı anlaşılmaktadır¹¹⁹.

i. Teakkul, dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında mukayese bilincini kazandırmaktadır.

Ahiret hayatına, öldükten sonra dirilmeye inanmayan, Allah'a kavuşmayı yalanlayan ve Kur'an'a sırtını dönen insanlar, dünya hayatından başka bir hayatın olmadığını, hayatın sadece bu dünya hayatından ibaret olduğunu söyleyerek, öldükten sonra dirilmeye ve kendilerine bu dünya hayatıyla ilgili bir hesabın sorulmayacağına inanmaktadırlar. Bu şekilde düşünmelerini Yüce Allah onların akıllarını kullanmamalarına bağlamakta olup, ancak akıllarını kullananların, geçici dünya hayatıyla ahiret hayatı arasında bir mukayese yapabileceğini ve bu sayede ahiret

¹¹⁸ Bayraklı, age. IV.160-161.

¹¹⁹ Bayraklı, age. IV.341.

yurdunun daha hayırlı olduğunun bilincine varacaklarına işaret etmektedir.¹²⁰ Araf suresinin 169. ayetinin sonunda da, takva sahibi, aklını kullananların, ahiret yurdunun daha hayırlı olduğunun bilincine varacaklarına işaret edildiğini görüyoruz.

Yusuf suresi 109. ayette de Yüce Allah, kâfirleri kastederek, kendilerinden önce yaşayanların akıbetleri hakkında düşünmeleri için onları geçmişe bakmalarını ve onların çöküşüne sebep olan hadiselerin nasıl gerçekleştiğini araştırmaya ve bundan ders alarak, dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında bir mukayese yapmalarına işaret ediyor ve sakınanlar için ahiret hayatının daha hayırlı olduğunu ifade ettikten sonra, bunu anlayabilmeleri için de aklın kullanılmasına işaret ediyor. Bir başka ifade ile ahiret hayatının daha hayırlı olduğunu kavrayamayanların, hala akıllarını kullanmadıklarına işaret ederek, “*Hala akıllarınızı kullanmıyor musunuz?*”¹²¹ şeklinde onlara akıllarını kullanmaları hususunda bir ikazda bulunuyor.

Yine Kasas suresi 60. ayette Yüce Allah, dünya hayatının getirisi, faydası ve ürünü ile ahiret hayatının getirisi arasındaki mukayeseyi, “*Size verilen şeyler, dünya hayatının geçim vasıtaları ve süsüdür. Allah katında olanlar ise daha değerli ve kalıcıdır. Aklınızı kullanmayacak mısınız?*” şeklinde yaparak, aklını kullanarak bu değerlendirmeyi insanın yapabileceğine işaret etmektedir.¹²²

j. Teakkul, temel haklara saygıyı kazandırmaktadır.

Yüce Allah, Kur’an’da, başta kendisine şirk koşturmak olmak üzere, anaya babaya kötü davranmayı, fakirlik endişesiyle çocukların öldürülmesini, zina ve benzeri çirkinlikleri, Allah’ın haram kıldığı cana kıyılmasını haram kılmıştır.¹²³ Allah hakkı ve ana baba hakkı, evlat hakkı ve başkalarının ırz ve namuslarının korunması, temel haklardandır. Toplum bizden ahlaki yapının ve değerlerin ayakta tutulmasını istemektedir. Gizli ve aşikâr bu kötülüklere yanaşmak ve onları işlemek toplumun hakkını çiğnemektir. En’am 151. ayette Yüce Allah’ın bu emirlerini vermesindeki

¹²⁰ En’am Suresi, 6/32.

¹²¹ Yusuf Suresi, 12/109.

¹²² Bayraklı, age. XIV.357-358.

¹²³ En’am Suresi, 6/151.

gayesi, insan aklını harekete geçirip çalıştırmaktır. Zira akıl çalışmazsa, bu emirler havada kalacak ve hiç kıymeti kalmayacaktır. Ancak bu haramlardaki hikmeti düşünen, aklıyla hareketeden insan bu haramlara yaklaşmayacaktır. Şayet insan bu çirkin davranışları yapıyorsa, aklını kullanmıyor, nefsiyle hareket ediyor demektir.

k. *Teakkul, insanın doğruya ulaşmasına ışık tutmaktadır.*

Hiz. Muhammed'in peygamber olmasına ihtimal vermeyen müşrikler, Kur'an'ın bir vahiy olduğuna inanmıyorlardı. Yüce Allah ise Yunus suresi 10/16. ayette Hiz. Muhammed'in geçmişini onların önüne sergileyerek, şayet akıllarını kullanırlarsa Kur'an'ın onun tarafından yazılmadığını anlayabileceklerine işaret ederek, onların böyle düşünmelerinin sebebinin ise, onların akıllarını kullanmamalarından kaynaklandığını vurgulamaktadır¹²⁴.

Hiz. Muhammed'in içinde yaşadığı toplumun kendi elleriyle yaptıkları putlara tapmaları gibi, Hiz. İbrahim'in içinde yaşadığı insanlar da putlara tapıyorlardı. Akıllarını devre dışı bırakan bu insanlar, aslında akıllarını kullanmış olsalardı, kendilerine bir faydası dokunmayan ve gelen zararı bile def edemeyen bu putların, tanrı olamayacaklarını deney yoluyla onların gözleri önüne sermişken, onlar akıllarını kullanmadıkları için, yine de putlara tapmaktan vazgeçmediler. İbrahim Peygamber de onlara hitaben:” O halde, Allah'ı bırakıp size hiçbir fayda ve zarar vermeyecek olan putlara mı tapıyorsunuz? Size de, Allah'ı bırakıp tapdıklarınıza da yuh olsun! Akılınızı kullanmıyor musunuz?”¹²⁵ diyerek, tepkisini ağır bir şekilde gösterdi ve tevhid inancında aklın ve düşüncenin olduğunu vurgulamış oldu.

l. *Taakkul, dini Allah rızası için tebliğ edenlerle, kendi menfaati için tebliğ edenleri birbirinden ayırır.*

Peygamberlerin tamamı, kendilerine tevdi edilen tebliğ görevini hiçbir dünya menfaati beklemeden yerine getirmişleridir. Hiz. Muhammed de, İslam davasından

¹²⁴ Bayraklı, age. VII.17-18.

¹²⁵ Enbiya Suresi, 21/66-67.

vazgeçmesi için müşriklerin kendisine sundukları bütün teklifleri reddetmiş, davasından vazgeçmemiştir. Hud peygamber kavmine, “Allah’a kulluk edin”¹²⁶ diyerek onları sahte tanrılardan uzaklaştırıp, tevhid inancına davet ederken, bu davetinin neticesinde hiç kimseden bir ücret, bir menfaat beklemediğini ve tebliğ vazifesini yapmanın karşılığı olan ecrin kendisini yaratan Yüce Allah’a ait olduğunu bildiriyor ve kavmini bu konuda akıllarını kullanmaya davet ediyor¹²⁷. Günümüzde de dini tebliğ eden, dini anlatan din âlimlerinin ücretini sadece Yüce Allah’tan beklemeleri gerekirken, şayet bundan bir takım dünya menfaatleri bekleyenler olursa, bunların ancak taakkulle yani aklın kullanılmasıyla ayırt edilebileceğini anlıyoruz. Bugün istismarı en çok yapılan konulardan bir tanesinin din olduğunu görüyoruz. Akıl sahibi müslümanlar, dini sırf Allah rızası için anlatanlarla, dini kendisine ve etrafındakilere, dünyalık bir takım menfaatler için anlatanları birbirinden ayırt etmelidir.

m. Teakkul ilahi emirlere akılla yaklaşmayı sağlar.

Nur suresi 58-61. ayetlerde Yüce Allah, bir evde bulunan köle ve cariyelerin, hizmetçilerin, ergenlikten önce ve sonra çocukların, anne babalarının odalarına giriş ve çıkış adaplarını, kimlerin topluca veya ayrı ayrı yemek yiyebileceklerini açıkladıktan sonra bu konularda insanların akıl yormalarını, düşünmelerini istemekte ve bu ilahi düzenlemelerinin hikmetini anlamaya davet etmektedir.

n. Teakkul, sadece Allah’a kulluk edilmesi gerektiğini öğretmektedir.

Yasin suresi 60-63. ayetlerde yüce Allah, şeytana tapmayı yasakladığını, onun apaçık bir düşman olduğunu, doğru yolun kendisine kulluk etmek olduğunu bildirir; şeytanın sapıttığı birçok nesli hatırlatarak, geçmişten ve tarihsel olgulardan akıl yoluyla ders alınmalarına işaret etmektedir. Böylece aklını kullanan şeytana değil, Allah’a kulluk edecektir. Bu dünyada aklını kullanmayan insanlar da bunun cezasını ahirette cehenneme atılarak çekeceklerdir.

¹²⁶ Hud Suresi, 11/50.

¹²⁷ Hud Suresi, 11/51.

o. Teakkul, insanın pişmanlık duymasına mani olur.

İnsan yapmış olduğu yanlışlıkların cezasını çektiği anda, keşke diyerek pişmanlığını dile getirmektedir. Ahirette, kendilerini cehennemde bulanlar: Yine şöyle derler: *"Eğer kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu alevli ateştekilerden olmazdık"* şeklinde pişmanlıklarını ortaya koyacaklardır. Demek ki, akıllarını kullanmış olsalardı bu pişmanlığı duymayacaklardı. Aklını kullanan insanlar, pişman olacağı şeyleri yapmaktan uzak dururlar.

p. Teakkul, başkalarının inanç ve ibadetlerine karşı saygılı olmayı kazandırır.

Gerek ehli kitaptan olanlar gerekse kâfir ve münafıklar, müslümanlarla, müslümanların ibadetleriyle alay ederler, ibadetlerini dalga konusu yaparlardı. Yüce Allah, Maide suresinde, *"Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden dininizi alay ve oyun konusu edinenleri ve kâfirleri dost edinmeyiniz. Eğer inanıyorsanız Allah'tan sakınınız"*¹²⁸ buyurduktan sonra, gerekçesini de bir sonraki ayette, *"Namaza çağrıldığınız zaman onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu davranış, onların düşünmeyen (aklını kullanmayan) bir toplum olmalarındandır"*¹²⁹ buyurarak, Hristiyan ve Yahudilerin bu davranışlarını, akıllarını kullanmamalarına bağlamaktadır.

Demek ki, başkalarının ibadetine saygı göstermek, akli kullanmanın, saygısızlık ise akli kullanmamanın bir göstergesidir. İnsan akıyla hareket ederse başkalarının ibadetine saygı gösterir. Başkalarının ibadetini küçümsemek, alaya almak ise akli kullanmamanın bir alametidir. Başkalarının ibadetine saygı göstermenin temelinde aklın kullanılması, saygısızlığın temelinde ise akılsızlık yatmaktadır¹³⁰.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de farklı din mensupları, bir arada yaşamakta ve yaşamak zorunda kalmaktadır. Her din mensubu kendi inancı gereği ibadetini

¹²⁸ Maide Suresi, 5/57.

¹²⁹ Maide Suresi, 5/58.

¹³⁰ Bayraklı, age. VI, 69.

yaparken özgürce yapmalı, biri diğerinin ibadetine, ibadetinin şekline müdahale etmemesi gerektiği gibi, hiçbirisi diğerinin ibadetini alay ve oyun konusu yapmamalıdır. Şayet bunu yapanlar olursa, bu davranış onların akılsızlıklarının bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir de, farklı din mensuplarının birbirinden hoşlanmamaları sebebiyle bu davranışları sergilemeleri ise, Maide suresi 59. ayette, fasıklık yani yoldan çıkmışlık olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla, başkalarının inancından dolayı, onların ibadetleriyle alay etmek ve dinlerini oyuncak edinmek yüce Allah’a göre fasıklıktır. Maide suresinin 58. ayetinin sonuyla 59. ayetinin sonunu bir arada değerlendirdiğimizde “Fasık insan, aklını kullanıp düşünemeyen insandır.” diyebiliriz.

q. Teakkul, Allah ve Resulüne itaati kazandırır.

Allah ve Resulüne itaat, Kur’an’ın özünü teşkil etmektedir. Bununla beraber, yüce Allah’ın emir ve yasaklarını işittiği halde, işitmezden gelerek ona uymayanlar insanlık tarihinde her zaman ola gelmiştir. Bu konuda Yüce Allah Müminleri uyarmakta ve şöyle buyurmaktadır: *”Ey iman edenler! Allah ve Resulüne itaat ediniz, işittiğiniz halde O’ndan yüz çevirmeyiniz! İşitmedikleri halde “işittik” diyenler gibi olmayınız! Şüphesiz Allah katında canlıların en kötüsü, düşünmeyen (aklını kullanmayan) sağır ve dilsizlerdir”*¹³¹.

Bu ayet-i kerimelerde, Allah ve Resulüne itaat etmeyenleri sağır ve dilsiz olarak nitelendiren Yüce Allah, onların akıllarını kullanmayanlar olduklarını dile getiriyor. Akıllarını kullananlar ise, Allah ve Resulünün hayat veren davetine uyacaklar ve yüce Allah’ın kişi ile kalbi yani düşüncesi arasında olduğunu bilecekler, canlıların en kötüsü olan kör ve sağır olmaktan kurtulmuş olacaklardır.

¹³¹ Enfal Suresi, 8/20-22.

Yunus suresi 42 ve 43. ayetlerde ilahi sese karşı sağır ve ilahi hakikatlere karşı kör olanların akıllarını kullanmadıklarından ve gönül gözlerinin körlüğünden bahsedilmektedir.

Akıllarını kullanmayan insanlar, Hz. Peygamberi dinler gibi görünseler de asla işitmezler ve anlatılanları anlamazlar. Demek ki; gönül kulağını işitir hale getiren akıldır, aklın kullanılmasıdır. Yunus suresi 43. ayette “*hele görmüyorlarsa*” ifadesindeki görme eylemi de gönül gözüyle gerçekleşmektedir¹³². Demek ki, aklını kullanan insan hem gönül kulağı, hem de gönül gözü açık olacak, hakikatleri işitecek ve görecektir.

r. *Teakkul, insanın kalbini imana açar.*

Yüce Allah insanı iman konusunda hür bırakmıştır. Zira O isteseydi yeryüzündeki bütün insanlar iman ederlerdi. Yunus suresi 99. ayette buna işaret eden ifadelerde: “*Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?*” buyrulurken, bir sonraki 100. ayette; “*Yüce Allah’ın izni olmadan hiç kimsenin inanmayacağı, zira akıllarını kullanmayanları Allah’ın murdar kılacağı ifade edilmektedir.*” Burada imanın Yüce Allah’ın iznine, bu iznin de aklın kullanılmasına bağlı olduğunu anlıyoruz.

En’am suresi 125. ayetinde “*Allah iman etmeyenleri murdar kılar*” ifadesiyle Yunus suresi 100. ayet birlikte değerlendirildiğinde, akli kullanmakla iman etmenin aynı olduğunu görüyoruz.

s. *Teakkul, insanın nefsin arzu ve heveslerinin peşinden gitmesine engel olur.*

Aklı kullanmanın insan için belki de en önemli faydası budur. Zira şayet insan aklını kullanmazsa yani akıyla hareket etmezse, bu sefer insanda bulunan ve insanı

¹³² Bayraklı, age. VIII.526-527

yanlış davranışlara sevk eden nefsi ile hareket edecektir. Nefis ise genelde insana kötülüğü emretmektedir.

Rum suresi 28. ayette yüce Allah, insana kendinden bir örnek verdikten sonra “Akıllarını kullanan insanlara ayetlerimizi böylece açıklıyoruz.” buyurarak, aklını kullanan insanın bu misalden hareket ederek şirke düşmeyeceğini, fakat bir sonraki 29. ayette: “*Hayır, zulmedenler, bir hakikat bilgisine dayanmadan kendi arzu ve heveslerinin peşine giderler*” buyurarak aklını kullanmayanların hem kendilerine zulmettiklerini, hem de bilgisizce arzu ve heveslerinin peşine düştüklerini bildirmektedir.

t. *Teakkul, Allah ve Resulüne karşı edepli olmayı öğretir.*

Hucurat suresi 1-5.ayetler, Allah ve Resulünün önüne geçilmemesi, seslerin Resullullah’ın sesinin üzerinde yükseltilmemesi, Hz. Peygambere yüksek sesle bağırılmaması gerektiğini bildiren ayetlerdir. 4. ayette ise yüce Allah, Hz. Peygambere hitaben, “*Sana odaların arkasından bağırانların çoğu akli ermeyen kimselerdir.*” buyurarak, belki ilk bakışta o günün insanları için söylendiğı düşünölse de bugünün insanlarından da kendi düşüncelerini, sözlerini sanki Allah ve Resulünün sözlerinden daha öndeymiş gibi gösterenlerin, Allah ve Resulünden bahsederken, kendi arkadaşından bahseder gibi bahsedenlerin, akıllarını kullanmayanlar olduğı ifade edilmektedir. Demek oluyor ki, hangi çağda olursa olsun, aklını kullanan hiçbir Müslüman; kendi düşüncesini, kendi ahlaki değerlerini Hz. Peygamberin üzerine çıkartmaz. Çıkartırsa aklını kullanmıyor ve düşünmüyor demektir.

u. *Teakkul, tefrikaya düşmekten alıkor.*

Kur’an müslümanların birlik beraberliğini emretmekte ve tefrikaya düşmelerini yasaklamaktadır. Bugün maalesef, müslümanlar düşmüş oldukları tefrika yüzünden kendi aralarında birbirlerine yapmadıkları kötülük kalmadığı gibi, düşmanlarına karşı da bir güç birliğı içerisinde mücadele edememektedirler. Zira müslümanların arasında birlik ve beraberliğın oluşmamasına neden olan, müslümanlar arasına tefrikayı sokan münafıklardır. Haşr suresi 11-17. ayetlerinde yüce Allah onların durumlarını ayrıntılı

olarak anlattıktan sonra, onların kalplerinin darmadağınık olmasını 14. ayette akıllarını kullanmayan bir topluluk olmasına bağlamaktadır. Demek ki aklın kullanılmaması insanların kalplerinin dağınıklığına ve bunun neticesi olarak da tefrikaya ve düşmanlığa, savaşırlara vesile olmaktadır. Hâlbuki aklın kullanılması, yani teakkul, gönüllerin birleşmesine, kaynaşmasına ve kardeşlik duygusunun gelişmesine yardımcı olacaktır.

Netice olarak, “Teakkul’ün” gerek Kur’anda kullanıldığı anlamlarından, gerekse aklın lügat manalarından, aklın kullanılması olan düşüncenin, yani “teakkul’ün”; insanı yanlışla götüren etkileri önlediğini, yanlış yaptığında yanlışını, hatasını anlamasına, nefsin ve kötü arzuların kontrol altına alınmasına, insanı yanlışla sevkeden nefsi ve şeytanı engelleyerek durdurduğunu, insanın hatalarını görerek kendine yönelip, hatalarını görmeye, yaptığı işlerde isabet etmeye ve gerek kendi iç dünyasına, gerekse insan ilişkilerine bir düzen, bir şekil vermesine sebep olacağını¹³³ söyleyebiliriz. İşte bu tarz düşünce biçimi, gönülle aklın birleşmesinin ürünüdür.

Her ne kadar insanda akıl nimeti olsa da, insanı kötülüğe iten bir takım güçlerin olduğunu daha önce belirtmiştik. Aklını kullanarak düşünen insan, kötülüğe sevk edici bu güçleri önleyecektir. Bazen bu güçler insanın zayıf anını yakalayarak, aklın bütün direnmesine rağmen, hata yapmasına engel olamayabilir ve insan hata yapabilir. İşte şayet bu durumda teaakkül denen düşünce devreye girerse, insan kendine yönelerek hatasını anlayacaktır. Hatasını anlayan insan yaptığı hatadan pişmanlık duymakla kalmayacak, tövbe ederek nefsini kontrol altına alacak ve kendisine, davranışlarına çeki düzen verecektir.

Bunun için din eğitimiyle ilgilenenler, hayatın her sahasında topluma hizmet eden insanlara, geleceğin siyasetçilerine, ekonomistlerine, sanatçılara gerek dini gerekse dünya hayatlarında kaliteyi yakalamaları için Yüce Allah’ın yücelttiği aklı kullanmayı, yani düşünmeyi öğretmelidir. Şayet bu yapılmazsa kaliteli davranış, kaliteli iş üretmek mümkün olamaz.

¹³³ Bayraklı, *Kur’anda Değişim, Gelişim, Kalite Kavramları*, s.46-47.

B. TEDEBBUR

1. Tedebbur'un Mahiyeti

“Tedebbur” kavramının aslı olan “debera” kavramının Kur’anda birçok farklı siyga ile kırk ayrı yerde, yedi farklı manada geçtiğini daha önce belirtmiştik.

Tedebbur’un mahiyetine geçmeden önce, tedebbur denen düşünceyi üreten aklın “Nuha” boyutunu ele alacağız.

“Nuha” Lisanul Arab’a göre; “bir davranışın yapılmasını engelleme”, “suyun akışına mani olan göl gibi yer”, “çok akıllı”, “ihtiyatlı ve uyanık insan”, “bir şeyin sonu”, “akıl”, “bir şeyden geri durma”, “yere çakılan kazığın başındaki kertik”, “zihin”, “zekâ, “bir şeyin en üst seviyesi”¹³⁴ anlamlarına gelmektedir.

Nuha kavramının geçtiği ayetleri incelediğimizde tedebbur denen derinlemesine ve Kur’an ayetlerinin arka planını düşünmenin ne demek olduğunu daha iyi anlamamız mümkün olacaktır.

Kur’an-ı Kerim’de Yüce Allah, tabiat olaylarını insanın önüne koyarak bunda “Nuha” yani akıl sahipleri için dersler vardır buyurarak akli tedebbur denen düşünceye davet etmektedir.“Nuha” kavramının geçtiği Taha suresinin 54. ayetinden önceki 49. ayette Firavun, Hz. Musa’ya, “*Sizin Rabbiniz kimdir*”? diye bir soru sormakta, Hz.Musa da, “*Rabbimiz, her şeyi yaratan, sonra da ona yol gösterendir*” şeklinde cevap vermektedir. Bunun üzerine Firavun şu soruyu soruyor: “*Öyleyse, önceki asırların durumu nedir?*” Hz. Musa şöyle cevap veriyor: “*Onlar hakkındaki bilgi, Rabbimizin nezdindedir. Benim Rabbim ne hata eder, ne de unuttur. O yeryüzünü size döşek yaptı, orada sizin için yollar açtı. Gökten su indirdi. İşte bu o suyla, türlü nebatlardan çiftler çıkardık. Hem siz yiyin, hem de davarlarınıza yedirin. Şüphesiz ki bunda “nuha” yani düşünen akıl sahipleri için ayetler vardır*”.

¹³⁴ İbn Menzur, “ne-he-ye” md.

Demek ki; nuha denen akıl, tabiat kanunlarından hareketle, Yüce Allah'ın varlığı ve oradan O'nun birliği, yani tevhid inancına ulaşıyor. İşte tedebbur, nuha denen akılla, “Kur'anın ve Kur'anda anlatılan olayların arka planını düşünerek insanı tevhid inancına götüren bir düşünce” çeşididir. Bu düşünceyi gerçekleştirenin de “nuha” denen aklın olduğunu söyleyebiliriz.

Yine Taha suresinin 123. ayetinden itibaren 127.ayete kadar, Âdem Peygamberin cennetten kovulması, Kur'an'dan yüz çeviren insanın uğradığı ceza, israfa sapanların ve Rabb'in ayetlerine inanmayanların sonu, daha önceki nesillerin helak olma nedenleri gibi tarihi olgular anlatıldıktan sonra, 128. ayetin *sonunda* “...şüphesiz bunda akıl sahipleri için dersler vardır” ifadesinde “akıl” olarak tercüme edilen kavram “nuha”dır. Dolayısıyla insan “nuha” denen akıl kullanmak suretiyle, yani tedebburla, işlerin, olayların sonunu ve nihayetini düşünmekte ve gelişmeleri, değişimleri sonuna kadar takip etmekte, geçmişteki olguları alıp bugüne uygulamakta ve buradan geleceğe yönelip ışık tutmaktadır. İşte Kur'an kıssaları, bu kıssalarda geçen olayları alıp bu güne taşıyıp uygulayan ve bugünün problemlerini çözmede onları kullanan ve ileriye yönelik tedbirleri alan düşünce “nuha” denen akılla gerçekleştirilen tedebburdur.

Geçmiş olguları günümüze, oradan da ileriye taşınması için eğitimin akla yer vermesi gerektiğine inanan Bayraklı'ya göre, aklın ne geçmişin olgularına çakılıp kalması ne de bu günle sınırlı kalması doğrudur. Zira akıl ileriye doğru gitmeye ve sonu görmeye sevdalıdır. Aklın ileriye gitmesine, olayların arka planını, sonuçlarını düşünmesine mani olan engelleri kaldıracak olan kaliteli bir eğitimidir. Akıl, tüm olayların ve hayatın varacağı en son nokta olan Allah'a ulaşmak için bağımsız olması gerekmektedir. Akıl geçmişe hapsedilirse ona zulmedilmiş olur. Sonsuzun ufkunda sonu bulmayı amaçlamakta olan “nuha” denen akıl topluma yayılırsa bu “toplumsal akıl” şekline dönüşecektir. İşte bu akıl sadece ferdi değil, toplumu da kaliteli üretimleriyle medeniyetin ufkuna götürecektir¹³⁵.

¹³⁵ Bayraklı, age, s.70-71.

Kur'an'da "tedebbur" kavramı; dört yerde; Nisa/82., Mü'minun/68., Saad/29. ve Muhammed/24. ayetlerinde "Meseleleri derinlemesine, arka boyutunu ve kökünü düşünmek, mütalaa etmek, dikkat etmek ve hürmet etmek" anlamlarına gelmektedir. Tedebbur lafzının geçtiği bu dört ayetin ikisi Mekki, ikisi Medenidir. Bunlardan Mekki olan ve Kur'an'ın akıl sahipleri tarafından tedebbur ve tezekkur edilmesi için indirildiğini beyan eden Sad suresi 29. ayetinde, *"Bunlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli midir?"* anlamındaki Muhammed suresi 24. ayetleri ile Medeni olan ve Kur'an ayetlerinin Allah tarafından olmadığı konusunda mücadele eden Münafıklara hitaben nazil olan, *"Haala Kur'an üzerinde düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gönderilmiş olsaydı onda birçok çelişki bulurlardı"* anlamındaki Nisa suresi 82. ayetinde "tedebbur" kavramı düşünmek, mütalaa etmek ve hürmet etmek " manalarında gelmektedir¹³⁶.

"Peki, onlar Allah'ın sözünü anlamaya çalışmadılar mı? Yoksa önce geçip gitmiş babalarına hiç gelmemiş olan, ömürlerinde ilk defa duydukları bir şeyle mi karşılaştılar. Yoksa şu aralarında yaşamış olan resulü, tanıdıkları biri olmadığı için mi reddediyorlar¹³⁷?" anlamındaki Mekke'de nazil olan Mü'minun suresinin 68. ayetinde "düşünerek anlamak" manasına geldiğini görüyoruz¹³⁸.

Tefekkür ve tezekkur kelimeleri de düşünmek anlamına gelmesine rağmen bu dört ayette "tedebbur" kelimesi kullanılmıştır. Tedebbur kelimesinin yukarıdaki anlamlarından hareketle, burada Allah-u Teâlâ, Kur'an'ın arka planını, yani Kur'an ayetleriyle bildirilen hükümlerin, emir ve yasakların, ibadetlerin ve tüm ahlak kurallarının, Kur'an'da geçen kıssaların, tam olarak anlaşılması ve kavranması için görünen ön yüzü ile birlikte, görünmeyen arka tarafının da düşünülmesini istemektedir.

Bir diğer taraftan Kur'an'ın tedebbur edilmesini şu şekilde de anlayabiliriz: Bilindiği gibi Mekke'de müşrikler ve kâfirler, Medine'de münafıklar kendi inançlarını

¹³⁶ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, age. V. 243.

¹³⁷ Nisa Suresi, 4/ 82, Müminun Suresi, 23/ 68; Sad, 38/29, Muhammed, 47/24.

¹³⁸ Bayraklı, age. V. 244.

ön plana alıp, Kur'an'ı arkaya atmışlardı. Allah-u Teâlâ onların arkaya attıkları Kur'an'ı ön plana alarak, onunla meşgul olup derinlemesine düşünmelerini istemektedir¹³⁹.

Bundan hareketle yüce Allah bize, meselelerin araştırılarak nihayetine, arka boyutuna varıncaya kadar görmeyi ve anlamayı kazandıran teferruatlı ve derinlemesine bir düşünce şeklini öğretiyor diyebiliriz.

Yukarıdaki anlamların dışında “tedebbur” kavramının:

“Peki, onlar (Allah'ın bu) sözünü düşünüp anlamaya çalışmadılar mı?” anlamındaki Müminun suresinin 68. ayetinde “anlamak”, Mearic suresinin *“O, (iyiye ve doğruya) sırtını dönenleri ve (hakikatten) uzaklaşanları kendine çeker”* anlamındaki 17. ayetinde “sırtını dönmek”, *“Geçip gitmekte olan geceyi düşün.”* anlamındaki Müddessir suresinin 33. ayetinde, ayrıca Allah'ı tesbih etme anını belirleyen *“Gece ve bütün yıldızların çekildiği an, O'nu düşün.”* anlamındaki Tur suresinin 49. ayetinde “çekip gitmek” , *“Böylece (Yaratanın) buyruğunu yerine getiren...”* anlamındaki Naziat suresinin 5. ayetinde “Yerine getirmek”, “Ve (sonunda) zulüm işlemeye şartlanmış olan o toplumların son kalıntıları da yok olup gitti” anlamındaki En'am suresinin 45. ayetinde “kök” anlamında geldiğini görüyoruz¹⁴⁰.

Tedebbur kavramının yukarıdaki lügat manalarından ve müfessirlerin açıklamalarından ortaya çıkan neticeye göre Kur'an üzerinde tedebbur denince, Kur'an ayetlerini, başta akıl ve mantık olmak üzere tüm düşünme yollarını ve çeşitlerini kullanarak; ayetlerin ayetlerle, ayetlerin surelerle, surelerin surelerle olan irtibatlarını da göz önünde bulundurarak; Kur'an'ın hükümlerinin, ibadetin, ahlakın, muamelatın, emir ve yasakların, Kur'an'da geçen kıssaların kısaca Kur'an'da Allah-u Teâlâ'nın bildirdiği mesajların arka planında yatan hikmetlerini, derinlemesine ve teferruatıyla düşünmektir diyebiliriz.

¹³⁹ Müminun Suresi, 23/68-70.

¹⁴⁰ Bayraklı, age. V, 243.

2. Tedebbur'un Önemi

Aşağıdaki dört ayette Allahu Teâlâ Kur'an'ın "tedebbur" edilmesini emretmektedir:

1. *"Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı."* (Nisa: 82)

2. *"Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var"? (Muhammed: 24)*

3. *"Onlar bu sözü (Kur'an'ı) hiç düşünmediler mi? Yoksa kendilerine, önceki atalarına gelmeyen bir şey mi geldi"? (Mü'minun: 68)*

4. *"Bu Kur'an, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır."* (Sad: 29)

Kur'an üzerinde niçin derinlemesine düşünülmesi gerektiğini, yani tedebbürün önemini daha iyi anlayabilmemiz için yukarıdaki ayetleri birer birer ele alarak açıklamamız daha doğru olacaktır. Ancak Kur'an'ın indiriliş sebebini açıklaması nedeniyle, Sad suresinin, 29. ayetini ilk sıraya almamız uygun olacaktır. Zira Kur'an'ın niçin indirildiği bu ayetle açık bir şekilde beyan edilmektedir. Bu ayete göre biz buradan üç önemli hususu anlıyoruz:

1) Akıl sahipleri, Kur'an'ın nasıl bir kitap olduğunu anlayabilmeleri için, ayetlerini hiçbir ayırıma tabi tutmadan teker teker derinlemesine düşüneceklerdir.

2) Yine akıl sahipleri, derinlemesine düşündükleri ayetlerden öğüt alacaklardır.

3) Akıl sahibi olmayanlar, Kur'an ayetleri hakkında ne derinlemesine düşünürler, ne de ondan ders alabilirler.

Kur'an ayetlerinden öğüt almak isteyen akıl sahipleri Kur'an'ı tedebbur ve tezekkür derecesinde düşünürler. Bunun aksini, yani düşünmeyenleri Kur'an-ı Kerim Mü'minün suresi 68'de: “*Efelem yeddebburul kavle*” (اف لم يدب روا القول) sözü, yani “Kur'an'ı tedebbur etmezler mi?”, Muhammed suresi 24'te:

(اف لا يدب رونا القول ام علي قلوب اذ فالها) “*Efela yetedebberunel Kur'ane em ala kulubin eqfaluhe*” “*Kur'an'ı düşünmezler mi, yoksa kalplerinde kilitler mi vardır?*” ifadeleriyle, Kur'an'ı okuyanların onu düşünmeleri gerektiğini, düşünmeyen ve düşünmeden Kur'an hakkında hükümler çıkaranlar için kalplerinin kilitli olduğunu açıklamaktadır.

Kur'an ayetlerini, insanların derinlemesine düşünmeleri ve ondan öğüt almaları, dolayısıyla Kur'an'ın bereketinden yeteri kadar faydalanmaları için, Allahu Teâlâ Kur'an ayetlerini kolay ve anlaşılır kılmıştır. Bu konuda yüce Allah Kamer suresinde dört defa : “*Biz Kur'an'ı düşünsünler diye kolaylaştırdık, düşünen var mı?*” (Kamer Suresi 17, 26, 32, 40. ayet) demek suretiyle insanların, ayetlerinin kolay anlaşılması ve düşünülmesi için Kur'an'ı kolaylaştırdığını ifade ettiğini görüyoruz. Öyleyse, hiç kimse bu Kur'an ayetleri zordu, ben anlayamıyordum, onun için de üzerinde durup düşünemedim, düşünemediğim ve anlamadığım için de öğüt alamadım diyemeyecektir. Ve yine “*Biz Onu (Kur'an'ı) senin dilinle kolaylaştırdık ki, düşünüp öğüt alsınlar*”¹⁴¹. “*Müttakileri müjdelemen ve azmış, sapıtmış bir kavmi uyarman için Kur'an'ı senin diline kolay kıldık*”¹⁴² ayetleri de bunu desteklemektedir.

Kur'an ayetlerinin anlaşılmasının kolaylığına rağmen, kendi dini görüşlerini ve yorumlarını ihtiva eden, velev ki Kur'an'a muhalif de olsa yazılmış eserleri adeta Kur'an'ın da üzerinde tutarak, Kur'an'ı okumayı, anlamayı ve üzerinde düşünmeyi terk ederek üstadımızın görüşleri de Kur'an'dan başka bir şey değildir diyenler yukarıdaki ayetleri bir daha dikkatlice okuyup düşünmelidirler.

¹⁴¹ Bayraklı, *Yeni bir anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, XVI,261.

¹⁴² Bayraklı, *age*, XVI.259.

Tedebbur'un akıl sahibi insana ne kazandıracığını anlayabilmemiz için, bizim Kur'an'ın tamamını baştan sona aklımızı faaliyete geçirip, tedebbur, tezekkür, teakkul, tefekkuh ve tefekkür ederek okumamız, ayetlerini sadece okuyup geçmememiz, tekrar tekrar okuyup yüce Allah'ın o ayetle neyi kastettiğini anlayana kadar üzerinde düşünmemiz gerekmektedir.

Kur'an'ın ilk suresi olan Fatiha'da “*ihdinassiratal mustakim*” (لِصِّرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ هَذَا) “*bize doğru yolu göster*” anlamındaki, kulunun duasına yüce Allah, hemen bir sonraki Bakara suresinin 2. ayetinde “*Kendisinde şüphe olmayan bu kitap müttakiler için yol göstericidir*” şeklinde Fatiha'daki duasına cevap veriyor ve müttaki insana yol gösterecek olanın ancak Kur'an olduğunu beyan ediyor. Demek ki, gayesi doğru yolda yürümek olan akıllı insan Kur'an'ı okuyacak ve ayetlerini derinlemesine düşünecektir. Aksi takdirde üzerinde derinlemesine düşünülmeyen ve ders alınmayan Kur'an ayetlerinin insanı doğru yola iletmesi mümkün olmayacaktır. Buna göre:

a. “Tedebbur”, yukarıda zikredilen Bakara suresinin ilk ayetlerinde: “*Kendisinde şüphe bulunmayan bu kitap, müttakiler için yol göstericidir*”¹⁴³ ifadesinden anlaşıldığına göre, Kur'an'ın ayetlerini derinlemesine düşünen ve onlardan ders alan müttakilere yol gösterici olacaktır.

b. Kur'an hükümleri Kur'an'a inananların hayatlarına tatbik etmeleri için nazil olmuştur. Kur'an ayetlerinin “tedebbur'u”, insanın lehine olan hayırlı ve salih amelleri işlemesi, aleyhine olan şerden ve kötülüklerden uzaklaşmasını daha da kolay hale getirecektir.

c. “Tedebbur” neticesinde tatbik edilen Kur'an hükümleri, Kurana bilinçli bir şekilde sahip çıkılmasına vesile olacaktır.

d. Kur'an ayetleri derinlemesine düşünüldüğünde, cahiliye dönemi insanlarında görüldüğü gibi çoğu insanın hayatında olumlu yönde değişiklikler görülecektir.

¹⁴³ Müslim, Müsâfirîn, 269.

“Kur’an’ı tedebbur etmezler mi; şayet o Allah’tan başkası tarafından olmuş olsaydı onda birçok ihtilaf bulurlardı” şeklindeki, Nisa suresinin 82. ayetindeki, *“tedebbur etmezler mi?”* ifadesini bir önceki 81. ayetle birlikte değerlendirdiğimizde daha iyi anlayabiliriz. Şöyle ki: Gerek müşrikler, gerekse münafıklar, Kur’an ayetlerinin Allah tarafından Hz. Peygambere indirildiği hususunda şüpheleri var idi¹⁴⁴ Münafıklar Resulüllaha geldiklerinde, *“Biz sana itaat ettik.”* derler, ama onun yanından ayrıldıklarında onların bir kısmı, Resulüllah’ın söylediğinin başkasını kurarlardı...¹⁴⁵ Demek ki münafıklar Hz. Peygambere indirilen Kur’an’ın Allah tarafından indirildiğine inanmıyorlardı ki Yüce Allah *“Kur’an’ı tedebbur etmezler mi; şayet o Allah’tan başkası tarafından olmuş olsaydı onda birçok ihtilaf bulurlardı.”* ifadeleriyle, onların Kur’an’ı derinlemesine düşünmediklerini bildirmiştir.

Öyleyse diyebiliriz ki:

- Kur’an üzerinde derinlemesine düşünen insan, herhangi bir tutarsızlığın, ihtilaf ve çatışmaların bulunmadığını, böylece Kur’an’ın Allah tarafından indirildiğini anlayacaktır.
- Kur’an üzerinde derinlemesine düşünen insan, Kur’an’a karşı çarpık düşünceler içerisine girmeyecek ve Kur’an’a karşı olumsuz tavırlar takınmayacaktır¹⁴⁶.

Muhammed suresindeki *“Kur’an’ı tedebbür etmezler mi, yoksa onların kalpleri üzerinde kilitler mi vardır”* şeklindeki 24. ayette *“Kur’an’ı tedebbür etmezler mi?”* ifadesinin mefhum’u muhalifine baktığımızda Allahu Teâlâ inananların Kur’an’ı tedebbür etmelerini, yani derinlemesine düşünmelerini emrediyor.

Tedebbur’un olduğu yerde ihtilaf olmayacaktır. Yani tedebbur denen düşünce ihtilafı anlar, bunun yanında ihtilafsızlığı da anlar. Böylece Kur’an’ın etrafında cereyan eden ihtilafları görür ve neticede Kur’an’ın ihtilafsız olduğunun farkına varır. Böylece tedebbur denen düşünce ile Kur’an aynileşir. Çünkü Nahl suresinin 64. ayetinde *“Biz bu*

¹⁴⁴ Bakara Suresi, 2/23.

¹⁴⁵ Nisa Suresi, 5/81.

¹⁴⁶ Bayraklı, age., V.245.

kitabı, sana sadece, hakkında ihtilafa düştükleri şeyi insanlara açıklayasın ve iman eden bir topluma rehber ve rahmet olsun diye gönderdik” buyrulurken, Neml suresinin 76. ayetine göre Kur’an’ın, ihtilafları çözmek için gönderildiğı bildirilmektedir. İşte tedebbur denen düşünce de, Kur’an’ın yaptığı bu görevi anlayacak, tatbik edilmesi için insanı zorlayacaktır.

Muhammed suresindeki “*Kur’an’ı tedebbur etmezler mi?*” ayetini daha iyi anlayabilmemiz için, aynı suresinin 20, 21, 22 ve 23.ayetlerine de bakmamızda fayda vardır. Bu ayetten önce, Hac suresi 22. ayetle savaşa izin verilmiş olmasına rağmen, 20. ayette“ mü’minler, keşke savaşa izin veren bir sure indirilmiş olsaydı! diyorlardı. Mü’minler içerisinde kalplerinde nifak hastalığı bulunanların, böyle hükmü açık bir sure indirildiğinde (Hac suresinin 39 ve 40.ayetleri) takındıkları tavrı Hz. Peygambere hatırlatan yüce Allah, 21. ayette de Hz. Peygambere itaat etmediklerini ve Allah’a verdikleri sözde durmadıklarını, 22. ayette, münafıkların iktidarı ele geçirdiklerinde yeryüzünde bozgunculuk çıkaracaklarına ve akrabalık bağlarını keseceklerine işaret ederek; 23. ayette böylelerini Allah’ın lanetleyip kulaklarını sağır ve gözlerini kör ettiğini bildiriyor. Demek ki münafıkların bu hale düşmeleri, onların Kur’an’ı tedebbur etmemelerinden kaynaklanmaktadır. Şayet Kur’an’ı tedebbur etmiş olsalardı:

- Hz. Peygambere itaat edecekler ve Allah’a vermiş oldukları sözlerinde durmuş olacaktı. İktidarı ele geçirdiklerinde yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayacaklar ve akrabalık bağlarını kesmeyeceklerdi.
- Kur’an’ın tedebbur edilmesi, kalbin nifak hastalığından kurtulmasını ve kalbe imanın girmesine mâni olan kalb kilidinin kırılmasını¹⁴⁷, dolayısıyla Hz. Peygambere ve Allah’a itaat edilmesini sağlayacaktır. Zira düşünmenin kalp ile alakası vardır. Düşünmeyen insanın kalbiyle zoru vardır, diyebiliriz.

Yukarıdaki üç ayette Tedebbur edilmesi gerekenle alakalı zikredilenin Kur’an ve Kur’an ayetleri olduğı halde, “*Onlar bu sözü düşünmediler mi? Yoksa kendilerine,*

¹⁴⁷ Muhammed Suresi, 47/24.

önceki atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?” şeklindeki Mü’minun suresi 68. ayette “onlar”dan maksat kâfirler ve müşrikler olduğu anlaşılırken, “söz”den maksadın da Nisa 82, Muhammed 24 ve Saad 29. ayetlerden Kur’an olduğu anlaşılmaktadır. Bu ayetten şunu anlamamız mümkündür. Kur’an’a inanmayanlar Kur’an’ı okumadan peşin hüküm veriyorlardı. Hâlbuki Allahu Teâlâ onlardan Kur’an’ı düşünmelerini, dolayısıyla okumalarını, okumadan, anlamadan peşin hüküm vererek gösterdikleri tepkinin yanlış olduğunu onlara hatırlatmak istiyor. Ayetin devamındaki ayette ise “Yoksa peygamberlerini tanımıyorlar mı?” sorusuyla aslında tanıdıklarını (Zira Hz. Muhammed müşrikler arasında “El Emin” güvenilir olarak bilinmekte, Hristiyan ve Yahudiler de İncil ve Tevrat’ta Hz. Peygamberi “Kendi öz oğullarını tanıdıkları gibi tanılar”) ¹⁴⁸, ama buna rağmen muhtevasına bakmadan Kur’an hakkında ve Hz. Peygamber hakkında peşin hüküm verdikleri, aslında haktan hoşlanmadıkları için Hz. Peygambere deli dedikleri ve bile bile gerçeği gizledikleri ifade edilmektedir. Ayetten çıkan hükmü günümüze uyarlamaya çalışırsak, herhangi bir kitabı daha elimize bile alıp okumadan, okuyup üzerinde düşünmeden, akıl süzgecinden geçirmeden duygusal olarak yaklaşım taraflı olarak değerlendirme yapmanın yanlış olduğu sonucunu çıkarabiliriz ¹⁴⁹.

Netice olarak “Tedebbur”; Kur’an ayetlerini derinlemesine ve ayetlerin arka planına da vakıf olacak derecede düşünmektir. Bu şekildeki düşünme ile kişi Kur’an ayetlerinin manalarındaki maksadı anlamış ve bilmiş olacaktır. Biz biliyoruz ki bir söz veya lafızda birden çok mana bulunabilir. İnsan ilk bakışta üzerinde dikkatlice düşünülmeyen okunan bir söz veya lafızda sadece ilk akla gelen ve yaygın olan manayı görebilir. Ancak tedebbur derecesinde düşünme yani derinlemesine düşünme neticesinde bu lafızdaki farklı diğer manalara da vakıf olabilir.

Kur’an-ı Kerim’e dikkatlice baktığımızda, Kur’an’ın bizi açıkça tedebbure davet ettiğini görürüz. Kur’an başlangıçta, nüzulünün gayesinin insanların Kur’an hakkında tedebbur etmelerini, “*Bu mübarek kitabı sana ayetlerini tedebbur etsinler ve*

¹⁴⁸ Bakara Suresi, 2/146.

¹⁴⁹ Bayraklı, age. XII.256-257.

*akıl sahipleri tezekkür etsinler diye indirdik*¹⁵⁰ ayet-i kerimesiyle teyit etmektedir. Bu ayet-i kerimede dikkatimizi çeken en önemli husus, yüce Allah'ın, Kur'an'ı, ayetlerini tedebbur edilsin ve akıl sahipleri tezekkür etsinler diye indirdiğidir. Bir diğer husus, Allah'ı Teâlâ'nın bu kitaba mübarek dediğidir. Bir şeyin mübarek ve bereketli olması, hayrının ve iyiliğinin bol olması, çok olması demektir. Demek ki Kur'an ayetlerinin hepsinde insan için çok hayır ve menfaat bulunmaktadır. Bu menfaatin çokluğu ayetlerin Allah kelamı olmasındandır. Ancak ayetlerdeki bu bereketi görebilmemiz için yüce Allah bizi tedebbur ve tezekküre davet etmektedir. Zira Kur'an ayetleri ya hayra, iyiliğe davet etmekte, ya da bir şerden ve kötülükten men etmektedir. Kur'an'ın bu bereketinden yararlanmanın da ona uymakla, Kur'an ayetleriyle amel etmekle ve Allah'ın rahmetini, rızasını kazanmak ve hak etmek için ondan sakınmak, ona itaat etmekle mümkün olduğunu En'am suresi 155. ayette görüyoruz. *"Bu (Kur'an) da bizim indirdiğimiz bereket kaynağı bir kitaptır. Artık ona uyun ve Allah'a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin."*

"Biz gökyüzünü ve yeryüzünü ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık" ayet-i kerimesine baktığımızda yüce Allah aslında bunu bize bildirirken bunların niçin yaratıldıkları konusunda derinlemesine düşünmemizi ve insanın dünya ahiret mutluluğuna kazandıracak berekete ancak bu şekilde kavuşacağımıza işaret ettiğini söyleyebiliriz. Ayetteki *"li yeddebberu"* (ل يَدَّبَّرُوا) lafzının aslı olan *"debera"* (دَبَّرَ) nın arkasından geldi manasından *"li yeddebberu ayatihi"* (ل يَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ) ifadesini, *"bu ayetlerin görünen manalarının arkasındaki diğer manaları da düşünsünler"* şeklinde anlayabiliriz. Zira Nisa 82'de, *"Efela yetedebberunel Kur'ane"* (فَلَا يَتَدَّبَّرُونَ الْقُرْآنَ) ve benzeri sözleriyle yüce Allah Kur'an ayetlerinin görünen manalarıyla birlikte arkasında diğer manaları ve hikmetleri de düşünmemize işaret buyuruyor. Sad suresi 29. ayetinde akıl sahiplerinin öğüt almaları için Kur'an ayetleri üzerinde düşünmeleri gerektiği bildirilirken, Kur'an'ı derinlemesine düşünen insan onun Allah tarafından

¹⁵⁰ Sad Suresi, 38/29.

indirildiği neticesine varacak ve Hz. Peygamberin de gerçek peygamber olduğunu anlamış olacaktır¹⁵¹.

Kur'an'ın öğrenilmesi ve öğretilmesi ile ilgili hadislerden birçok müslüman, bu gün de yaygın bir şekilde yapıldığı gibi, Kur'an'ın ezberlenmesi ve güzel okunması şeklinde anlam çıkarmıştır. Bu sebeple Kur'an'a olan ilgi de Kur'an'ı ezberlemekten ve ayetlerini çok güzel okumaktan ileriye gitmemiştir. Mesela: *“Sizin hayırlınız, Kur'an'ı öğrenen ve öğretendir”* hadisi bunlardan bir tanesidir. Aslında bu hadisi şeriften anlamamız gereken: *“Kur'anı doğru okumak, doğru anlamak, doğru uygulamak”* şeklinde olmalıdır. Zira Kur'an'ı doğru okuyup, doğru anlayan Müslüman, Kur'an ayetleri üzerinde, görünen manasının yanında uzak manasını da derinlemesine düşünerek, Kur'an'ı doğru bir şekilde uygulayacak ve yüce Allah'ın emrini yerine getirmiş olacaktır.

C. TEZEKKÜR

1. Tezekkür'ün Mahiyeti

Tezekkür konusunu daha iyi kavrayabilmemiz için yukarıda Tedebbur başlığı altında incelediğimiz, Kur'an'ın niçin indirildiğini açıklayan *“Bu Kur'an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.”* ifadelerini içeren Saad suresi 29. ayetiyle başlamamızın uygun olacağı kanaatindeyiz.

Bu ayet-i kerimede iki önemli husus dikkatimizi çekmektedir. Bunlar; Kur'an'ın tedebbür başlığı altında açıklamaya çalıştığımız, Kur'an'ın gayesinin, ayetlerinin derinlemesine düşünülmesi ve akıl sahiplerinin öğüt alması için indirilmiş olduğudur.

¹⁵¹ Sad Suresi, 38/ 27.

Ayetin ikinci bölümünde (ول يَتَذَكَّرْ أُولُوا الْأَلْبَابِ) “ve li yetezekkere ülül elbab” (akıl sahipleri tezekkür etsinler diye) ifadesindeki “tezekkür” bilinen, ancak unutulmuş bir şeyi zihne taşımak olup unutmamanın zıddıdır.¹⁵² Burada dikkatimizi çeken şey selim akıl sahibi insanların daha önceden bildikleri ancak unuttukları ve gaflete düştükleri şeyleri Kur’an ayetlerini derinlemesine düşünüp zihinlerine taşıyarak hatırlamaları sayesinde Kur’an’ın bereketinden istifade edebilecekleridir.

Akıl sahipleriyle sınırlandırılmış olan “tezekkür’ün” “tedebbur” ile olan ilişkisi dikkatimizi çeken bir diğer husustur. Zira akıl sahibi insanlar önce Kur’an’ın ayetleri üzerinde derinlemesine düşünecekler sonra unuttukları veya gaflete düştükleri hususları tekrar hatırlayıp bu ayetlerden ders alacak şekilde bir daha düşünecekler, lafızlarının arka planındaki manayı “tedebbur” denen düşünce ile anlayacak, bilecek, “tezekkür” dene düşünce ile de unuttuğu veya gafil olduğu bilgileri hatırlayarak, yine düşünecekler ve bu manalardan öğüt alacaklardır. Yüce Allah bu ayette, “lubb” denen akla yer vererek, aklın problemlerin arkasını görüp meselelerin özüne ineceğini ve meselelerin özünü dışarı çıkaracağını ifade etmektedir. Kur’an’ı derinlemesine düşünen ve ondan öğüt alan insan bilgisizliğe, cehalete zihni üretimsizliğe, tedbirsizliğe, duygusal davranışlara, inkâr ve şirke sırtını dönerek yüzünü, yönünü Allah’a ve tevhit inancına çevirecektir¹⁵³.

Akıl sahipleri diye tercüme edilen “Lubb” kavramı, Cürcani’ye göre vehim ve hayallerden uzak safi ve mukaddes nurla nurlanmış akıl, Lisan-ul Arab’a göre; “ilik, öz, cevher, ruh, buğday tanesi, bir takım ağaçlarda gövde veya dalın içindeki yumuşak öz, meselenin ruhu, asıl, en iyi parça, kalp, zekâ, akıl ve anlamak” manalarına gelmekte olup, “el lübab” şeklinde söylendiğinde, “her şeyin özü, lekesizi, halisi, cevizin içi ve gerdanlık yeri” manasına, fiil olarak kullanıldığında, “bir yerde kalıp ikamet etmek, kırıp çekirdeğini çıkarmak, akıllı olmak, davranış göğsüne vurmak, ekinin meyvelerinin belirmesi” anlamlarına gelmektedir. “El-Lebib” kalıbında, “bir hususa bağlanıp

¹⁵² İbn Menzur, age, “ze-ke-ra” md.

¹⁵³ Bayraklı, *Yeni bir anlayışın ışığında Kur’an Tefsiri*, XVI,259.

vazgeçmeyen, akıllı” demek olup, “kalpteki şefkat ve merhamet damarı” manasına kullanıldığını görüyoruz¹⁵⁴.

Kur'an-ı Kerim'de, “lubb” kavramı bir şeye bağlanıp vazgeçmemek, ahde vefa, antlaşmayı bozmamak, Yüce Allah'ın bitişmesini emrettiği şeyleri bitıştirmek, Allah'a saygı duymak, değerlendirme gününden endişe etmek, Allah rızası için sabretmek, namazı gereği gibi kılmak, fakirin elinden tutmak, kötülüğü iyilikle defetmek, öğüt ve ibret almak, seçmesini bilmek, iman, takva ve zikir manalarında geçmektedir¹⁵⁵.

“Göklerin ve yerlerin yaratılışında ve gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akıllı selim sahipleri için dersler vardır” şeklinde tercüme edilen, Ali İmran suresinin 190. ayetinde geçen, “ülül elbab” selim akıl sahipleri ile, ilahi adalet gereği akıl sahipleri arasındaki farkı Elmalılı şöyle açıklıyor: Bakara suresinin 164.ayetinde *“le ayatin li kavmin ya'kılun”* şeklinde “akl'ın” fiil hali, yani aklın kullanılması veya çalıştırılması şeklinde kullanılması, saf aklın, yani her insana yaratılışa verilen aklın çalıştırılmasının, Allah'tan başka ilahın olmadığı ve Allah'ın birliği inancı için yeterli olduğuna delil teşkil etmektedir. Ancak Ali İmran suresinde “ülül elbab” yani selim akıl sahipleri için dersler vardır ki bu selim akıl sahipleri, Allah'ın birliği inancına sahip olmakla beraber, Allah'ı her halde zikrederler ve “semavatın ve yeryüzünün yaratılışı hakkında, tefekkür ederler”. Görüldüğü gibi, ibadet niteliğindeki zikir ve tefekkür için “lubb” denen akla, yani selim akla sahip olmak gerekmektedir.¹⁵⁶

Lubb'un ilik, öz, cevher manalarından hareketle diyebiliriz ki, lubb denen akıl sahipleri, tezekkür denen düşünceyi harekete geçirerek, meselelerin iç yüzünü, yani özünü, cevherini, ruhunu ortaya çıkarır ve ortaya çıkarmış olduğu bu neticeden ders alır. Tezekkür bu olunca, Kur'an ayetlerini tezekkür edilmesi ise; “Kur'an ayetlerinin özünü, ruhunu, ayetlerdeki gerçek manayı ve bu manadan ders almayı sağlayan, “lubb” denen akıllı harekete geçirerek gerçekleştirilen düşünce çeşididir” şeklinde tarif edebiliriz.

¹⁵⁴ İbni Manzur, age, “lubb” md.; Hans Wehr, age, “lubb” md.

¹⁵⁵ Bayraklı, *Kuranda değişim-gelişim-kalite kavramları*, s.55-68.

¹⁵⁶ Yazır, II.1257-1258.

Tezekkür denen düşünceyi gerçekleştirmeyen insanlar, meselelerin özüne, aslına ve hakikatine vakıf olamaz. Kısaca “lubb” denen akıl sahiplerinin gerçekleştirdiği düşünce şekli olan “Tezekkür”, meselelerin iç yüzünü, özünü, cevherini ve ruhunu ortaya çıkaran, önündeki tehlikeli engelleri ve çukurları insana gösteren, isabetli karar vermeyi, şefkat ve merhametle muamele etmeyi kazandıran, isabetli seçim yapmayı sağlayan, insanı yalnızlık ve yabancılaşmaktan kurtaran, neticesinde insana ders ve öğüt veren, tecrübe kazandıran düşünce şeklidir. Şimdi “lubb” kavramının taşıdığı manaların da yardımıyla, “tezekkür’e” çağıran ayetlerle tezekkür denen düşüncenin önemini inceleyebiliriz.

2. Tezekkür’ün Önemi

“Tezekkür”le doğrudan alakası olan “akıl” denen “lubb” kavramının Kur’an’daki manaları ve lügat manalarıyla “tezekkür’ün” önemini açıklamaya çalışalım.

a. *Tezekkür şefkat ve merhamet ve muhabbeti kalbe yerleştirir.*

Lubb’un kalpteki şefkat ve merhamet damarı anlamından hareketle diyebiliriz ki, “lubb” denen “selim akla” sahip olan insanlar, tezekkür denen düşünceyle etrafındaki her şeye şefkat ve merhametle muamele eder. Bize göre geçmişte ve günümüzde, merhametsizlik ve şefkatsizlikten kaynaklanan bütün cinayetler ve zulümler “lubb” denen akliselim ile tezekkür denen düşüncenin gerçekleşmemesindendir. Yeryüzündeki bu zulümlerin sona ermesi ve dökülen kanların dinmesi için, din eğitimcilerinin, insanlara “lubb” denen akılla, tezekkür denen düşünceyi öğretmeleri gerekmektedir. Kendi evlatlarına merhamet etmeyen ebeveynleri, kendi halkına acımayan idarecileri bu davranışa sürükleyen, izahına çalıştığımız, meyvesi öğüt alma olan tezekkür denen düşünceyi gerçekleştirmemeleridir.

b. *Tezekkür hak ile batıl arasındaki farkı görmeyi sağlar.*

Rad suresinin 19.ayetinde, “lubb” kavramı “düşünmek” anlamına gelmektedir. Ayet şöyledir: “*Rabbinden sana indirilenin hak olduğunu bilen kimse, o kör olan kimse gibi midir? Ancak selim akıl sahipleridir ki, iyice düşünür ve idrak eder.*” Burada “ulul

elbab” için, selim “akıl sahibi” tabirini kullanmamızın sebebi, lubb’un lügat manasında yer alan “lekesiz” ve “halis” anlamlarından kaynaklanmaktadır. Ayetin sonundaki “*Ancak selim akıl sahipleri düşünür*” ifadesi, akıl ile düşünce arasındaki ilişkiyi belirlerlemektedir. Bu öyle bir düşünce biçimi ki; hak ile batılı ayıran, bilenle bilmeyen, kör ile gören arasındaki farkı ortaya çıkaran bir düşünce biçimidir. Kur’an-ı Kerim’in hak olduğunu anlamak, bilmek ve bunu ortaya çıkaracak düşünceyi üretmek, lubb kavramının, çekirdeğin kabuğunu kırıp özünü filiz olarak çıkarmasını ifade etmektedir.¹⁵⁷ Öyleyse cehaletin kabuğunu kırıp bilginin filizini ortaya çıkarmayı tezekkür denen bu düşünce tarzı yapmaktadır.

Selim akılla gerçekleştirilen düşünce, insana önündeki engelleri, tehlikeli çukurları görerek hareket etmesine yardımcı olurken, bu düşünceden mahrum olan da önündeki engelleri, çukurları ve tehlikeleri göremediğinden yolunu kaybetmesi, yürüdüğü yolda faydalı olan eşyaları kırıp dökmesi söz konusu olacaktır. Bundan dolayıdır ki, Yüce Allah, körlüğü selim akılla düşünmemeye, görmeyi ise selim akılla düşünmeye bağlamaktadır¹⁵⁸. Fahrüddin Razi, yukarıdaki ayeti, “*O misallerden ancak, her şeyin manasına geçebilen akıl sahipleri istifade edebilirler*” şeklinde açıklamıştır.¹⁵⁹

Bayraklı ise “Lubb” denen akl’ı selim’in”, dolayısıyla akl’ı selim sahibinin düşünce eylemini gerçekleştirirken karşılaştığı her şeyin manasını araştırdığını, meselelerin özüne inerek ve asıl manasına intikal ettiğini, kendisi öz manasına gelen “lubb’un”, düşünerek özü aramakta, öze ulaşmakta ve öze ulaşmak için kabukları kırmakta olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁰ Demek ki “lubb” denen akıl, bir taraftan özün kabuğunu çatlatıp dışa çıkması, diğer taraftan da kabuğu kırıp öze inmesi eylemini gerçekleştirir. Nasıl ki ilik, kan yaparak vücudu besliyorsa, “lubb” denen akıl da, adeta manevi yapıyı gıdalandıran tüm faaliyetleri üreten bir ilik vazifesini görür.

¹⁵⁷ Bayraklı, *Kur’anda Değişim Gelişim Kalite Kavramları*, s.54.

¹⁵⁸ Bayraklı, age, s.55.

¹⁵⁹ Razi, age. XIII,433.

¹⁶⁰ Bayraklı, age, s.55.

c. Tezekkür, ahde vefayı ve sözünde durmayı temin eder.

Ra'd suresinin 19. ayetindeki, “ulul elbab” yani akıl sahiplerinin özelliklerinin açıklaması ve açılımı mahiyetinde olan 20. ayette, “Onlar ki, Allah’a olan ahidlerini yerine getirirler, antlaşmalarını bozmazlar” ifadelerinden düşünen selim akıl sahiplerinin, verdikleri sözde durduğu ve ahde vefa gösterdiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla, bu ayette akıl ile ahde vefanın birleştiğini görüyoruz. Demek ki “lubb” denen aklın tabiatında ahde vefa vardır. *“Onlar ki, Allah’a olan ahidlerini yerine getirirler”* Ayetinde yer alan Allah’ın ahdi, Araf suresinin 172. ayetindeki; *“Kıyamet gününde, ‘biz bundan habersizdik’ demeyesiniz diye, Rabbin Âdemoğullarında, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Onlar da: ‘Evet, buna şahit olduk’* ifadelerindeki, “elest bezmi” denen ahidtir. Lubb denen aklın tabiatında ve özünde elest bezmi denen bu ahde uymak vardır. İşte tezekkür şekliyle olan düşünce, insana bu ahde uymayı sağlamaktadır.

Yüce Allah Nahl suresinin 91. ve 92. ayetlerinde karşılıklı yemin ederek ahitleşenlerden, yeminlerini ve ahidlerini bozanları, ipliğini sağlam bir şekilde ördükten sonra tekrar boş yere söken acuze bir kadına benzetmekte ve bunu böyle yapan insanın akılsız olduğunu beyan etmektedir. Selim akılla ahde vefayı birleştiren insan, insan olmanın kalitesini ahde vefa ile yakalamaktadır.

d. Tezekkür Allah ve Allah’ın dışındakiler ile bütünleşmeyi sağlar.

Rad suresinin 21.ayetinde ise, *“Onlar ki, Allah’ın bitleştirilmesini emrettiği şeyleri bitştirirler”* ifadelerinden, düşünen insanın aklını kalbiyle ve nefsiyle birleştirerek, tutarlı ve dengeli davranışlar sergilediğini ve bu birleştirmeyi yapanın da “Lubb” denen selim aklın harekete geçip tezekkür denen düşünceyi üretmesiyle olur diyebiliriz. Bugün en küçük bir ailedeki, eşler arasındaki ve ebeveyn-çocuklar arasındaki ayrılıklardan başlayarak sosyal kurumlar, devlet ve halk arasındaki kopuklukların, milletler arası uyuşmazlıkların sebebi “lubb” denen aklın kullanılmamasıdır. Bu saydığımız müesseselerin uyumlu, huzurlu ve dayanışma

içerisinde birbirlerine bağlanmaları, bitişmeleri ve birleşmelerinin çaresi ise yine aklın tezekkür denen düşünceyi gerçekleştirmesiyle mümkündür.

Rad suresi 21. ayetine göre, “*Ulul elbab*” yani akıl’ı selim sahipleri Yüce Allah’a saygı duyarlar. Ayetteki haşyet, saygı, sevgi ve saygının oluşturduğu korku olarak da izah edilebilir. Demek ki, Yüce Allah “Lubb” denen “akıl” ile “saygı ve sevgi” arasında bir alaka kurmaktadır. Canlılar arasındaki saygınlık, insanın Yüce Allah’a olan saygınlığındandır. Bu manadaki saygınlık, “Allah’ın sonsuz kudreti karşısında ürperme ve O’na karşı günah işlemekten sakınma” anlamına gelmektedir.¹⁶¹

Ayetin devamında, Allah’a saygı duyan selim akıl sahiplerinin “kötü hesaptan korktukları” bildirilmektedir. Demek ki düşünen insan dünyada yaptığı davranışının öteki dünyada bir değerlendirmeye tabi tutulacağını bilir ve ona göre kendisini disipline eder. Rad suresi 22. ayette selim akıl sahiplerinin, Allah rızası için sabrettikleri, namazı dosdoğru kıldıkları, fakirin elinden tuttıkları, kötülüğü iyilikle defettikleri ifade edilirken, 23. ayette bu insanlara “adn” cenneti verileceğinin müjdesi vardır. Yani “Lubb” denen akli harekete geçirip tezekkür denen düşünceyi üretenlerin varacağı yer yani onların ödülleri, adn cennetidir. Demek ki 22. ayete bakarsak lubb denen akli kullanarak tezekkür denen düşünceyi üretenler insan-Allah ile ilişkilerini, insanlarla olan ilişkilerini iyiden yana düzenlerler. İşte sabrın, Allah’a ibadet etmenin fakirleri gözetmenin ve kötülüklere iyilikle mukabele etmenin kaynağında bu tarz düşünce vardır. Yüce Allah bu konuyu bize öğreterek insanların hayatının nasıl cennete dönüşeceğine dikkat çekmektedir.

e. *Tezekkür öğüt almayı kolaylaştırır.*

Tezekkürün bir diğer manası öğüt almaktır. Tezekkür ederek gaflette olduğu veya unuttuğu şeyleri hatırlayan insan, bu sayede Allaha yönelir ve bu yönelişi onun öğüt almasına vesile olur. Gafir suresi 13. ayetinde “*Ancak O’na yönelen kişi öğüt alır.*” ve yine aynı surenin 54. ayetinde “*ve zikra li ulil elbab*” “*akıl sahipleri için bir*

¹⁶¹ Yazır, age, V/141.

öğüt olarak” ifadesinde, öğütün sadece akıl sahipleri için söz konusu olduğuna dikkat çekmektedir. Kur’an-ı Kerimdeki ayetler, üzerinde düşünölmek ve onlardan öğüt almak için gönderilmiştir. Akıl bu öğüt alma ve düşünme işini yapacak olan güçtür.

Öğüt almak kadar insanlara öğüt vermek de önemlidir. Zariyat suresinin 55. ayetinde Hz. Peygambere hitaben *“öğüt ver, zira öğüt mü’minlere fayda verir.”* ifadesiyle öğüt vermenin önemine işaret ediyor. Ancak din eğitimcisi ve dini anlatan, insanlara öğüt veren kişi nasıl ve ne ile öğüt verecektir? Bunun cevabını bize En’am suresinin 70. ayeti vermektedir. Ayet şöyledir ”Dinlerini bir oyuncak ve eğlence edinen ve dünya hayatının aldattığı kimseleri bırak! Kazandıkları sebebiyle hiçbir nefsin felakete düşer olmaması için Kur’an’la öğüt ver! O nefis için Allah’tan başka ne dost vardır, ne de şefaath. O, bütün varını fidiye olarak verse, yine de kabul edilmez. Onlar kazandıkları yüzünden helake sürüklenmişlerdir. İnkâr ettiklerinden dolayı onlar için kaynar sudan ibaret bir içecek ve elem verici bir azap vardır.” Demek ki; Yüce Allah bir taraftan Kur’an ayetlerinden, aklıselim sahipleri tarafından düşünölerek öğüt alınmasını emrederken, öğütün de Kur’an’la verilmesini emretmektedir. *“Tehdidimden korkanlara Kur’an’la öğüt ver!”* şeklindeki Kaf suresinin 45. ayeti bunu desteklemektedir. Öğüt verme Kur’an’la olurken, öğüt alma ise “selim akılla” gerçekleşmektedir.

Dolayısıyla aklın, Kur’an’ın yüce sırlarını açıklamak, ortaya çıkarmak ve insanlığa sunmak için görevlendirildiğini yukarıdaki ayetlerden görüyoruz. Yine bu ayetlerde Kur’anın aklı muhatap aldığını, böylece kendi sırlarını, inceliklerini akla bıraktığını ve ondan öğüt almasını istediğine şahit oluyoruz. Kur’an’ın öğütleriyle beslenen akıl, hareket alanını genişleterek yaptığı davranışları ile sahibine ibadet sevabı kazandırır. Zira bu ayetlerde, aklın kullanılması, yani düşünmek Yüce Allah’ın bir emridir. Allah’ın emrini yerine getirmek ise ibadettir.

f. Tezekkür insanı araştırmaya sevkeder.

Kur’an ayetlerine baktığımızda Yüce Allah’ın tabiat olaylarını akla sunduğunu ve aklın kendisine sunulan bu olayları incelemesini istediğı dikkatimizi çekiyor. Mesela Zümer suresi 21. ayeti *“Görmedin mi ki Allah gökten bir su indirdi ve onu yerde*

kaynaklara soktu. Sonra onunla çeşit çeşit ekinler çıkardı. Daha sonra o ekinleri kupkuru hale getirdi. Böylece sen onları sapsarı halde görürsün. Sonra onları, kuru bir kırıntı yapar. Şüphesiz bunda akıl sahipleri için mutlaka bir ibret vardır.”

Bayraklı’ya göre bu ayette Yüce Allah, canlının kökenini anlatarak, ölümün ve ahiret inancına ulaşmanın dersini vermektedir. Fakat bu dersi, sadece akla yönelik olarak vermektedir. Suyun gökten inmesi, ekinlerin suyun varlığı ile oluşması gibi olaylar; insanın var olması, ölüp tekrar dirilmesi olayına insan aklının intikalini sağlamaktadır. İşte akıl bu olaylardan ibret ve ders alacaktır. Akılselim insan tezekkür çeşidi olan düşüncenin neticesinde yapacağı gözlemle bu tabiat olaylarının sırlarına inecek ve kendisinin de tabiat olaylarının bir parçası olduğu gerçeğini kavrayacaktır.¹⁶²

g. Tezekkür insana isabetli seçim yaptırır.

“Lubb” denen aklın, insana davranışlarında isabetli bir seçim yapmayı kazandırdığını Zümer suresinin 17.ve 18. ayetlerinde görüyoruz. Ayetler şöyledir: *”Taguttan, ona tapmaktan kaçınıp da Allah’a yönelenlere müjdeler vardır. O halde kullarını müjdele. Onlar sözü dinlerler ve en güzeline uyarlar. Bunlar Allah’ın kendilerine hidayet verdiği selim akıl sahiplerinin tam kendileridir.”*

Yüce Allah’ın kullarından istediğinin sadece kendisine kulluk etmek ve O’nun çizmiş olduğu yola yönelmek olduğunu Kur’an-Kerim’in değişik ayetlerinde görüyoruz. Zümer suresinin bu ayetinde, selim akıl sahiplerinin ancak hak ile batılı, yanlış ile doğruyu, iyiyle kötüyü ayırt edebileceğine işaret edilmektedir. İşte insan “Lubb” denen selim akıl ile önce, “insanı Allah’a yönelmekten alıkoyan her şey, Allahtan başka tapınılan şeyler”¹⁶³ anlamındaki “tagut’un” kötü ve o yolun yanlış olduğunu anlıyor, ondan kaçınıyor ve asıl yönelmesi gereken yolun ise Allah’ın yolu olduğunu görüyor, sonra tercihini yaparak Allaha yönelmiş oluyor. İşte insana bu isabetli tercihi yaptıran güç lubb denilen akıldır. Demekki lubb denen akılla düşünceyi birleştiren insan,

¹⁶² Bayraklı, *Kur’anda Değişim Gelişim Kalite Kavramları*, s. 65.

¹⁶³ Razi, age, XIX, 159.

fikirlerin en güzeline, en kalitesine sahip olunca sahtelerini terk edecek, en güzelinin peşinde gidecektir. Böyle olunca da Yüce Allah ona hidayeti verecektir. Allah'ın hidayet vermesiyle, insan aklının çalışma alanı birleştirilmektedir. Bu birleşmeden sonra kul da aklını kullanarak doğru yolu seçerse, Yüce Allah da ona hidayet edecektir¹⁶⁴. Biz burada akıllı kullanmaktan kast edilenin, “lubb” denilen akılla “tezekkür” dediğimiz düşüncenin birleştirilmesi olarak kabul ediyoruz.

h. Tezekkür insana iman, takva ve şeref kazandırır.

Yine Kur'an'da Yüce Allah'ın emirlerine muhatap olanların “selim akıl” sahiplerinin olduğunu görüyoruz. Talak suresinin 10.ve 11. Ayetlerinde “...O halde, ey iman etmiş olan “selim akıl” sahipleri; Allah'ı üzmetten sakının. Allah size gerçek bir zikir indirmiştir. İman edip de iyi davranışta bulunanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için bir de peygamber göndermiştir. Peygamber, Allah'ın her şeyi açık, açık gösteren ayetlerini size okuyup durmaktadır. Kim Allah'a iman eder ve Salih amellerde bulunursa, onu altından ırmaklar akan cennetlere, içlerinde ebediyen kalmak üzere yerleştirir. Allah ona ne güzel rızık vermiştir.” Bu iki ayette: İman, takva, selim akıl, zikir, iyi davranış, karanlık ve aydınlık, peygamberin ayetleri okuması ve ödül” gibi önemli konuların “lubb” denilen aklın etrafında cerayan ettiğini görüyoruz. Bayraklı'ya göre “lubb” yani selim akıl olmasaydı ne Yüce Allah bu emirleri verecek, ne de insan için bu oluşumlar gerçekleşmiş olacaktı. Öyleyse Yüce Allah'ın emrini anlayacak olan insandaki güç, akıl olduğuna göre; ilahi eğitimin muhatabı, akıl olmaktadır ki; selim denilen bu akıl, kul ile Yüce Allah arasındaki ilişkilerin en önemli ve önde gelenlerinden olan “iman”, “takva” ve “zikir” gibi oluşumlara kaynaklık etmektedir.¹⁶⁵ Kur'an-ı Kerim'in sıkça bahsettiği takvaya ulaşmanın yolunun da tezekkür denen düşünceden geçtiğini görüyoruz. Araf suresinin 171. ayetinde Yüce Allah; “Size verdiğimiz kuvvetle tutunuz ve içinde olanı hatırlayınız ki korunasınız.” buyurarak korunmak anlamında olan takvaya, Allah'ın gönderdiği vahyi alıp ona sımsıkı sarılmak

¹⁶⁴ Bayraklı, age,s.67.

¹⁶⁵ Bayraklı, age,s.67.

ve içindekileri düşünerek ulaşılabileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla Kur'an ayetlerine ciddi olarak sarılmak ve onun üzerinde derinlemesine düşünmek ve böylece takvaya ulaşmak ilahi eğitimin en önemli amacıdır.

“Ey iman eden akıl sahipleri” ifadesiyle yüce Allah akıl sahibi insana hitap ederek akılla iman arasındaki ilişkiye dikkatimizi çekmektedir. Demek ki; “lubb” denen “selim aklın” en büyük ve değerli ürünü iman olmaktadır. Cennete gitmenin olmazsa olmazı durumunda olan iman akıl sayesinde elde edilmektedir. Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz: Mü'min yani “lubb” denen akılla imana ulaşmış insan tezekkür denen düşünceyi birleştirerek gönlünde sadece kendisini cennete götürecek Allah inancını taşıyacaktır. Yine tezekkür denen düşünce onu, Talak suresinin 10. ayetine göre, Yüce Allah'a karşı nasıl davranılması gerekiyorsa öyle davranmayı, ona nasıl saygı gösterilmesi gerekiyorsa öyle saygı göstermeyi, nasıl O'ndan sakınılması gerekiyorsa öyle sakınılması anlamındaki takvaya götürecektir.

Talak suresinin 10. ayetin sonunda Yüce Allah'ın iman ve takvaya ermiş akıl sahiplerine ayrıca “zıkr” indirdiği görülmektedir. Tezekkür kavramının kökü durumunda olan “zıkr'ın” burada “Kur'an” anlamında olduğunu kabul edersek, Zuhuruf suresinin 44. ayetindeki, “Şüphesiz ki Kur'an, senin ve kavmin için bir şereftir” ve yine Enbiya suresinin 10. ayetinde “Andolsun, size içinde şerefiniz olan bir kitap indirdik. Hala akıllanmaz mısınız?” ifadelerinde geçen “şeref” olduğunu söyleyebiliriz.

Bayraklı'ya göre Yüce Allah, içinde şeref olan Kur'anı “lubb” denen akıl sahiplerine indirmiştir. Akıl sahibi insan ancak Kur'anı, tezekkür denen düşünce ile anlayacak, iman, takva ve Kur'anın sağladığı bu şerefi elde edecektir. Bunlar sayesinde de insan, manevi kaliteyi yakalamış olacaktır.¹⁶⁶ Görüldüğü gibi “lubb” denen akılla “tezekkür” denen düşünce birleşince insanı karanlıktan aydınlığa çıkaran, insan için bir şeref olan Kur'an daha iyi anlaşılacak ve insan kendi şerefini elde etmiş olacaktır.

¹⁶⁶ Bayraklı, age,s.67.

i. Tezekkür yalnızlık ve tecrid edilmişlik duygusundan kurtarır.

Kur’andaki bu örneklerden ve hatırlamak manasından yola çıkarak, “Tezekkür’ün”, kendisini trajedi ve krizler felsefesi olarak takdim eden ve Van Cleve Morris tarafından da “bir kriz felsefesi” olduğu itiraf edilen¹⁶⁷ modern varoluşçuluk felsefesinin çare bulamadığı, “yalnızlık”, “yabancılaşma” ve “tecrid olma” problemlerine karşı en büyük ve en sağlam çare olduğunu söyleyebiliriz. Allah’a inanan kim olursa olsun kendisini yalnız hissetmemeli, yalnızlık korkusuna kapılmamalıdır. Bakara suresi 62. ayetinde “ *Kesinlikle, iman edenlerden, Yahudi olanlardan, Hristiyanlardan ve Sabiilerden kim Allah’a ve ahiret gününe inanıp iyi amelde bulunursa, Rabpleri katında onların ödülü vardır. Onlara bir korku yoktur ve onlar mahzun da olmayacaklardır.*” Allah’a inanan ve O’nu zikreden, O’nu düşünen yalnızlık korkusuna kapılmayacaktır.

Şayet Bakara suresinin 152. ayetinde “*Öyleyse beni anın ki ben de sizi anayım Bana şükredin bana nankörlük etmeyin*” ifadelerinde yer alan “anmak” şeklinde tercüme edilen “zikır” kavramını hatırlamak olarak da alırsak, diyebiliriz ki, insan kendisini yalnızlığa iten sebepler karşısında kendisini Yaratıcı hatırlaması, O’nu yanında hissetmesini sağlayacaktır. Yüce Allah’ı yanında hisseden kimse ise yalnızlık ve tecrid olma gibi sorununu hiç yaşamayacaktır. Demek ki selim akıl sahibi insan zikir ve tezekkür denen düşünce sayesinde yalnızlık sorununun önüne geçmiş olacaktır. Modern varoluşçuluk felsefesinin çare bulamadığı ve modern çağın getirdiği en ciddi sorun olan “yalnızlığa” 14 asır önce Kur’an çare ve çözüm getirmiştir diyebiliriz.

j. Tezekkür insanı sıkıntıdan kurtarır.

Taha suresi 1. ve 3. ayette: “ Bu Kur’an’ı sana sıkıntıya düşesin diye değil, Allah’a saygılı olana öğüt olsun diye indirdik” ifadelerindeki “tezkira” öğüt anlamında olup, “teşka”nın zıttı olarak gelmiştir. Öyleyse “lubb” denilen akli kullanarak düşünen insan kendisi öğüt alacak ve başkalarına sıkıntı vermeyecektir. Tezekkür eden insan

¹⁶⁷ Bayraklı, *Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*, s.92.

Türkçemizde de kullanılan eşkıya olamaz. Yani hem kendisine ve hem de topluma sıkıntı veremez. Zira Ala suresinin 10. Ayetinde Allaha saygılı olan kimsenin öğüt alacağı, öğütten kaçmanın ise en kötü, Kur'an'daki ifadesiyle eşkıya olacağı bildirilmektedir.

k. Tezekkür taklidi imandan tahkiki imana götürür.

İnsan tabiatı gereği daha önce bildiği şeyleri unutmakta ve gafil olmaktadır. Yüce Allah ise insanı, unuttuğu ve gafil olduğu şeyleri “lubb” denen aklını kullanarak tezekkür denen düşünceyle hatırlamaya davet ediyor ve kalbindeki gaflet kilidini bu “lubb” denen akıl anahtarıyla açmasını istiyor. Kalpteki gaflet kilidini açan selim akıl sahibi insan, ilahi davete icabet ettiğinde, göklere bakarken bunları yaratan Allah’ı; ay ve güneşte O’nun kudretini; deveye, gökyüzüne, dağlara, denizlere ve yeryüzüne bakarken azametini, ilk yaratılışını (Vakıa: 62), ömrünün sonunu ve arasındakini (Fatır:37), gecenin ve gündüzün değişimini, bunların her yaratık için gaye ve faydalarını, hatırlayacak ve bunlardan öğüt alacaktır. Düşünüp öğüt almak ve şükretmek isteyen kişiyi özgür bırakan Yüce Allah (Furkan: 62), bazen de aklı yeryüzündeki değişik renkte yetiştirdiği nebatata yönelterek, bunlardan düşünüp öğüt almaya davet ediyor.(Nahl:13)

Bayraklı’ya göre, Vakıa suresinin 62. ayetindeki “*Andolsun, ilk yaratılışı bildiniz, düşünüp bundan ders almanız gerekmez mi?*” şeklindeki ifadelerde, Yüce Allah birinci yaratılışı bilen bizleri, “tezekkür” denen düşünceye, yani düşünüp ders almaya davet ediyor. Şayet biz düşüncemizi ilk yaratılışla buluşturursak, bu buluşmadan öldükten sonra tekrar dirilmeye iman doğacaktır. Yani düşüncenin harekete geçerek beyinden gönle girmesi taklidi imanın zıttı olan tahkiki imanın doğmasına sebep olmaktadır¹⁶⁸.

Fatır suresinin 37. ayetinde, “*Kendilerine: ‘Size, düşünecek kimsenin düşünebileceği kadar bir ömür vermedik mi? Size uyarıcı da gelmedi mi? Şimdi tadın*

¹⁶⁸ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, XVIII.542.

azabı! Zalimlerin yardımcısı yoktur' denir" ifadelerindeki "düşünecek kimsenin düşünebileceği kadar bir ömür vermedik mi?" ifadesinden, Yüce Allah'ın her insana "lubb" denen aklını kullanıp düşünme fırsatını verdiğini anlıyoruz. Ayetin devamındaki "size uyarıcı da gelmedi mi?" ifadesinden, Hz.Peygamberin uyarısı ile tezekkür denen düşüncenin buluşturulduğu görülmektedir. Bayraklı'ya göre aklın bir faaliyeti olan düşünce ile peygamberlerin uyarısı, hakkı takip edenleri aynı yere götürecektir. Aksi ise, yani aklını kullanarak düşünmeyip, peygamberin uyarısına kulak vermeyenler, kendilerine hiç kimsenin yardım edemeyeceği zalimler olarak ilan edilmektedir.¹⁶⁹

İnsana akıl gibi bir gücü veren Yüce Allah, akli kullanmayı onun özgür iradesine bırakmıştır. Dolayısıyla tezekkür denen düşünce ile öğüt almak, kulun iradesine, yani isteğine bağlıdır. Şayet isterse öğüt alır, istemezse almaz. Furkan suresinin 62. ayetinde *"İbret almak isteyen veya şükretmek isteyen kimseler için gece ile gündüzü birbiri ardınca getiren O'dur"* ifadelerinde, tezekkür ve şükür konusunda insanların özgür olduğu anlaşılmaktadır. Demek ki insan, etrafındaki tabiat olayları hakkında selim akılla düşünüp bunlardan ders almayı istemesi gerekmektedir.

Yüce Allah Kur'an'da bazen, öğüt alması için insanın fitratında var olan selim akli tabiattaki güzelliklere yönlendirdiğine ve insanın güzellik duygusuyla, düşünce ve öğüt alma yeteneğini birleştirdiğine şahit oluyoruz. Nahl suresinin 13. ayetinde bu husus *"Yeryüzünde rengârenk şeyleri de sizin için yaratmıştır. Öğüt alacak topluma bunda ders vardır"* şeklinde ifade edilmektedir. Görüldüğü gibi, Allah'ı Teâlâ bize ve tüm insanlara bahşetmiş olduğu nimetleri hatırlamamızı/düşünmemizi (Fatır:3, Bakara:231, Maide:7) emrediyor ve bu nimetlerin en büyüğünün muttakiler için hidayet rehberi (Bakara:2) olan, hayrı ve şerri insanlara açıklayan ve en büyük vaiz olan Kur'an'ı hatırlatıyor (Zümer:27, İsra:41).

¹⁶⁹ Bayraklı, Age. XV.521.

Netice olarak:

- Tezekkür ilahi bir emirdir. Bu emri yerine getiren ve gereğince amel eden insan iki dünyada da mesut olur. Tezekkür nisyanın, özellikle Allah'ı unutmanın zıddıdır. Tezekkür eden Allah'ı hatırlamış olur. "Allaha saygı duyan tezekkür edecektir"¹⁷⁰. *"Gıyaben Rahman'a huşu duyanlar ve (Allah'a ulaşmayı dileyen) munib bir kalb ile (Allah'ın huzuruna) gelenler için cennetin yaklaştırıldığı"*¹⁷¹ müjdesi ile tezekkür ehlinin ebedi hayatta saadete ereceğine işaret edilmektedir. Duhan: 58 Meryem: 97

- Yüce Allah ancak akıl sahiplerinin tezekkür edeceğini, tezekkürün akıl sahibi olmanın bir gereği olduğunu, Allah'a verdikleri sözlerinde sadık kaldıklarını; antlaşmayı bozmayanlar, Allah'ın bitştirilmesini emrettiği şeyi bitştirenler olduğunu belirterek Allah'a karşı samimi ve vefalı olduklarını; Rablerine huşu ile saygı duyanlar ve hesabın kötüsünden korktuklarını; Rablerinin rızasını arzulayarak sabredenler, namazlarını kılanlar, Allah'ın kendilerine verdiği rızıklardan gizli aşikâr dağıtanlar ve kötülüğü güzellikle savanlar olduğunu belirtip tezekkür ehlindeki imanının en yüce mertebesi olan güzel vasıflara sahip olduklarını ve bunlar için dünyanın en iyi sonucunun olacağını ve ahirette de Adn cennetlerine atalarından, eşlerinden ve zürriyetlerinden iyi olanlarla birlikte gireceklerini müjdelemektedir¹⁷².

- Görüldüğü gibi Rad 19-24. ayetler arasında işlenen "lubb" denen aklın meydana getirdiği düşünme neticesinde, müminlerin yukarıda zikredilen davranışları sergilemesi, Adn cennetiyle ödüllendirilmesine vesile olmakta iken,¹⁷³ tezekkürden yüz çeviren hakkında yüce Allah'ın: *"Kalbi bizi hatırlamaktan gafil olup nefsinin arzusuna uyan ve işi hep aşırılık olan kişiye uyma"*¹⁷⁴ şeklinde, Hz. Muhammed'e uyarısı vardır.

¹⁷⁰ A'la Suresi, 87/10.

¹⁷¹ Kaf Suresi/50:31-33.

¹⁷² Rad Suresi, 13/19-20.

¹⁷³ Kehf Suresi, 18/28.

¹⁷⁴ Rad Suresi,13/19-20.

- Bu ayette yüce Allah, kendisini anarak tezekkür etmekten gafil kıldığı kalpten bahsetmektedir. Burada yüce Allah kulunun kalbini, kendisini anmaktan gafil kılar mı, kılsa bu kuluna haksızlık yapmış sayılmaz mı sorusunu akla getirebilir. Şirke ve inkâra sarılan hakikate karşı kalbini kapatan, hakkın sesini ısrarla dinlemeyen, dinlemek istemeyen insanların gönlü, Allah tarafından Allah'ı anmaya, yani tezekküre karşı kilitlenmekte ve Allah'ı anmaya karşı duyarsız hale getirilmektedir¹⁷⁵. Yüce Allah'ın kâfirlerin kalbini mühürlediğini Bakara 7. ayette görmekteyiz.

- Tezekkür etmeyen, Allah'ı düşünmekten, onun varlığını birliğini düşünmekten uzak kalarak tevhid inancından uzak kalacak, tevhid inancından uzak kalan Kur'an'dan yüz çevirmiş olacaktır. Kur'an'dan yüz çeviren hakkında ise yüce Allah: *"Benim kitabımdan yüz çevirenin dar bir hayatı olur ve kıyamet günü de onu kör olarak haşrederiz"*¹⁷⁶ buyurarak dünyada ve ahirette karşılaşacağı akıbetten bahsetmektedir.

- İnsan göklerin ve yeryüzünün ve buralardakinin yaratılışını tezekkür ettiğinde; bunların sadece yüce Allah'ın yaratması, onun dilemesi ile olacağını, bütün mahlûkat hakkında tasarruf hakkının yüce Allah olduğunu bilecek, sadece ona kulluk edecek, şirk koşmayacaktır. Ürünü öğüt alma olan tezekkür; insana Kur'an'da Allah'ın koymuş olduğu emir ve yasakların hikmetlerini öğretiyor. Yüce Allah hükmü koyuyor, hükmündeki hikmeti anlamayı insanlara bırakıyor.

- Kuran'ı-Kerim'deki tezekküre davet eden ayetlerin ışığında, tezekkür denen düşüncenin önemini aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

- Tezekkür Kur'an ayetlerini ve ayetlerin hükümlerindeki hikmetleri anlamaya¹⁷⁷ yol açar. Bakara suresindeki bu ayetteki müşrik kadınlarla evlenme yasağının hikmeti ancak tezekkür edilerek anlaşılacaktır. Dolayısıyla tezekkür denen

¹⁷⁵ Bayraklı, age, X. 81.

¹⁷⁶ Taha Suresi, 20/124 , Kehf Suresi, 18/28.

¹⁷⁷ Bakara Suresi, 2/ 221.

düşünce insanlar arasındaki ilişkilerin düzene sokulmasını temin eden bir güç olarak burada karşımıza çıkıyor.

- Tezekkür, akıl sahibi insanların “adaletle ve doğru karar verme (Nisa, 58), doğru düşünme ve kavrama yeteneği (Meryem, 12), doğru ile yanlış ayırabilme yeteneği (Şuara, 83), insanı kemale ulaştıran bilgi, ilahi bilgi (İsra, 39) anlamlarına gelen “Hikmet’e” sahip olmalarına vesile olmaktadır. Ancak tezekkür tertemiz kalp ile mümkündür. Allah’ın verdiği aklı şehvetine ve şeytana kaptıranların tezekkür etmeleri mümkün değildir¹⁷⁸. Tezekkür denen düşünce insanın hevasından konuşmasını engeller hevasından konuşmasını ve yanlış düşünmesini engelleyip durdurur ve onu doğruya yönlendirir ve söylenmesi gerekene götürür.

- Tezekkür insanın, göklerin ve yeryüzünün melekûtunu, yani hükümranlığını ve bu hükümranlığın işleyiş tarzını düşünerek âlemlerin Rabbine imana, doğruya, hakka ve hakikate kavuşmasına¹⁷⁹, vesile olmaktadır.

- Tezekkür; gökleri ve yeri altı günde yaratan, geceyi gündüze katan, güneşi ayı ve bütün yıldızları buyruğuna tabi olarak yaratanın Allah olduğunu ve âlemlerin Rabbi olan Allah’ın şanının yüceliğini hatırlamaya vesile olup; Allah’a dua edilirken alçak gönüllü ve yüreğin ta derinliklerinden dua edilmesini sağlayarak haddi aşmamaya, yeryüzünde bozgunculuk yapmamaya, azabından korkarak, ama rahmetini de umarak yakarış içinde olmaya, iyilik etmeye sevk edip, rüzgârların hareketlerinden ve yağmurun indirilişinden, yağmurla çeşit çeşit meyvelerin çıkmasından ders alarak, ölülerin de aynı şekilde çıkarılacağı düşüncesine yani dirilmeye olan inanca¹⁸⁰ götürmektedir.

- Tezekkür, haram ve helali takdir edenin sadece Allah olduğunun, Hz. Peygamberin bu haramların tebliğ etmekle mükellef olduğunun bilinmesine ve haram kılınan hususların, neden haram kılındığının düşünülmesine vesile olmaktadır. Yüce Allah’ın koymuş olduğu yasakların düşünülmesi ve öğüt alınması sonunda insan Allah’ın dosdoğru yolunu bulmuş ve bu yolda yürümüş olacaktır. Tezekkür ederek

¹⁷⁸ Bayraklı, age. III.358.

¹⁷⁹ Ali-İmran Suresi, 3/7.

¹⁸⁰ Araf Suresi, 7/54-57.

düşünmeyen insan ise, haramlara yaklaşarak, insanı Allah'ın yolundan ayıran başka yollara sapacaklardır¹⁸¹. Zira haram kılınan hususlar üzerinde gereği gibi kafa yorup düşünülmezse, uygulama safhasına geçemeyecektir. Bir şeyin bilinmesi o hususta doğru hareket etmek için yeterli olmadığını, yani Allah'ın haramlarını sadece okumanın ve bilmenin yeterli olmadığını burada görüyoruz. Ayrıca takva denen ruh olgunluğuna kavuşmanın ve Fatiha suresinde de ifade edilen, her müminin ulaşmak istediği, yüce Allah'ın, En'am suresi 153. ayetinde benim yolum dediği "Sırat-ı Müstakime" erişmenin ve tevhid yolu olan bu yolda yürümenin ancak Kur'an'daki emir ve yasakları düşünüp öğüt almak ve riayet etmekle¹⁸² mümkün olacaktır.

- Tezekkür, Mü'min'in sadece Kur'an'a uymasını, Kur'an-ı bırakıp, din adına başka dostlara uymamasını¹⁸³ sağlayacaktır.

- Tezekkür, Allah'ın emir ve yasakları konusunda düşünerek ders alan ve bu sayede takvaya erenlerin, yani Allah'ın emir ve yasaklarına riayet edenlerin, şeytanın vesvesesini kalplerinde hissettiklerinde iyice düşünerek bu vesveseyi hemen fark etmelerine¹⁸⁴ yardımcı olmaktadır. Demek ki, düşünmeyenlerin ve düşündüğünden ders almayanların takvaya ulaşmaları mümkün değildir. Takvaya erişen insan ise kendisine şeytan vesvese verdiğinde derhal Allaha sığınacak ve şeytanın vesvesesinden kurtulmuş olacaktır.¹⁸⁵

- Tezekkür, kulun kendisine verilen ömür nimetinin kadrini kıymetini bilerek, dünyada iman etmesine ve imanının gereği güzel ameller işlemesine, ahirette de ilahi lütfı erişmesine, ahirette uğrayacağı kâr ve zararı idrak etmesine ve dünya hayatında iken buna göre hareket etmesine ve bilgisizce davranmamasına vesile olacaktır.¹⁸⁶

¹⁸¹ En'am Suresi, 6/151-153.

¹⁸² Bayraklı, age. VII,s.19.

¹⁸³ Araf Suresi, 7/ 1-3.

¹⁸⁴ Araf Suresi, 7/200-201.

¹⁸⁵ Bayraklı, age. VII.470.

¹⁸⁶ Fatır Suresi, 35/ 32-37.

- Tezekkür, insanın kendi yaratılışı,¹⁸⁷ göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünerek bunlardan ders almaya, göklerde ve yerlerde yaratılanların insanın emrine amade olduğunun bilincine vararak şükretmesini sağlayacaktır¹⁸⁸. Tezekkür denen düşünce ile insan adaletli davranacak, iyilik yapacak, yakınlarına yardım edecek, hayâsızlıktan, fenalık ve azgınlıktan uzak duracaktır¹⁸⁹.

- Tezekkür eden insan her şeyin yaratıcısının yüce Allah olduğunu bileceği için, aldanmaktan kurtulacaktır.¹⁹⁰ Tezekkür, edepli olmaya; başkalarının evlerine girme adabını öğrenmeye,¹⁹¹ Allah’a şirk koştuktan uzak durmaya¹⁹², doğru hüküm vermeye¹⁹³, nefsin arzusunu ilah edinerek ona uymamaya¹⁹⁴, Allah’a yönelmeye¹⁹⁵, Kur’an’ın Allah’tan başkasının sözü olmadığını bilincine varmaya¹⁹⁶ ve Kur’an’ın gerçek olduğunu anlamaya¹⁹⁷ yardımcı olacaktır.

D. TEFEKKUH

1. Tefekkuh’un Mahiyeti

Tefekkuh kavramı Kur’an-ı Kerim’de, sözlükteki anlamına uygun olarak, düşünmek, anlamak ve dinde derin bilgi edinmek anlamlarında geçmektedir. Tefekkuh’un Kur’anda “akıl” yerine de geçen kalp ile ilgisi olduğundan, ilgili ayetlere geçmeden önce, Kalbin fonksiyonu ve türevlerini incelememiz faydalı olacaktır.

¹⁸⁷ Vakıa Suresi, 56/62.

¹⁸⁸ Secde Suresi, 32/4; Mü’min (Gafir)Suresi, 40/58; Yunus Suresi, 10/3; Nahl Suresi, 16 /15-17; Zariyat Suresi, 51/49.

¹⁸⁹ Nahl Suresi, 16/90.

¹⁹⁰ Mü’minun Suresi, 23/77-89.

¹⁹¹ Nur Suresi, 24/27.

¹⁹² Neml Suresi, 27/ 61-63.

¹⁹³ Saffat Suresi, 37/155.

¹⁹⁴ Casiye Suresi, 45/23.

¹⁹⁵ Mümin Suresi, 40/13.

¹⁹⁶ Hakka Suresi,69/42.

¹⁹⁷ Rad Suresi, 13/19.

Kalp (قلب) kelimesi, akıl, orta, merkez, iç, öz, nüve, esas, cevher, ilik, meselenin ruhu ve zübde anlamlarını taşımakta olup, fiil halinde kullanılınca “devirmek, zihninde evirip çevirmek, dönmek, alt-üst olmak, öbür tarafa dönmek, çevrilmek, değiştirmek, yüzünü aşağı yukarı çevirmek, içini dışına çevirmek, devrilmek, eğilmek, öne düşmek, tersine çevirmek, yerini değiştirmek, alabora olmak, bozmak, harap etmek, değişime meyilli olmak, çevik olmak, duruma uymak, becerikli olmak, elinden her türlü işin gelmesi, çok yönlü ve kabiliyetli olmak, denemek, araştırıp akibetini düşünmek”¹⁹⁸ anlamlarındadır.

Akıl sadece başkalarını değiştirmekte iken, yukarıdaki anlamlardan, kalbin akıldan farklı olarak, değişme ve değiştirme özelliğinin olduğunu görüyoruz. Ayrıca kalbin, aklın türevlerinden olan ve tedebrur denen düşünceyi gerçekleştiren “nuha” ile de bir alakasının olduğu dikkatimizi çekmektedir.

Kur’an-ı Kerim’in değişik sure ve ayetlerinde kalbe, çevirmek, değişim, geri dönmek dolaşmak gibi anlamların yanında, Kehf suresinin 36.ayeteinde “akibet” anlamının verildiğine de şahit oluyoruz¹⁹⁹. Söz konusu ayetlerde çeşitli kalıplarda değişik manalarda kullanılan kalp kavramının tek bir hal içinde kalmadığını, etkilere açık olduğunu ve bu etkilere göre eylemde bulunacağını görüyoruz. Kalbin “akibet” manasına gelmesi, tıpkı vücutta dolaşan kanın son bularak kalbe gelmesi gibi, bütün işlerin orada son bulacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla psikolojik oluşumların sonu da kalpte neticelenmektedir²⁰⁰. Öyleyse tefekkuh denen düşünce, aklın değişik kanallardan elde ettiği bilgileri kalbe ulaştırarak bu bilgilerden bir anlayışa, bir sonuca varmasını sağlamaktadır.

Araf suresinin 179. ayetinde tefekkuh denen düşünme ve anlamamanın kalbin ürünü olduğuna işaret edilirken, ayetin başında göz, kulak ve kalp gibi görme, işitme görevi olan duyu organlarının ve düşünüp anlama görevi olan kalbin akılla birleşerek

¹⁹⁸ İbn. Menzur, age, “qa-le-be” md.

¹⁹⁹ En’am Suresi, 6/110, Tevbe Suresi, 9/48, Nur Suresi, 24/44, 37, Ali İmran Suresi, 3/174, Şuara Suresi, 26/219, Kehf Suresi, 18/36.

²⁰⁰ Bayraklı, *Kur’anda Değişim Gelişim Kalite Kavramları*, s.92.

tefekkuh denen düşünceyi gerçekeştirmeyen kimselerin cehennem için yaratıldığı bildirilmektedir. Öyleyse insan kullanılmak için yaratılan aklı, gözü, kulağı ve kalbi hangi maksat için yaratılmışsa o yönde kulanmalıdır. Aksi ise onu cehenneme götürecektir.

Kalbin düşünüp anlayabilmesi için, kalbin şüpheden, nifaktan, şirkten uzak olması, mühürlü, katı, kilitli, perdeli, kapalı, hasta ve dağınık olmaması gerekmektedir. Zira tevbe suresinin 45. ayetinde “şüpheyeye düşen kalpten”, tevbe suresinin 77. ayetinde kalplerine sokulan nifaktan, Bakara 6-7. ayetlerinde, Tevbe suresinin 87. ayetinde, Münafikun suresinin 3. suresinde mühürlü kalplerden, yine Bakara suresinin 93. ayetinde şirkin içirildiği kalpten, Bakara suresinin 74. ayetinde katılaştıran kalpten, Muhammed suresinin 24. ayetinde kilitli kalpten, Bakara suresinin 88. ayetinde perdeli, İsrâ suresinin 46. ve Kehf suresinin 57. ayetinde örtü konulmuş kalpten, Fussilet suresinin 5. ayetinde kapalı kalpten, Maide suresinin 51 ve 52. ayetlerinde ve Ahzab suresinin 32. suresinde hasta kalpten, Haşr suresinin 14. ayetinde dağınık kalpten bahsedilmektedir. Kalbin düşünmesi, doğru anlaması için de, yukarıdaki ayetlerde zikredilen şüpheden, nifaktan, şirkten, mühürlü ve kilitli olmaktan, katılıktan, perdeli, kapalı ve hasta olmak gibi olumsuzluklardan uzak olması gerekmektedir. Yani sağlam, selim kalbe dönüşmelidir. Çünkü kalpteki bu olumsuz halleri onun akla eşlik edip düşünmesine ve anlamasına mani olmaktadır. Kalpteki manevi hastalık eğitimle tedavi edilmezse adeta kanser gibi arttıkça artar. Bu hastalık o kalbin sahibinin murdarlığını artırır.

Araf suresinin 179. ayetinde “*Andolsun ki, kalpleri olup düşünmeyen, gözleri olup (hakikati) görmeyen, kulakları olup (hakikati) dinlemeyen cinleri ve insanları cehennem için yarattık*” ifadelerinden, düşünmeyen kalplerin, görmeyen gözlerin, aslında var ama görevlerini yerine getirmediklerini görüyoruz. Göz gördüğünü, kulak işittiğini, yani aldıkları duyumları akla ulaştırır. Akıl da bu duyumları işleyerek Kantın ifadesiyle kalıplarına sokarak düşünce meydana gelir. Duyu organları topladıkları bilgileri akılla birleştirmezse, bu göz görmemiş ve kulak ise duymamış demektir. Başka

bir ifadeyle gözler sadece bakmış kulaklar sadece dinlemiş olacaktır (Bakara 171, Araf 198).

Şuara suresinin 88-89. ayetlerinde mal ve çocukların fayda vermeyeceğinden bahsedildikten sonra, ancak Allah’a selim kalple gelenlerin fayda bulacağı bildirilmektedir. Bunun dışında yine kalbin tefekkuh denen düşünceyi gerçekleştirme ve anlayabilmesi için, doyuma ulaşması gerekmektedir. Kalbin doyuma ulaşması da ancak Yüce Allah’ı zikirle, yani O’nu düşünmek ve anmakla mümkündür. Bunlar, iman edenler ve kalpleri Allah’ın zikriyle doyuma ulaşanlardır. *“Bilesiniz ki kalpler, ancak Allahı düşünüp anmakla doyuma ulaşır”* şeklinde ifade edilen Rad suresinin 28. ayeti kalbin nasıl doyuma erişeceğine işaret etmektedir. Hac suresinin 46. ayetinde de *“Hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar, elbette düşünecek ve işitecek kalpleri olurdu”* ifadelerindeki kalbin düşünmesinden, onun akılla birleşmesini anlıyoruz. Kalp ancak akılla birleşince düşünme seviyesine erişebileceğini söyleyebiliriz. Nitekim akılla birleşmeyen kalpte düşünce meydana gelmediğindendir ki, Yüce Allah, *“kalpleri vardır, ancak onunla düşünmezler”* buyurmaktadır. İşte yukarıda zikredilen olumsuz hallerden arınmış selim kalbin, akılla birleşerek gerçekleştirdiği, meyvesi doğru bir anlayış ve yanlışla doğruyu ayırt etme olan bu düşünce şekline “tefakkuh” diyoruz.

Görüldüğü gibi Araf suresinin 179. ayetinde kalp tefekkuh denen düşünceyi gerçekleştirip “anlayan” olurken, Hac suresinin 46. ayetinde “teakkul” denen düşünceyi gerçekleştiren olmaktadır. Ali İmran suresinin 103. ayetinde tefrikanın ve düşmanlığın zıttı olarak kalplerin birleştirilmesinden, ülfet ve sevgisinden bahsedilmektedir. Demek ki tefrika denen toplumsal felaketin sebebi kalplerde sevgi ve ülfetin olmayışındandır. İçinde sevgi ve ülfet olmayan kalbin sağlıklı düşüncelere onay vermesi mümkün değildir. Kalbin doğru karar vermesi için sahip olması gerek diğer özellikler ise kalbin Allaha yönelmiş (Kaf suresi 50/32-33), Allah anıldığı zaman titreyen (Enfal 8/2) Allah’a inanmış (Tegabün 64/11), ürperen ve saygı duyan (Hadid 16), sevginin zıttı olan kinden arınmış (Tevbe 9/15) ve imanın kendisine sevdirdilmiş ve imanla süslenmiş olması gerekmektedir. Ayrıca, Hucurat suresinin 7. ayetinde imanın sevdirdiği ve

süslendiği, Bakara suresinin 97. ve Hucurat suresinin 3. ayetlerinde takva ile imtihan edilen kalpten bahsedildiğini görüyoruz.

Yukarıda görüldüğü gibi kalbin iyi ve kötü halleri bulunmaktadır. Ancak biz inanıyoruz ki hiçbir kalp yaratılışta kötü değildir. Kalbin fitratı, yani asıl olan hali iyidir. Kötü olması ise sonradandır. Dolayısıyla burada eğitime, eğitimcilere düşen görev, eğitime tabi tutulan insanların bir taraftan kafalarına bilgiyle doldururken kalplerini ihmal etmemeleri, kalpleri doğru anlayacak, doğru düşünecek ve doğru kararlar verecek kaliteye getirmeleri gerekir. Bir bakıma kalple aklın birleşmesine ışık tutacak eğitimi vermeleri gerekmektedir.

Kalbin doğru anlaması, doğru düşünmesi gönül gözünün oluşmasını ve basiret denilen gönül gözüyle görmeye, arkasından gönül kulağı ile işitmeye insanı götürmektedir. İşte Yüce Allah, görünüşte kalpleri, gözleri ve kulakları olmasına rağmen, doğru düşünceye, doğru anlamaya götürmeyen kalbi, gözü ve kulağı yok hükmünde sayıyor. Bu durumda olanları da hayvanlara, hatta onlardan daha şaşkın olduklarını yukarıda zikredilen Araf suresinin 179. ayetin devamında *“İşte onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkınlırlar. İşte asıl gafiller onlardır”* ifadeleriyle dile getiriyor.

Demekki yaratılışta iyi olan kalbin bazen kötü halleri de oluyor. Kalbin kötü hal almasını eğitimle ilişkilendiren Bayraklı’ya göre, günümüzdeki eğitimcilerin sadece beyinleri doldurduklarını ve doyurduklarını, ancak kalplerini ve gönüllerini nadasa bıraktıklarını, yani kalbi ve gönlü ihmal ettiklerini ve manen onu doyurmadıkları görüşünü belirtmekte ve kalbin hallerinin eğitim yoluyla değişebileceğine dikkatimizi çekmektedir²⁰¹.

Kalpleri vardır düşünmezler, anlamazlar dedikten sonra Yüce Allah’ın; *“onların gözleri vardır görmezler ve kulakları vardır işitmezler”* ifadelerinden anlıyoruz ki; kalbin anlamaması ve düşünmemesi, kalp gözünün körlüğüne ve gönül

²⁰¹ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, VII.420-421.

kulağının sağırılığına sebep olmaktadır. Gönül gözünün ve gönül kulağının açık olması kalbin tefakkuh denen düşünceyi gerçekleştirmesine bağlıdır.

Kalpini akılla birleştirip düşünmeyenleri, gözleri olduğu halde gerçekleri görmeyenleri ve kulakları olduğu halde işitip dinlemeyenleri hayvanlara benzeten, hatta hayvanlardan da aşağı gören Yüce Allah bunların gafiller olduğunu bildiriyor. Bu durumda olanların hayvanlara benzetilmesinin sebebini ve hikmetini Bayraklı, kalbini kullanarak düşünmeyen, gönül gözüyle bakmayan ve gönül kulağıyla dinlemeyenlerin iki ayak üzerinde dimdik yürüyememeleri olarak yorumlamaktadır²⁰².

“Kalp” anlamında Kur’an’da yer alan kavramlardan biri olan “fuad” da, kalp, akıl ve gönül manalarına gelmektedir²⁰³. İsrâ suresinin 36. ayetindeki “*Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme; çünkü kulak, göz ve fuad (kalp) her biri bundan sorumludur*” ifadelerinden Yüce Allah’ın kulak, göz ve fuad’a sorumluluk verdiği anlaşılıyor. Fuad’ın sorumluluğu da akılla birleşip doğru bilgiyle doğru davranışlar sergilemektir. Mevlana’nın fırın olarak nitelendirdiği²⁰⁴ “Fuad” fırının ekmeği pişirmesi gibi kulak, göz gibi duyu organları vasıtasıyla kalbe gelen bilgileri tefekkuh denen düşünce ile pişirir, yanlışları yakar ve ham bilgileri olgunlaştırarak anlamayı sağlar.

Necm suresinin 11. ayetinde de Yüce Allah, yalanlama ve “tasdik” işini de fuad’a vermiştir. Ayet şöyledir: “*Gördüğünü kalbi yalanlamadı.*” Bu ayette, kalp ile yalan arasında, kalp ile görme arasında bir ilişki dikkatimizi çekmektedir. Bayraklı’ya göre gerçeği yalanlamamak, gördüğünü tasdik etmek gibi insan faziletini belirleyen davranışları üreten kalp, yalanı yakıp yok ederek, insanın kalitesini artırır²⁰⁵. Dolayısıyla tefekkuh denen düşünce, gördüğü hakikati yalanlamayarak tasdik eden ve doğrulayan bir düşüncedir.

²⁰² Bayraklı, age.VII.423.

²⁰³ İsfahani, age,s.386; İbn Manzûr, age, “fe-e-de” md.

²⁰⁴ Mustafa Usta, *Divan-ı Kebirde Mevlana’nın Eğitim Görüşü*, İstanbul: 1995, s.149, (Divan-ı Kebir, VII,162, b.2051).

²⁰⁵ Bayraklı, *Kur’an’da Değişim Gelişim Kalite Kavramları*, s.93.

2. Tefekkuh'un Önemi

Tefekkuh denen düşüncenin önemini, Tefekkuh" kavramının geçtiği ayetlerin ışığı doğrultusunda incelemeye çalışalım.

a. *Tefekkuh dinde derin bilgi edinmeyi sağlar.*

Her Müslümanın İslam dininin, ibadet ve muamelatla ilgili Dinin farz, vacib, sünnet, haram, mekruh, helal, mübah, mendub, sahih, fesad ve batıl gibi ameli hükümlerinin bilgisi anlamına gelen fıkıh ilmine²⁰⁶ sahip olması, dinini doğru uygulaması açısından son derece önemlidir. Ancak dini hükümleri, daha iyi ve anlamak, kavramak ve bu hükümlerin hakikatini anlamak, yani derin bilgi sahibi olmak ayrı bir gayreti, kabiliyeti ve eğitimi gerektirmektedir. Tevbe suresinin 122. ayetinde Yüce Allah "li yetefekkahu fid-dini" ifadesiyle" dinde derin bilgiler edinmeyi" Müslümanların bir kısmına görev olarak verdiğini görüyoruz. Söz konusu ayet şöyledir: "İnsanların hepsinin birden savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grubun, dinde derin bilgiler edinmek ve sefere çıkan topluluk geri döndüğünde korunmaları ümidiyle onları uyarmak için, arkada kalmaları gerekmez mi?" Dolayısıyla müslüman, ancak tefekkuh denen düşünceyi gerçekleştirmesi, yani akılla kalbi birleştirmesi sayesinde dinde derinlemesine bilgi sahibi olacaktır.

b. *Tefekkuh ölüm korkusunu tedavi eder.*

Hemen her insanın ölümü arzulamadığı ve ölümden korktuğu bir gerçektir. Mekke döneminde müslümanlara yapılan baskı ve zulümler karşısında Hz. Peygamberden savaşmak için izin istemişlerdi. Ancak henüz savaşa izin verilmediği için Hz. Peygamber onlardan sabretmelerini istemişti. Fakat Medine'ye hicretten sonra, savaşın farz kılınması bazı Müslümanlara ağır geldi ve ölüm korkusundan dolayı çekingenlik gösterdiler. Yüce Allah bu durumu Nisa suresinin 78. ayetinde şöyle açıklıyor. "Kendilerine: 'ellerinizi çekiniz, namazınızı kılınız ve zekâtınızı veriniz'

²⁰⁶ Abdül Kerim, Zeydan, *El veciz fi Usul'il Fıkıh*, s.12. Bağdat, 1976.

denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara savaş farz kılınca, içlerinden bir grup hemen Allah'tan korkar gibi, hatta daha da fazla bir korkuyla insanlardan korkmaya başladılar da 'Rabbimiz! Savaşı bize niçin farz kıldın! Bizi yakın süreye kadar ertelesen olmaz mıydı?' dediler. Onlara de ki: Dünya menfeati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için ahiret daha hayırlıdır ve size kıl payı kadar haksızlık edilmez" şeklindeki ifadeleriyle ölüm korkusuyla dünyadan ayrılmak istemeyenlere, ebedi hayat olan ahiret hayatının Allah'tan korkanlar için daha hayırlı olduğu bilgisi verildikten sonra, devamındaki 78. ayette "Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile! Kendilerine bir iyilik gelse bu Allah'tan derler; başlarına bir kötülük gelince de "bu senden" derler. Hepsi Allah'tandır" de. Bu adamlara ne oluyor ki bir türlü laf anlamıyorlar?

Ayette geçen "*Laf anlamıyorlar*" şeklinde tercüme edilen tefekkuh'u şayet gerçekleştirmiş olsalardı, ölümden korkmayacaklardı. Bunun için diyebiliriz ki, tefekkuh denen düşünce insandaki ölüm korkusunu tedavi etmekte ve korkuyu ya tamamen ortadan kaldıracak veya en aza indirecektir.

c. *Tefekkuh pişmanlıktan kurtarır.*

İnsan hayatta yaptığı birçok işten dolayı, keşke yapmasaydım veya keşke şöyle yapsaydım şeklindeki pişmanlığını ifade etmektedir. Mülk suresinin 10.aytinde akıllarını kullanmayanların pişmanlıklarını "Teakkul" başlığı altında zikretmiştik.

En'am suresinin 27. ayetinde de "*Ah ne olurdu, keşke biz dünyaya geri çevrilseydik de Rabbimizin ayetlerini yalanlamasaydık, inananlardan olsaydık! dediklerini bir görsen!*" şeklindeki bir başka pişmanlığı görüyoruz. Bu pişmanlığın sebebini En'am suresinin 25. ayetindeki "İçlerinden seni dinleyenler vardır; fakat onu anlamalarına engel olmak için kalplerinin üstüne kılıflar, kulaklarının içine de ağırlık koyduk. Onlar her mucizeyi görseler de yine inanmazlar. Hatta sana geldiklerinde, seninle tartışır. O kâfirler: "Bu eskilerin masallarından başka bir şey değildir" derler. Bu ayette kalplerinin üstündeki kılıflardan ve kulaklarının içindeki ağırlıktan dolayı tefekkuh denen düşünceyi ve anlamayı gerçekleştirmeyenlerin, inanmadıkları ve 26.

ayette de “*farkında olmadan kendilerini mahvettikleri*” ifade edilmektedir. Demek ki “*Ah ne olurdu, keşke biz dünyaya geri çevrilseydik de Rabbimizin ayetlerini yalanlamasaydık, inananlardan olsaydık!*” şeklinde pişmanlıklarını dile getirenler, şayet tefekkuh denen düşünmeyi gerçekleştirmiş olsalardı inanmış olacaktı ve pişmanlık duymayacaklardı.

d. Tefekkuh Yüce Allahın kudretini anlamayı sağlar.

Yüce Allah Kuranda, tehlikeler karşısında kudretinin tecellisini ve azap göndermeye gücünün yettiğini²⁰⁷, tohumu ve çekirdeği çatlatan, ölüden diriye, diriden ölüyü çıkardığını, sabahı aydınlattığını, geceyi, dinlenme zamanı, güneş ve ayı birer hesap ölçüsü kılanın kendisi olduğunu, yıldızları yarattığını ifade eden ayetleri geniş geniş açıkladıktan sonra, bu açıklamaları ancak bilen ve anlayan, yani tefekkuh denen düşünceyi gerçekleştiren toplum için yaptığını bildirirken, bilgi ve tefekkuh denen düşüncenin önemine işaret etmektedir.

e. Tefekkuh insanın ahseni takvim fitratını korumasını sağlar.

Yukarıda verdiğimiz Araf suresinin 179. ayetinde kalpleri olup da düşünmeyen, kulakları olup hakikati işitmeyen ve gözleri olup ta hakikati görmeyenleri cehennem için yarattığını bildirdikten sonra, bu durumda olan insanların hayvanlar gibi belki de hayvandan daha aşağı olduklarını bildiriyor. Demek ki insan düşünmüş olsa insanlık onurunu koruyacak, hayvanlar veya daha aşağıların derekesine düşmekten kurtulmuş olacaktır. Tin suresinde de “*Yüce Allah, iman edenler ve ameli salih işleyenlerin dışındakileri aşağıların aşağısına indireceğini*” bildiriyor. Düşünerek Yüce Allah’ın kudretini anlayan insan O’na iman edeceği gibi, amelleri de salih olacaktır, düzgün olacaktır. Araf suresin 179. ayetinde “*düşünmeyen insanların cehennem için yaratıldığı*” bildirilirken, Asr suresinde “*iman edip Ameli salih işleyen insanın*

²⁰⁷ Enam Suresi, 6/65.

zarardan, kayıptan kurtulacağına” işaret edilirken, Bakara suresinin 25. Ayetinde de “iman edip güzel işler yapanların cennetle müjdelendiğini” görüyoruz.

f. Tefekkuh kalbin imandan çevrilmesini engeller.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber zamanında müslümanlar arasında münafıklar da vardı. Bunların özellikle kendileri hakkında gelen vahye tahammülleri yoktu. Bundan dolayı herhangi bir sure geldiğinde, birbirlerine bakar ve “sizi birisi görüyor mu” diye sorarlardı. Sonra çekilip giderlerdi. Tevbe suresinin 127. ayetinde onların bu durumu şu şekilde açıklanmaktadır. *“Bir sure indirildiği zaman birbirlerine bakar: ‘izi birisi görüyor mu?’ diye sorarlar, sonra da giderler. Anlamayan bir kavim oldukları için Allah onların kalplerini çevirmiştir.”* Demek ki anlamayan, yani kalbini aklıyla birleştirerek tefekkuh denen düşünceyi ve anlayışı gerçekleştirmeyenlerin kalplerini Yüce Allah haktan, hakikakatten ve imandan çevirmektedir.

Netice olarak; aklın kalp ile birleşerek gerçekleştirilen düşünce şekli olan tefekkuh, dini hükümleri, daha iyi anlamayı, kavramayı ve bu hükümlerin hakikatini anlamayı, yani dini konularda doğru bilgi sahibi olmayı insana kazandıran düşünce şklidir. Bununla birlikte tefakkuh denilen düşünce, kalbin imanda sabit kalmasını ve küfre, şirke ve nifaka çevrilmemesine, insanın ahseni takvim özelliğini muhafaza etmesine yardımcı olmaktadır.

E. TEFEKKÜR

1. Tefekkürün Mahiyeti

“Akl’ın” Kur’an-ı Kerim’de 49 yerde geçtiğini daha önce belirtmiştik. “Tedebbur”, ve “tezekkür”, kavramlarıyla eş anlamda kullanılan **”Tefekkür”** kavramının ise Kur’an-ı Kerim’in birçok suresinde, değişik sigalarda ve konularda 18 defa geçtiğini görüyoruz.

Lügat ve ıstılah manalarından ortaya çıkan sonuca göre Tefekkür, aklıselim sahibi insanların, cehaletten ilme, taklitten araştırmaya, karanlıktan aydınlığa ve neticesinde insana dünya ve ahiret mutluluğunu kazandıran Yüce Allah'ın varlığı, birliği ve kudretine inanmaya, risalet ve nübüvvet gerçeği ve ahiret inancına götüren aklın bir faaliyetidir.

Kur'an'ın değişik surelerinde, farklı siygalarda ve değişik mevzularda 18 yerde geçen Tefekkür kavramı; üç ayette (*Leallekum yetefekkerun*) gaib olarak, iki yerde (*Leallekum tetefekkerun*) muhatap olarak, yedi ayette (*Le Ayetin veya Ayatin li kavmin yetefekkerun*) şeklinde, dört yerde de (*Efela tetefekkerune, Evelem yetefekkeru ve Süimme tetefekkeru*) şeklinde, bir yerde tefekkür edenleri methederek Ali İmran'da, bir yerde de yanlış düşünce olarak Müddessir suresinde geçmektedir.

Tefekküre işaret eden ayetlerin çoğunluğunun mekki surelerde olduğu dikkatimiz çekmektedir. Tabii olarak, bunun sebebinin, akli yüce Allah'ı tanımaya ve O'na ve ahirete imana yönlendirmek olduğu anlaşılmaktadır. Zira gaybe iman, aklın düşünce neticesinde vardığı kararı kalbe tasdik ettirmesinden ibarettir. Tefekkürün dört yerde de Medeni surelerde geçtiği dikkatimizi çekmektedir. Bunlar, Bakara (2 yerde), Ali İmran ve Haşr surelerinde, İslam dininin hükümleri ve Kur'an'ın şanının azameti hakkında tefekküre davet etmektedir. On yedi yerde “tefekkür” olarak geçerken, bir yerde “fekkeru ve kadde” şeklinde geçmesi “tefekkürle” “tefkir” arasında bir farkın olduğunu göstermektedir.

Tefekkür lafzı yüce Allah'ın özellikle Kâinatı yaratmasındaki azameti ve yarattıklarının inceliklerine işaret eden ayetlerde geçmektedir. Bu ayetle; bir taraftan Yaratıcının azametini, diğer taraftan nimetlerinin çokluğunu ve mahlûkata olan ilahi rahmetinin genişliğini öğretmek içindir. Söz konusu ayetler, göklerden, yeryüzünden, dağlardan, yeryüzünün döşenmesinden, gökyüzünden indirilen yağmurdan ve yağmur sebebiyle yetişen meyvelerden, arının balından bahsetmektedir. Herhalde bunlardan bahsetmesi, onlar hakkında bilgi sahibi yapmak olmasa gerek. Bilakis bunlar üzerinde düşünerek yüce Yaratıcının varlığı ve birliği inancına yol göstermektir diyebiliriz.

Tefekkür lafzının Kur'an'da geçtiği ayetlerin siyak ve sibaklarından istifade ederek, yüce Allah'ın hangi hususlarda tefekküre işaret ettiğini ve tefekkürün önemini açıklamaya çalışacağız.

2. Tefekkürün Önemi ve Tefekkür Alanları

a. Yaratıcının Yüceliği Hakkında Tefekkür

Kur'an'da tefekkür alanlarının başında Yaratıcının azameti ve yüceliği hakkında olduğunu görüyoruz. Mahlûkatının yaratılışındaki inceliğinden, yaratmasının azametinden hareket ederek yüce Allah'ın yüceliğine, tefekkür vesilesiyle delalet eden altı ayetin olduğunu görüyoruz. Bu ayetler semavat ve yeryüzünün yaratılışından ve her ikisindeki eşsiz sanatından, yeryüzünü dağlar ve nehirlerle süslediğinden, yeryüzündeki meyvelerden, geceyle gündüzden, bal arısından ve insan nefsinden bahsetmektedir. Akliselim insanın tefekkürü bunların boşuna yaratılmadığı fikrine ve bunları yaratana iman etmek içindir. *“Selim akıl sahipleri, ayakta dururken, otururken, yanları üzerinde yatarken Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekkür ederler (ve şöyle derler) “Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın, seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!” şeklindeki Ali İmran Suresi 191. ayeti, aynı surenin 189. ayetinde: “Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır” ve “göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için gerçekten alınacak dersler vardır.” 191. ayet, 189 ve 190. ayetlerle birlikte değerlendirildiğinde, akliselim sahiplerinin göklerin ve yeryüzünün yaratılışı konusunda tefekküre davet edildiğini görüyoruz. Yüce Allah 189. ayette mutlak hükümranlığın kendisine ait olduğunu bildirdikten sonra, 190. ayette de kâinat kitabını aklın önüne koyarak okunmasını, üzerinde düşünülmesini ve oradan ilahi kudretin varlığı inancına ulaşılmasını istemektedir. Zira herhangi bir kitap okunmadan ve okunanlar üzerinde düşünülmeden ondan ders alınması mümkün değildir.*

Tefekkür denen düşünce, insanı kâinatın ve kâinattakilerin yaratılışından hareketle Yaratıcı yani yüce Allah'ın azametini idrak etmeye, O'na imana ve O'nu zikretmeye, şükretmeye götürüyor ve yüce Allah'ın kudreti karşısında acizliğini

farkeden insan, ilahi yaratmanın eseri olan kâinat hakkında bir değerlendirmeye vararak bu sistemin boşa yaratılmadığını dile getiriyor. Ali İmran suresinin 190. ayetinde, Yüce Allah kâinat kitabını aklın önüne koyarak, selim aklın harekete geçirilmesini istiyor. Devamındaki 191. ayette selim aklı harekete geçiren bu insan, ayakta, otururken ve yatarken Allah'ı hatırlamaya, zikretmeye ve göklerin ve yerlerin yaratılışını düşünmeye başlıyor. İşte gönlü zikirle, aklı da tefekkürle meşgul olan insana, acziyetini farkederek, Yüce Allah'ın yarattığı kâinat hakkında *“Ey Rabbimiz! Sen bunu/sistemi boşuna yaratmadın”* şeklinde bir değerlendirme yapıyor.

Ali İmran suresinin 190. ayetindeki “akıl sahipleri” olarak tercüme edilen “ülül elbab'ın” herkes ve her akıl sahibi için olmadığını, tam ve temiz akıl sahipleri için olduğu şeklinde yorumlayan Elmalılı, bu ayetle alakalı, Abullah bin Ömerden rivayet edilen bir hadisin sonunda, söz konusu ayetin nazil olduğu gece sabaha kadar ağladığını, ezan okumak için gelen ve Resulullah'ın ağladığını görüp, *“Allah'u Taala senin gelmiş geçmiş günahlarını affetmesine rağmen ağlıyor musun”?* sorusunu soran Bilal'e, Hz.Peygamber'in şöyle söylediğini ve *‘Ey Bilal şükreden bir kul olmayayım mı?’* Dedikten sonra, *‘nasıl ağlamayayım, Allah'u Taala bu gece şunu indirdi diyerek (Ali İmran suresinin 190. ayetini okudu) sonra da yazıklar olsun bunu okuyup da bu konuda tefekkür etmeyene’*”²⁰⁸ şeklindeki sözlerini nakleder ve bu ayetlerin, her halde Allah'ı zikreden tam ve temiz akıl sahiplerini, aklı hayrete düşüren semavat ve yeryüzünün yaratılışı hakkında tefekküre ve bu yaratılıştaki hikmeti anlamak için keşfe, yani araştırmaya sevkettiğini ifade eder²⁰⁹.

Bayraklı'ya göre, gökler ve yer hakkında düşünen selim akıl, kâinatın boşuna yaratılmadığı düşüncesine ulaştırmakta ve varlıkların hak olduğu, batıl olmadığı sonucuna götürmektedir. Tefekkür denen düşünce, iki bilinenden, göklerin bilgisi ile yerin bilgisinden bilinmeyenin bilgisine, Yaratıcının bilgisine ulaştırıyor. Selim akıl, varlıklar âlemindeki düzenle karşılaşınca ibadet niteliğinde olan Yüce Allah'ı tesbih etmeye başlıyor. Zira Yüce Allah'ı zikreden, kâinat kitabını öğrenen ve ondaki

²⁰⁸ Yazır, age, II.1256.

²⁰⁹ Yazır, age, II.1261.

muhteşem nizamı görüp boş yere yaratılmadığını anlayıp tesbiheden selim akıl sahibi insan, cehennem azabından korunmak için gereken şeyleri yapmış, yani tefekkür denen düşünceyi gerçekleştirmiştir. Kısaca Tefekkür, aklıselim insanın yüce Allah'ın yardımına mazhar olmasına, erdem sahipleri ile beraber yaşamasına ve erdem sahibi olarak vefat etmesine, kıyamet gününde mahcup olmamasına, ilahi hükümlerin hikmetlerinin bilinmesine ve bu hükümlere bilinçli olarak riayet edilmesine, dünya hayatının geçici olduğunun bilincine kavuşturup, buna göre dünya ve ahiret hayatı arasındaki dengenin iyi değerlendirilmesine, en önemlisi ahirete imana kavuşmasını sağlamaktadır²¹⁰.

Demek ki, tefekkür denen düşünce bilinenin bilgisiyle, bilinmeyeninin bilgisine götüren düşüncedir. Ayetin devamında, tefekkür denen düşünceyi gerçekleştiren aklıselim insanların yüce Yaratıcıyı tesbih ettiğini, O'nu noksan sıfatlardan tenzih ettiğini ve cehennem azabından koruması, daha dünya hayatında iken günahlarından temizlenerek erdem sahibi insanlarla canlarının alınması için dua ettiklerini görüyoruz.

“Kendi kendilerine, Allah'ın gökleri yeri ve ikisinin arasındakileri ancak gerçek ve belli bir süreye bağlı olarak yarattığını düşünmezler mi? İnsanlardan bir çoğu: “Rablerine kavuşacaklarını inkâr etmektedirler.” şeklindeki Rum suresi 8. ayette, gökleri yeri ve ikisi arasındakileri yüce Allah'ın yarattığını düşünmeyenlerin ahireti, yani Allah'a kavuşacaklarını inkâr ettiklerinden bahsedildiğini görüyoruz. Demek ki; şayet düşünmüş olsalardı Allah'a kavuşacakları günü inkâr etmeyeceklerdi.

Casiye suresi 13. ayette de yüce Allah'ın; göklerde ve yerde bulunan şeyleri, kendisinden bir lütuf olarak insanlara boyun eğdirdiğini ve bu boyun eğdirişinde tefekkür eden toplum için dersler olduğunu beyan etmektedir. Bu ayette yüce Allah “düşünen toplum” diyerek toplumsal düşünceye işaret etmektedir. Zira toplumsal düşünmeyi gerçekleştiren toplumlar, kendilerine bahşedilen nimetler üzerinde düşünüp şükreder ve Allah'a kulluk ederler. Burada dikkatimiz çeken husus şükürle düşünme

²¹⁰ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, IV.535-537.

arasında bir bağın görülmesidir. Demek ki yüce Allah, akılla gönlün aynı anda çalışmasını istemektedir.

Rad suresi 2, 3 ve 4. ayetlere baktığımızda 2. ayette: yüce Allah, gökleri direksiz olarak yükselttiğini, sonra arşa istiva ettiğini, güneşi ve ayı emrine boyun eğdirdiğini ve bunların belli bir vakte kadar akıp gittiğini bildirdikten sonra, bu ayetleri kesin olarak insanların inanmaları için açıkladığını; 3. ayette yeryüzünü dağlar, ırmaklar ve meyvelerle döşediğini, gecenin gündüzü örttüğünü bildirdikten sonra bütün bunlarda tefekkür eden toplum için ibretler olduğunu beyan ediyor. Dördüncü ayette ise yine yeryüzündeki birbirine komşu arazilerden, üzüm bağlarından, hurmalıklardan ve bunların hepsinin aynı su ile sulandığını, meyvelerinin de bazısının diğerine üstün kıldığını bahsettikten sonra bunlarda da akıllarını kullanan toplum için ibretlerin olduğunu açıklıyor. Bu üç ayete tekrar dikkat ettiğimizde, ikinci ayetin sonunda bilinçli iman, üçüncü ayetin sonunda “düşünmek” hedef alınmakta ve dördüncü ayetin sonunda da aklını kullananlar için ibretler olduğu bildirilmektedir.

Nahl suresi 11. ayette de; Rad suresi dördüncü ayette geçen yüce Allah’ın kullarına sunduğu ziraattan, zeytin, hurma ağaçları ve her türlü üründen bahsedilmekte ve tefekkür eden bir toplum için bunlarda dersin olduğuna dikkat çekilmektedir. Aynı şekilde Nahl suresi 69. ayette arının her türlü meyveden toplayarak elde ettiği şifa kaynağı baldan bahsederek bunda da tefekkür denen düşünceyi gerçekleştiren bir toplum için ders olduğunu beyan etmektedir.

Görüldüğü gibi, Yüce Allah bu misallerle insanın sahip olduğu nimetleri verenin varlığını, birliğini, yüceliğini tanımasını; O’na imanı ve şükrü tefekküre bağlamaktadır. Tefekkür etmeyen insan, bu ayetlerde bahsedilen nimetlerin içerisinde yüzmüş olsa bile yaratıcıyı tanıyamayacak, O’nun azametini idrak edemeyecek, O’na iman edemeyecektir.

b. Hz. Peygamberin nübüvveti ve risaleti hakkında tefekkür.

Hz. Muhammed’in (a.s.) nübüvvet ve risaleti, Kur’an’da tefekkür alanlarının ikincisini teşkil etmektedir. Kur’an’daki nübüvvet ve risaletin hakikatine dair ayetler;

risalet ve nübüvvet gerçeğini ve onların vahiy ve mucize ile olan irtibatlarını açıklamakta ve Hz. Muhammed'e (a.s.) delilik ve Kur'an'ın Allah tarafından gelmediği iftirasını inkâr etmektedir. Kör taklit ve delilsiz isnatta bulunanları yüce Allah bu ayetlerle tefekkürle risalet ve nübüvvet hakikatini kavramaya çağırmaktadır. Bu ayetlerden biri, En'am suresi 50. ayettir. Bu ayette yüce Allah, Hz. Peygamber hakkında, En'am suresi 37. ayetinde *"Ona rabbinden bir mucize indirilseydi ya!"* diyen kâfirlerin bu sözlerine karşı 48. ayette *"Biz, elçileri sadece müjdeleyici ve uyarıcı olarak göndeririz..."* şeklinde, peygamberlerin niçin gönderildiğini beyan ederek, Hz. Peygamberden: *"Allah'ın hazinelerinin kendi yanında olmadığını, peygamber olarak gaybı bilmediğini, kendisinin bir melek olmadığını, sadece kendisine vahyolunana tabi olduğunu"* kâfirlere bildirmesini istedikten sonra, *"Kör ile gören bir olur mu?"* şeklinde bir mukayese ve arkasından *"Hâlâ düşünmüyor musunuz?"* şeklinde olumsuz bir soru ile kâfirlerin düşünmelerini istemektedir.

En'am suresi 37. ayetteki taleplerine benzer taleplerini: İsra suresi 90.ve 91. ayetlerinde *"Onlar, 'sen' dediler, bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız."* yahut *"Senin bir hurma bahçen ve üzüm bağın olmalı; öyle ki, içlerinden gürül gürül ırmaklar akılsın."* şeklinde dile getiriyorlar.

Görüldüğü gibi En'am suresinin 48. ayetindeki tefekkürle yüce Allah, risalet ve nübüvvetin ancak Allah tarafından gelen vahiyle gerçekleşeceğinin bilgisine ancak tefekkürle ulaşabileceklerini açıklamış oluyor. Zira kör ile görmeyenin bir olmadığını, sapıtan ile hidayete erenin, müslüman'la kâfirin bir olmadığını da onlara hatırlatarak, bu sapıklıklarını ve küfürlerini onların tefekkür etmemelerine bağlıyor. Demek ki tefekkür denen düşünce, kör ile gören arasındaki farkı anlamaya yardımcı olmaktadır.

Bilindiği gibi Müşrikler, Hz. Muhammed'e (a.s.), onun gayet akıllı hatta toplumun güvenini kazanan emin biri olduğunu bilmelerine rağmen, peygamberlik görevini tebliğe başladıktan sonra ona deli olduğu iddiasında bulundular. Kur'an daha

önceki peygamberlere de kavimlerinin deli veya sihirbaz dediklerinden bahsetmektedir.²¹¹

Araf suresi 184. ayette müşrikleri, Hz. Peygamberle beraber yaşamalarına, hatta onunla arkadaşlıkları olmasına ve deli olmadığını bilmelerine rağmen, düşüncesizce deli dediklerinden bahsedilmektedir. Araf suresindeki bu ayetten önce yüce Allah, risalet ve nübüvvet gerçeğine ışık tutması açısından; Nuh, Hud, Salih, Lut ve Şuayb peygamberlerden, onların kavimlerinden ve peygamberlerine karşı, çöküşlerine sebep olan düşüncesiz davranışlarından,²¹² Hz. Musa'nın kavmi ve Firavun'la olan kıssasından teferruatlıca bahsettikten sonra, Araf 184. ayetle, Hz. Muhammed'e (a.s.) de deli diyen müşriklerin akıllarını kullanarak, düşünmelerine işaret etmektedir.

Sebe suresi 46. ayette, dikkat çekici bir inceliğe rastlıyoruz. Bu ayette yüce Allah buyuruyor ki *“De ki: ‘Size sadece öğüt veriyorum.’ Allah için ikişer ikişer ve teker teker kalkınız. Sonra arkadaşınızda hiçbir deliliğin olmadığını iyice düşünün. O sadece sizi, şiddetli azaba karşı uyaran birisidir.”* Bu ayetteki incelik, yüce Allah'ın Hz. Muhammed (a.s.) müşriklere öğüt verdikten sonra onları, kendisinin deli olmadığı konusunda düşünmeye davet etmesidir. Demek ki, bir iddianın doğruluğunun veya yanlışlığının ispatı ancak düşünme ile gerçekleşir. Aksi takdirde düşündürmeden insanları bir dava peşinde sürüklemek onları taklide davet etmektir. Düşünen insan, Hz. Muhammed'in (a.s) deli olmadığı hükmüne varacak ve peygamberliğini tasdik edecektir.

Ancak her düşünmenin doğru kararı aldırmadığına da Müddessir suresinde görüyoruz. İşte bizim Kur'an'da doğru düşünmeden kastımız da, neticesinde sahibini doğru karara ve doğru eyleme sevk eden düşünmedir.

²¹¹ Zariyat, 51/52.

²¹² Araf, 7/59-99.

Kur'an hakkında, "Bu sadece öncekilerden nakledilen bir büyüdür. Bu yalnızca bir insan sözüdür." (Müddessir, 74/24-25) diyen, dolayısıyla Kur'an'ın Allah sözü olduğunu ve Hz. Muhammed'in (a.s.) peygamberliğini kabul etmeyen, Müşriklerin azıllarından olan Velid b. Mugire hakkında nazil olduğu rivayet edilen Müddessir suresi 18. ayette yüce Allah, "*Zira o düşündü ve ölçtü biçti.*" buyurarak Velid b. Mugire'nin düşündüğünü ve takdir ettiğini ifade ediyor.

Görüldüğü gibi takdir etmek, yani değerlendirmek düşünmeden sonra gelmektedir. Fakat Bayraklı'nın; "*geberesice nasıl ölçtü, biçti, lanet olası nasıl ölçtü, biçti*" şeklinde tercüme ettiği bir sonraki ayette; yüce Allah'ın onun düşüncesini değil, kararını lanetlediğini görüyoruz. Dolayısıyla bu ayetle yüce Allah, her düşünen insanın doğru değerlendirme yapamayacağını bize öğretmektedir.²¹³

Burada dikkatimizi çeken en önemli husus; mademki tefekkür aklın bir eylemidir, o zaman Mugire b. Velid yanlış değerlendirdi? Bu soruya "Sonra arkasını döndü ve kibirlendi." (Müddessir, 74/ 22) ayeti cevap vermektedir; Muğire b. Velid'in doğru düşünmediği, bilakis düşüncesine heva, inad ve kibrini karıştırmasıydı.

Bundan önceki ayetlerin tamamında Yüce Allah "tefekkere" fiilini kullanırken Müddessir 22. ayette, "fekkere" fiilini kullanmıştır. Zira tefekkür, neticesinde olumlu değerlendirmelerin yapıldığı, akl'ı-selimin bir eylemidir. Hâlbuki Velid b. Mugire tefekkür yerine "tefkir" etmiştir. Yani aklına nefsini, hevasını, kibrini ve inadını da karıştırarak doğru düşünüp doğru karar verememiştir.

c. Kur'an'ın mucizevî yönü ve azameti hakkında tefekkür.

Kur'an'da tefekkür alanlarının üçüncüsü Kur'an'ın mucizevî yönü ve azameti hakkındadır. Yukarıda 4 ayette geçtiği gibi, Kur'an'ın tamamı hakkında "tedebbur'e" işaret edilmişse de Nahl suresi 44. ayet ile Haşr suresi 21. ayetlerde Kur'an'ın ayetleri ve mucizevî yönü hakkında tefekküre işaret edilmektedir.

²¹³ Bayraklı, age., XX.132.

Daha önce açıklandığı gibi tedebbür Kur'an ayetlerinin derinlemesine düşünülmesi idi. Nahl suresi 44. ayette ise yüce Allah: "...insanlara beyan etmen ve kendilerine indirileni tefekkür etsinler diye sana zikri (Kur'an'ı) indirdik." ifadeleriyle, Hz. Peygamberin de görevini hatırlatarak, Kur'an hakkında insanların tefekkür etmelerine işaret etmektedir. Hz. Peygamberin görevi Kur'an'ı insanlara açıklamak, insanların görevi de Kur'an üzerinde tefekkür etmektir.

Bu ayette geçen beyanı okumak olarak kabul edersek, müslüman'ın Kur'an'a karşı üç önemli vazifesinin olduğunu görüyoruz: "Tilavet", "Tedebbür" ve "Tefekkür". Daha önce geçtiği tedebbür, bir düşünme şekli olmakla birlikte derinlemesine ve işlerin neticesini de düşünmekle tefekkürden ayrılmaktadır. Beyan, yani okumak ise kişiyi tedebbüre ve tefekküre sevk edecek şekilde manasına vakıf olarak, manasını anlayarak okumaktır. Zira anlamadan tedebbür ve tefekkür mümkün değildir. Tedebbürsüz ve tefekkürsüz, sadece Kur'an'ı okumak da, yukarıda zikredilen ayetlere göre Kur'an'ın indiriliş gayesine uygun değildir.

Kur'an'ın azametini anlamak için tefekküre işaret eden bir diğer ayet ise Haşr suresinin 21. ayetidir. Bu ayette yüce Allah, bir misalle insanların düşüncelerini Kur'an üzerine çevirmektedir. Ayette Allah'a huşu'nun Kur'anla irtibatını görüyoruz. Kur'an'ı tedebbür ve tefekkür etmemek kalplerin katılaşmasına yol açmaktadır. Ayetteki; *"şayet bu Kur'an'ı bir dağa indirmiş olsaydık, Allah korkusundan onu baş eğmiş, çatlamış, yarılmış görürsün. Bu misalleri, düşünceleri için insanlara anlatıyoruz"* ifadelerinden anlıyoruz ki, Kur'an Allah korkusunu insanların kalplerine yerleştiriyor. Ancak Kur'an'ı tefekkür ve tedebbür etmeyen insanın kalbi adeta dağdan daha katı olmalı ki kalbinde Allah korkusunu hissetmesin. Kur'an o kadar tesirli ki, dağa dahi indirilmiş olsaydı ondan etkilenir boyun eğip çatlardı.

Yüce Allah bu misali vermekle insanların Kur'an'ın azameti hakkında düşünülmesini istemektedir. Demek ki ilahi eğitim, insanın düşünmesini amaçlamaktadır. Din ve Kur'an eğitiminin amacı da düşünme olmalıdır. Zira düşünme ile düşünmemek arasındaki fark, bir önceki ayette zikredilen cennet ashabı ile cehennem ashabı arasındaki fark gibidir.

Kur'an ayetleri üzerinde düşünmek ve ayetlere sarılmak, insanı yüceltmekte aksi ise şeytanın takibine neden olmaktadır. Bu hususa ışık tutan iki ayetin olduğunu tespit ettik. Ayetlerden yüz çeviren insanın akibetini bir darbı meselle anlatan Araf suresinin 175 ve 176. ayetleri, insanların tefekkür etmesine işaret etmektedir. Bu ayetlerde yüce Allah; kendisine ayetler verdiği bir kişinin kıssasına dikkati çekerek, bu kişinin ayetlerden sıyrılıp çıktığını, yani ayetleri kabul etmediğini, bunun sonunda da şeytanın o insanı takip ettiğini ve bu kişinin azgınlardan olduğunu bildirmektedir. Asıl konumuza ışık tutacak olan ayet, 175. ayetin devamı olan 176. ayettir. Bu ayette: *“Dileseydik elbette onu bu ayetler sayesinde yükseltirdik. Fakat o yere çakıldı kaldı ve hevesinin peşine düştü. Onun durumu tıpkı köpeğin durumuna benzer. Üstüne varsan dilini çıkarıp solur; bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte ayetlerimizi yalanlayan kavmin durumu böyledir. Kıssayı anlat, belki düşünürler.”* Demek ki Yüce Allah ayetlerle insanların yücelmesini istemektedir. Fakat ayetleri kabul etmeyip nefsinin ve hevasının peşine düşenler, yükselme yerine yere çakılıp kalmaktadırlar. Bu tip insanları bir köpekle temsil eden Allah c.c. bu temsili onlara anlat ki, belki düşünürler buyururken, ayetler üzerinde düşünsünler demek istemiştir. Burada Kur'an eğitiminde ayetleri düşünmenin öneminin bir daha öne çıktığını görmekteyiz.

Bu ayetlerde, Kur'an ayetlerini düşünenler, ayetler sebebiyle yükselip yüceleceği, kabul etmeyip düşünmeyenlerin ise adileşerek hayvani davranışlar sergileyeceği vurgulanmak istenmiştir diyebiliriz. Yüce Allah'ın bu temsili kıssayı anlatması, herhalde hiçbir faydası olmayan bir bilgiyi bize aktarmak olmasa gerek. Diyebiliriz ki, bu kıssa ile insanların Kur'an ayetlerine sarılmaları ve onlar üzerinde düşünmeleridir.

d. İlahi emir ve yasakların hikmeti hakkında tefekkür.

Kur'an ayetleri derinlemesine düşünüldüğünde, görülecektir ki yüce Allah'ın emir ve yasakları kulları için bir lütuf olduğu görülecektir. Bunun için Kur'an'da emir ve yasakları içeren ayetlerin sonunda Yüce Allah, *“Belki düşünürsünüz diye Allah (c.c.)*

ayetleri sizin için açıklıyor”²¹⁴ şeklinde buyurarak, bildirmiş olduğu hükümler üzerinde bizi düşünmeye, tefekküre davet etmektedir. Ayetin birinci bölümünde, içki ve kumar konusundaki soruları üzerine, bunların büyük günah olduklarını bildirdikten sonra, insanlar için faydalarının da olduğunu ancak günahlarının daha büyük olduğunu bildirmektedir. Ayetin ikinci bölümünde ise neyi infak edecekleri sorusuna karşılık *“ihtiyaç fazlasını”* şeklinde cevap verildikten sonra, ayetin sonunda bu açıklamalar konusunda bizim düşünmemiz istenmiştir. Düşündüğümüz takdirde; içki ve kumarın zararının faydasından daha çok olduğunu göreceğiz ve içki ve kumar yasağına riayet edeceğiz. Bu tür hükümler üzerinde düşünülmez ise, içki ve kumar gibi yasaklara riayet edilmeyeceğini anlıyoruz. Yine bu tür konularda düşünen insan, yüce Allah’ın haram kıldıklarını niçin, helal kıldıklarını neden helal kıldığını anlamış olacaktır.

Allah yolunda harcamalar konusuna da bir açıklık getirildikten sonra, yüce Allah umulur ki tefekkür edersiniz ifadesinden, Allah’ın bizi gerek bu ayette, gerekse bir sonraki ayetlerde geçen konularda da (dünya, ahiret, yetimler, müşriklerle nikâh yasağı, kadınların hayızlı hallerindeki hükümler...) düşünmeye davet ettiğini anlıyoruz. Aslında bu ayetler bize, din eğitimcilerine din eğitiminde takip edilmesi gereken metodu ve düşünmenin önemini ortaya koymaktadır.

Aynı şekilde, Bakara suresi 261. ayetten itibaren yüce Allah; mallarını Allah yolunda harcayanların durumunu, infakın adabını, uyulması gereken ahlaki kuralları (başa kakma, gösteriş vb.) açıkladıktan sonra; 266. ayette infakın Allah rızası için yapılması halinde sahibine getireceği kazancı ve başa kakma ve riya ile yapılan infakın sebep olacağı kaybı açıklıyor ve insanın aklını harekete geçirerek, infakın ferdi ve toplumsal faydalarını ortadan kaldıracak zararlı davranışlar üzerinde tefekküre işaret ediyor.

Üzerinde tefekkür edilmesi gerek önemli hususlardan bir diğerinin de Rum suresi 21. ayette evlilik olduğunu görüyoruz. Söz konusu ayette yüce Allah,

²¹⁴ Bakara Suresi, 2/219.

“Kaynaşmamız için, bize kendi cinsimizden eşler yaratıp eşler arasına sevgi ve merhamet koyması” hadisesinde, toplumsal tefekkür ile dersler alınacağını bildirmektedir.

Evlilikteki hikmeti düşünen insan, bunun eşler arasında bir huzur, sevgi, şefkat vesilesi olduğunun bilincine varacak, doğacak nesillerin ve onlardan oluşan toplumun sağlıklı olması için evlilik müessesesini daha huzurlu hale getirebilirim gayreti içerisinde olacak ve çok küçük sebepler yüzünden ailenin parçalanmasına müsaade etmeyecektir. Toplum olarak, evliliğin bir lütuf olduğunu düşünen insan, Yüce Allah’a şükredecektir. Zira evlilik toplumun iffetli olmasına, birbirini seven eşlerin birbirine yardım etmesine, elbisenin insanı koruduğu, örttüğü ve muhafaza ettiği gibi, birbirlerini örtmesine, korumasına vesile olacaktır.

Öyleyse, din eğitimcilerinin görevi; aile hayatının temel değerlerine göre insanları eğitmek, aile hayatının önemini onlara öğretmek²¹⁵ ve bu konuda insanları tefekkür denen düşünceye yönlendirmek olmalıdır.

e. Dünya hayatı ve ölüm hakkında tefekkür.

Kur’an’da tefekkür alanlarından biri de dünya hayatı ve ölüm hadisesidir. Dünya hayatının sona ermesi ve ölüm hadisesi ahiret gününe iman ile irtibatlı olup, bunlar üzerinde tefekkür dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında dengenin sağlanması bakımından son derece önemlidir. Bu konuda tespit ettiğimiz iki ayetten Yunus suresi 24. ayette yüce Allah; dünya hayatının durumunu, gökten indirilen, sayesinde yeryüzündeki insanların ve hayvanların yiyeceklerinden olan bitkilerin gürleşip birbirine girdiği suya benzeterek, insanların düşüncelerini bu temsile yönlendiriyor. Yeryüzünün sahibi olduğunu düşünen insan, yeryüzündeki yiyeceklerin ve bitkilerin gürleştiğini görünce onlar, üzerinde bir güce sahip oldukları zannına kapıldığı bir anda, gece veya gündüz ilahi bir emirle yeryüzünü sanki dün yerinde yokmuş gibi bir hale

²¹⁵ Bayraklı, age. III.39.

getirdiğini genişçe anlattıktan sonra, bu açıklamayı tefekkür eden kavimler için yaptığını bildirmektedir.

Yukarıda zikredilen temsilin gözler önüne sürüldüğü 24. ayetten önceki 22. ve 23. ayetlerde; insanları denizde ve karada yürütenin Allah olduğu, her şey yolunda yürürken insanların neşelendiğini, ancak bir kasırga çıkıp, tehlikede olduklarını anladıklarında, kendilerini kurtarması için Allah’a yalvardıklarını ve şükredeceklerine dair O’na söz verdiklerini, ancak onları kurtardıktan sonra sanki böyle bir felaketten kurtarması için Allah’a yalvarmamış gibi, hemen yeryüzünde haksız yere taşkınlıklara başladıklarından bahsedilmekte ve bu taşkınlığın onların aleyhine olduğu, bununla sadece dünya menfaati elde edeceklerini hatırlattıktan sonra dönüşün yüce Allah’a olacağı bildirilmektedir.

Bu üç ayeti birlikte değerlendirdiğimizde dünya hayatının geçiciliği hakkında tefekkür etmeyen insan; dünyada kendisine verilen nimetlerin, kendi gücünden olduğunu, dünyada ebedi kalacağını zannedeceğinden, ölümü ve ölüm sonrası ebedi hayatı aklına getirmek istemediğinden dolayı dünyada haksız yere taşkınlıklar yapacağını anlayabiliriz. Hâlbuki dünya hayatının geçici olduğunu, ölüm ve sonrası bir hayatın olduğunu tefekkür eden insan; ahirete olan inancından dolayı, dünya hayatıyla ahiret hayatı arasındaki dengeyi iyi kuracağından ebedi olan ahiret hayatı için daha güzel işler yapacaktır.

Zümer suresi 42. ayette de yüce Allah ölüm hadisesini tefekküre davet etmektedir. Ayete göre: *“Allah; canları, ölümleri sırasında alır; ölmeyenleri de uykuları sırasında. Sonra, haklarında ölüm hükmü verdiklerini alıkoyar; ötekileri, belirlenen belli bir süreye kadar salıverir”*. Ayetin sonunda, *“Bunda düşünen bir toplum için dersler vardır”* buyurularak, tefekkür eden toplum için bu ölüm olayında bazı derslerin olacağı açıklanmaktadır. Buna göre ölümü tefekkür eden insan; yüce Allah’ın sonsuz bir kudrete sahip olduğunu, insana can verenin de canını alanın da

Allah olduğunu, insanı uyutanın da, uyurken canını alıp öldüren veya canı iade edip hayata döndürenin Allah olduğunu anlayacaktır.²¹⁶

Netice olarak Tefekkür denen düşünceyle Yüce Allah, kâinatta yarattıklarından hareketle, kullarının dikkatlerini, bilinen hakikatlere çevirerek bunları Yaratanın, yani yüce Allah'ın azametini idrak etmelerini, O'na iman etmelerini ve O'nu her daim zikretmelerini, O'na şükretmelerini ve O'nun kudreti karşısında acizliklerini fark etmelerini istemektedir.

Görüldüğü gibi her biri aklın faaliyeti olan düşünme çeşitleri, Kur'an'da farklı kavramlarla ve aklın "lubb", "nuha" "mırra" ve "hicr" gibi türevleriyle kullanılmakta, bazen de akıl yerine kalp kullanılmaktadır. Bu kavramların geçtiği ayetleri teferruatıyla incelediğimizde, her bir düşünme çeşitinin insana gerek bu dünya hayatında gerekse ebedi hayatta bir takım kazanımlarının ve düşünmeyen, yani aklını kullanmayanların ise, kayıplarının olduğunu görmüş olduk. Şimdi yukarıda ele aldığımız bu düşünce çeşitlerinden elde ettiğimiz veriler doğrultusunda Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Doğru Düşünmeyi ele alabiliriz.

²¹⁶ Bayraklı, age., XVI.391.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN EĞİTİMİ VE KUR'AN'DA DOĞRU DÜŞÜNME

DİN EĞİTİMİ VE KUR'AN'DA DOĞRU DÜŞÜNME

Kur'an'da düşünme çeşitleri başlığı altında incelediğimiz düşünceye işaret eden onlarca ayette gördük ki; Yüce Allah, insanları tevhid inancına, Peygambere, insanların hidayeti için gönderdiği Kitab'a inanmaya ve İslam dinini kabul etmeye çağırırken, onların aklına hitap ediyor ve onlardan, doğru kararlar almaları, doğru davranışlar sergilemeleri için, akıllarını çalıştırmalarını istiyor. Yüce Allah'ın bu ayetlerde kullarından istediği ile kaliteli bir din eğitiminin hedefi de aynıdır. Bu hedef, insanların, anlamadan, başkalarını körü körüne taklit etmesi ya da bir takım dini bilgileri ezberlemesi değil²¹⁷, bu bilgileri akılla birleştirerek aklın süzgecinden geçirme olgunluğuna erişmesi ve doğru düşünmesidir. Din Eğitimi ve Kur'an'da doğru düşünme konusuna geçmeden önce, din-akıl ve din eğitimi ilişkisinden kısaca bahsetmek istiyoruz.

I. DİN-AKIL İLİŞKİSİ

Sosyologlara göre sosyal bir olay, psikologlara göre yaşanan bir tecrübe, bir olay, felsefecilere göre düşüncenin temel unsuru ve kelamcılara göre akıl ve nakille müdafaa edilen bir sistem olarak kabul edilen “din”; İslam âlimlerinden Cürcani'nin Tarifat adlı eserinde; “*Akıl sahiplerine Peygamberin bildirdiği şeyleri kabul etmeye davet eden ilahi bir kanun*”²¹⁸ olarak tarif edilmiştir. Cumhuriyet dönemi âlimlerinden Ahmet Hamdi Akseki de “*Akıl sahiplerinin gaye-i Hakikati bildiren, onları kendi*

²¹⁷ Kızılabdullah, age. s.50.

²¹⁸ Cevdet, Kılıç, *Felsefe Din, Vahiy Akıl İlişkisi Bağlamında Din Kavramı ve Günümüz Din Toplum İlişkileri*, s.109, portal.firat.edu.tr/.../FELSEFE%20DN%20VAHY%20AKIL%20LKS%2.Erişim:03.02.2015.

ihthiyar ve iradeleri ile Allah resulünün bildirdiği şekilde hal ve istikbalde salah ve felaha, kemale sevk eden maddi ve manevi bütün ihtiyaçlarını temin eden bir kanuni mevzu-i ilahidir”²¹⁹ şeklindeki tarifiyle, Cürcani’nin tarifine yakın bir tarif yapmıştır.

Tariflerinden anlaşıldığına göre, İslam dini akla hitap eden bir dindir. Aklı yetersiz olanları dini vazifelerden sorumlu tutmamaktadır. Kur’an kendisini, “yol gösterici”²²⁰, “müjdeleyici”²²¹, “doğruyu yanlıştan ayırt edici”²²², “beyan edici”²²³, “şifa ve rahmet”²²⁴ olarak açıklıyor. Kur’an’ın bu özelliklerini akıl olmadan ve akli çalıştırarak düşünceyi gerçekleştirirmeden anlamamız mümkün değildir.

Kur’an’ın anlaşılmasından maksadın, herhangi bir mealden sadece okuyarak manasını anlamak olduğunu burada belirtmemiz gerekecektir. Zira Kur’an’ı anlayabilmemiz için, ayetlerinin, hatta ayetlerde geçen kavramların teker teker, bir önceki bölümde açıklamaya çalıştığımız “*tedebbur, tezekkür, teakkul, tefekkuh ve tefekkür*” derecesinde, akıl sahipleri tarafından düşünülmesi gerekmektedir.

Kur’an’daki düşünce çeşitlerinin hangi çeşidi olursa olsun, hemen hepsinin akılla doğrudan ilişkisi vardır. Ancak Yüce Allah tarafından kendilerine akıl nimeti verilmesine rağmen aklını kullanmayan veya kullanamayan, dolayısıyla doğru düşünerek, doğru davranışlar sergilemeyen insanların Mülk suresinin 10. ayetindeki “*şayet aklımızı kullansaydık.....*” şeklindeki pişmanlıklarını ifade eden sözleri yaratılıştan her insana Yüce Allah’ın bir akıl verdiğine, ancak kullanılmadığı takdirde bu aklın hiçbir işe yaramadığının bir delilidir. Dini sorumluluğun temel şartlarından olan bu akıl aynı zamanda dünya hayatında da, iyiyle kötüyü, dini ifade ile hayırla şerri birbirinden ayırmada insanı hayvandan ayıran en önemli özelliktir. Kullanılmayan bu akıl, yok hükmünde olup, insanın “ahseni takvim” özelliğinin de yok olmasına yol açar.

²¹⁹ Kılıç, age, s.110-111.

²²⁰ Bakara Suresi, 2/2.

²²¹ Bakara Suresi, 2/97.

²²² Bakara Suresi, 2/185.

²²³ Ali İmran Suresi, 3/138.

²²⁴ İsra Suresi, 17/82.

Mahiyeti konusunda farklı görüşlere sahip olan, Ehl-i Sünnet, Mutezile ve Şia Kelamcılarına göre, “akl’ın” fonksiyonu konusunda birbirine yakın tariflerde birleştiklerini görüyoruz. **Kelamcılara göre “akıl”**; “hakikatin bilinmesini sağlayan kaynak”, “insanı diğer varlıklardan ayıran ve nazarî bilgilerin öğrenilmesini sağlayan bir güç”, “insandaki anlama ve kendisini zararlı şeylerden koruma gücü”, “insanı kötü şeylerden alıkoyan ve iyi şeylere yönelten bilgi”, “zaman içinde kazanılan ve insana dileyerek iş yapma imkânı veren bilgilerin tamamı, fazilet ve ahlâkın kaynağı, dinin ve mükellefiyetin esası, dünyevî işlerin temeli”, “iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etme gücü”, “hak ile batılı, güzel ile çirkini birbirinden ayırt eden ve bilginin esasını teşkil eden ilâhî bir güçtür”. **Maturidi’nin** bilgi sisteminde de önemli bir yeri olan akıl, hem genel bilgide, hem de dini ve ahlaki bilgide bir temel teşkil etmektedir. Maturidi’ye göre duyu ve haberin güvenilir bilgi kaynağı olabilmeleri de akıl sayesinde. Bir insanda aklın bulunmasından daha çok aklın kullanılması önemlidir. Nitekim akı olduğu halde kullanmayıp, ondan faydalanmayan kişi akı olmadan, Kur’an’a uyan kişiye benzemektedir. Aklın analiz ve sentez yapma faaliyetini gerçekleştirmesi ancak, tefekkür ve nazar yoluna başvurusuyla mümkündür. Ancak akıl dış dünyayı kavrayabilmesi için önce duyular yoluyla eşya ile irtibat kurması gerekmektedir. Bu irtibat neticesinde akıl sadece dış dünyayı kavramakla kalmaz, onlar hakkında bir fikre de ulaşır²²⁵. Dolayısıyla akıl ancak düşünme eylemini gerçekleştirirse bir anlam kazanır. Bizim teakkulden anladığımız şey de, akla verilen bu kabilyetlerin harekete geçirilmesidir.

İslâm bilginlerinin hemen tamamı akı, insanın her türlü dinî emir ve yasaklara uymakla mükellef tutulmasının temel şartı olarak görmelerine ve akıldan yoksun bulunanlara hiçbir sorumluluğun yüklenemeyeceği görüşünde birleşmiş olmalarına, ayrıca kelâmcıların, devrinin en akıllısı olmayı peygamberlerin temel vasıfları arasında saymalarına rağmen, her daim aklın ilâhî hakikatleri, gayb âlemi ve âhiret halleriyle ilgili hususları bilme konusunda yetersiz olduğunu savunan sûfiler, filozoflarla

²²⁵ Hanifi Özcan, *Maturidide Bilgi Problemi*, İstanbul: Marmara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993. s.70.

kelâmcıların Allah'ın varlığını ispatlamak için ilmî ve aklî deliller aradıkları bir dönemde bu uğurda harcanan emeklerin sonuç vermeyeceğini ifade ederek nazarî aklın âciz olduğunu söylemişlerdir. Tasavvufçulara göre aklın alanı madde âlemdir. Aklı ikinci plana atma anlayışı en mükemmel şekilde Gazzâlî tarafından savunulmuştur. “Akıl bize duyuların verdiği her bilginin doğru olmadığını göstermektedir” diyen Gazzâlî böylece akla karşı şüpheli bir tavır almıştır.²²⁶

Kur'an'da düşünme ile ilgili kavramların geçtiği ayetlerde dikkatimizi çeken önemli bir husus vardır. Mesela 49 yerde aklın kullanılmasına işaret edilirken, akıl kelimesinin dışında, fakat yine düşünmeye işaret eden, “ülül elbab” (أول و الأ باب), “ülü-en nuha”, (أولي النهى), (لهم قلوب لا يفقهون) “*lehum kulubun la yefkahun*” şeklinde de aklın farklı ifadelerde kullanıldığını görüyoruz. Aklın kullanılmasını ifade eden ayetlerde genel olarak, insanın kendisine verilen bu nimetin kullanılması istenirken, mesela “elbab sahipleri” şeklinde kullanıldığı ayetlerde ise “tezekkür” kavramının geçtiğini, neticesinde ders ve öğüt alınan tezekkür denen düşünceyi gerçekleştirenlere de “ülül elbab” dendiğini görüyoruz.

“Lubb” kavramının “lekesiz, halis, öz, ilik”,²²⁷ manalarından hareket ederek, aklın kendisine olumsuz hiçbir şeyin bulaşmadığı lekesiz ve halis haline, “aklıselim” diyebiliriz. Dolayısıyla “ülül elbab” olanlar, yani sadece aklıselim sahibi olanlar “tezekkür” denen düşünceyi gerçekleştirir ve öğüt alır. Elbab kavramının geçtiği ayetler teker teker incelendiğinde aklıselim düşünenlerin özellikleri de ortaya çıkacaktır.

Araf suresi 7/179. ayetinde “*Kalpleri vardır anlamazlar*”, yani doğru ile yanlış ayırt etmezler, ayetinden hareketle, kalbin, aklın süzgecinden geçen düşüncelerin kabul veya reddedildiği, doğru ile yanlışın ayırt edildiği makamdır diyebiliriz. Yüce Allah kalbe “fıkıh” yani kişinin leh ve aleyhinde olan şeyi ayırma işini kalbe vermiştir. Yine Hac suresi 46. ayette kalbin akıl etme görevinin olduğunu görüyoruz. Bu konuyla ilgili ayet şu şekildedir: “*Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki, akıl edecek kalpleri ve*

²²⁶ Yusuf Şevki Yavuz, *Akl, DîA*, I. 246.

²²⁷ Bayraklı, age, s.54-55

işitecek kulakları olsun. Gerçek şu ki, gözler kör olmaz, fakat asıl göğüslerdeki kalpler kör olur.” İşte bu safhada kalple akıl birleşmekte ve doğru düşünce üretmektedir.

Felsefe ve mantık terimi olarak ise akıl, “*varlığın hakikatini idrak eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç*” demek olup, insanın faaliyetlerinde; doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden, dini ifade ile hayrı şerden, hakkı batıldan, güzeli çirkinden ayıran, insanın fitratına uygun, insana yakışır davranışların belirlenmesinde önemli fonksiyonu olan bir güçtür. Sokrat, Eflatun, Aristo, Anaxagoras ve Plotinus gibi filozoflara göre, Yunanca “nous”, Latince “ratio” ve “intellectus” olan akıl, âlemi idare eden, noksan ve aldatıcı bilgiye karşı tutarlı ve doğru düşünceyi sağlayan ve Tanrı’dan ilk taşıp çıkan güçtür²²⁸.

İnsan her ne kadar fiziki özelliği itibariyle de diğer yaratıklardan farklı yaratılmış ise de, insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliği, onun düşünen ve akleden bir varlık olmasıdır. Kur’an’da insanı Yüce Allah’ın teklifine muhatap kılan, O’nun emaneti olan Kur’an’ı yüklenerek sorumlu olmasının yegâne sebebi akla, yani düşünme yetisine sahip olmasıdır. Fakat günümüz müslümanı bu yetiyi yeteri kadar kullanmamaktadır.²²⁹ Yeryüzünde, genellikle olaylar hakkında düşünmeden veya fikir yürütmeden yaşayan ve bundan dolayı da iman etmeyen²³⁰, başkalarını körü körüne taklit eden ve hurafe ve kuruntulara inananan insanları Yüce Allah, bu davranışlarından dolayı kınıyor ve bu tür insanlarla diğer hayvanlar arasında farkın olmadığını²³¹ belirtmektedir.

İnsanda aklın var olması onun her şeyi doğru yaptığını göstermemektedir. Dilimizde, insana yakışmayan, dengesiz, sağlıksız ve olumsuz işleri sergileyen insanlara, akılları olmasına rağmen düşüncesiz, akılsız tabirleri kullanılmaktadır. Gerek

²²⁸ Bolay, Akıl, DİA, II; 239-243.

²²⁹ Abdülbaki Güneş, *Kur’an Işığında İnanç, Düşünce Hürriyeti*, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10:1(2005), SS.1–6.s.4, www.yyu.edu.tr/abis/admin/dosya/.../1287_26112013093303_37372.pd, 03.02.2015

²³⁰ Hûd Suresi, 11/17; Yusuf Suresi, 12/103; Ra’d Suresi, 13/1; Ğafir Suresi, 40/ 59.

²³¹ A’raf Suresi, 7/179.

düşünmenin tariflerinden, gerekse aklın işlevlerinden anlıyoruz ki, insanın bu olumsuz davranışlarında akıl devre dışı bırakılmaktadır. Dünya hayatında Yaratıcıyı inkâr edenler cehenneme atıldıklarında, kendilerine “*Size uyarıcı bir peygamber gelmemiş miydi?*” diye sorulduğunda, onlar da: ‘*Evet doğrusu bize uyarıcı bir peygamber gelmişti fakat biz onu yalanlamış ve Allah’ın bir şey gönderdiği yok, siz olsa olsa bir sapıklık içindesiniz’ demiştik. Eğer söz dinleseydik yahut aklımızı kullansaydık, şu çılgın ateş halkı arasında bulunmazdık*”²³² şeklinde söylemeleri bu olumsuz davranışlarını akıllarını devre dışı bırakarak sergilediklerinin bir delilidir.

II. DİN EĞİTİMİ VE KUR’AN’DA DOĞRU DÜŞÜNME

Ayetleri akıl sahipleri tarafından düşünölsün ve öğüt alınsın diye indirilen Kur’an-ı Kerim İslam dininin temel kaynağı olduğı gibi, İslami din eğitiminin de temelini oluşturmaktadır. Her Müslöman Kur’an’ı okuyacak, öğrenecek, ayetlerini anlayacak ve anladığı bu ayetler üzerinde düşünerek hayatına Kur’an’ın ışığında yön verecektir.

Nasıl ki eğitimin hedefi, “bireyin kendi yaşantısı yoluyla, kasıtlı ve istendik değışmeler oluşturma süreci”²³³ olarak kabul ediliyorsa, din eğitiminin hedefi de; bireyin dini davranışlarında, kendi hür iradesiyle, itikadi, ameli ve ahlaki yaşantısında değışme meydana getirme sürecidir diyebiliriz. Gerek genel eğitim, gerekse din eğitimi bireyin gelişmesini, düşünmesini, aklını kullanmasını ve kendi başına kararlar almasını, yani aklıyla inancını bütünleştirip eleştirel düşünebilmesini hedeflemektedir.²³⁴

Kur’an’da düşünme çeşitlerinde, Yöce Allah’ın hangi konuda ve nasıl düşüneceğimizi bize öğrettiğini gördük. Mesela Kur’an’ın ayetlerinin anlaşılması ve mesajlarından ders alınması için tedebbur ve tezekkür denen düşünceyi

²³² Mülk, 67/6-10

²³³ Yıldız Kızılabdullah, *Din Eğitimi El Kitabı, Kavramsal Çerçeve: Eğitim, Öğretim ve Din*, Ankara, 2012.s.48.

²³⁴ Kızılabdullah, age. s.49.

gerçekleştirmemiz gerekmektedir. Allah kelamı olduğu husunda kendisinde hiçbir çüphenin olmadığına dair inancımız olmakla beraber, *“ayetleri akıl sahipleri tedebbur derecesinde derinlemesine düşünsünler ve tezekkür derecesinde düşünmek suretiyle öğüt alsınlar diye indirilen”* Kur’an’ı anlamak ve ayetlerinden ders almak da her Müslümanın bir vazifesidir. Din eğimcisi, Kur’an eğitiminde ve din eğitiminde, ibadet niteliğindeki bu vazifeyi hatırlatacak ve öğretecektir. Aklı ve düşünmeyi harekete geçirecektir.

İnsana akıl verilmiş olmasına rağmen, Yüce Allah’ın razı olmadığı, insanlar için de doğru kabul edilmeyen bir takım davranışların sergilendiği de bir gerçektir. İnsanın yapmış olduğu her davranış bir düşüncenin eseri gibi görünse de, biz bunun yanlış bir düşüncenin sonucu oluştuğuna inandığımızdan konu başlığımızı **“Din Eğitimi ve Kur’an’da Doğru Düşünme”** ve tez konumuzun başlığını da **“Din Eğitimi Açısından Kur’an’da Doğru Düşünme”** şeklinde kullandık.

İnsan yanlış yapıyorsa, aklını kullanmıyor veya kullanamıyor demektir. Ancak, insanın davranışlarını yöneten ve yönlendiren güç sadece akıldan ibaret değildir. Aklını kullanmayan insana yanlış davranışlar yaptıran yani, insanın davranışlarını etkileyen başka güçler de vardır. Bu güçler ile akıl çatışırsa insan, doğru ve hayırlı karar veremeyebilir; zira aklın doğru karar vermesine mani olan önemli bir engel var demektir. Mesela cehalet, bilgisizlik, aklın sağlıklı düşünmesini zorlaştıran en önemli engeldir. Biz bu çalışmamızda aklın doğruya erişmesine mani olunmasına “aklın devre dışı bırakılması” olarak nitelendirdik.

İnsana yakışır ve adil davranışlarının şekillendiği, eyleme hazır hale geldiği, doğrudur veya yanlıştır hükmünün verildiği karar merkezi ve insanı yanlış fikirlerden uzaklaştıracak olan akıl ise²³⁵, insanın fitratına uymayan, aklın onaylamadığı ve razı olmadığı insana yakışmayan maddi manevi tüm davranışların sergilenmesine etki eden, güç nedir?

²³⁵ Bayraklı, *Kur’anda Değişim Geğişim Kalite Kavramları*, s.77.

Kur'an'a göre insanda, insanın davranışlarına yön veren üç tane önemli merkezin olduğunu görüyoruz. Bunlar; “akıl, kalp ve nefistir.”²³⁶ İnsanda bulunan bu üç önemli merkeze bir takım yetenekler verilmiştir. Ancak bunların yanlış eylemde bulunmalarına yol açan, insanın doğru düşünmesine ve doğru hareket etmesine mani, aklın önünde adeta birer set durumunda olan “kıskançlık, haset, nefret, kin, hırs, kibir, şehvet vb.” bir takım güçler vardır. Şayet bunlar insanın aklına, kalbine hükmederse bunun sonucunda insan, doğru düşünemeyecek ve doğru hareket edemeyecektir. İnsanın doğru düşünebilmesi için bu güçlere karşı kendini koruması, bu güçlerin tutsağı haline gelmişse bunlardan kurtulması gerekir. Bunların çoğunun bulunduğu yer nefistir.

İnsan yanlış yapıyorsa, aklını kullanmıyor veya aklını kullanıp düşünmüyor veya düşünemiyor demektir. Ancak, insanın davranışlarını yöneten ve yönlendiren güç sadece akıldan ibaret değildir. Aklını kullanmayan insana yanlış davranışlar yaptıran yani, insanın davranışlarını etkileyen başka güçler de vardır. Bu güçler ile akıl çatışırsa insan, doğru ve hayırlı karar veremeyebilir; zira aklın doğru karar vermesine mani olan önemli bir engel var demektir. Mesela cehalet, bilgisizlik, aklın sağlıklı düşünmesini zorlaştıran en önemli engeldir. Başta cehalet olmak üzere, nefis, heva, inkâr veya küfür, batıl inanç, vesvese, kıskançlık, haset, kibir, kin, nefret, intikam duygusu vb. gibi duygular aklı esir alır ve devre dışı bırakır. Devre dışı bırakılan aklın yerine bu duygular, insanın davranışlarına etki eder.

Bilindiği gibi, insanda görmeyi, işitmeyi ve hissetmeyi sağlayan bir takım duyu organları vardır. İnsan sahip olduğu bilgileri bu duyu organları vasıtasıyla elde eder ve bunları akılda depolar. Bu bilgiler ya eğitim yoluyla, ya da tecrübe ile elde edilir. Her ne kadar insan aklı yanlış ile doğruyu ayırt edecek niteliğe sahip ise de, henüz kendisinde bir bilgi yoksa bu insan, bilgisiz, yani cahil insan sayılır. Cehaletten ve bilgisizlikten kurtulması için, insan doğumundan itibaren eğitime tabi tutulur. Eğitim sayesinde edindiği bilgi ve çevresinden edindiği tecrübelerle doğru düşünme ve doğru karar alma yeteneğini geliştirmiş olur. Ne kadar kaliteli eğitim alırsa o kadar kaliteli bilgiye sahip

²³⁶ Bayraklı, age, s.45.

olur. Dolayısıyla bilgimizin kalitesi almış olduğumuz eğitimin kalitesine bağlıdır bu da doğru düşünmemizi sağlayacaktır. Bilen insanla cahil insanın düşünmesi aynı kalitede olmadığı gibi, kaliteli eğitim almış bir insanla, kalitesiz eğitim almış insanın düşünce kalitesi de aynı olmayacaktır. Nitekim Yüce Allah: “*De ki; ‘hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?’ ancak akıl sahipleri düşünür*”²³⁷ ifadesiyle, ilmin, bilginin ve eğitimin cehalete olan üstünlüğünü ve düşünmenin önemini ortaya koymaktadır. İşte **din eğitimi**, aklın önündeki, onun doğru düşünmesine mani olan, yukarıda zikrettiğimiz nefis, heva, inkâr veya küfür, batıl inanç, vesvese, kıskançlık, haset, kibir, kin, nefret, intikam duygusu vb. aklın doğru düşünmesine mani olan setleri ya tamamen ortadan kaldıracak ya da etkilerini en aza indirecektir.

İnsanın davranışlarına yön veren güçlerden bir diğeri olan nefis, Kur’an-ı Kerim’de, açıklanması en zor olan²³⁸ ve üzerinde en çok durulan kavramlardan biridir²³⁹. İnsanın özü, kendisi, ilâhî latife, kötü huyların ve süflî arzuların kaynağı anlamında bir terim olan “Nefis” sözlükte “ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, nefes, varlık, zat, insan, kişi, hevâ ve heves, kan, beden, bedenden kaynaklanan süflî arzular” gibi mânalara gelmektedir.²⁴⁰ Kur’an-ı Kerim’deki geçtiği ayetlere dayandırılarak; kötülüğü emreden “nefs-i emmare”, bir kötülük yapınca kendini çok kınayan “nefs-i levvame”dir. Bu safhada nefis akılla birleşiyor. Çünkü akıl kendi kendine kıvrılan kendini görebilen bir güçtür. Kıyame suresinin 2. ayetinde geçen “levvame” yani kendi kendini kınayan nefis, az üstte manasını verdiğimiz akılla birleşmiş oluyor. İşte bu anda “**doğru düşünce**” meydana gelmektedir. Hac suresinin 46. ayetinde akılla kalp birleşirken, Kıyame suresinin 2. ayetinde de nefisle akıl birleşiyor ve böylece insanın psikolojik yapısında tevhid meydana geliyor. İşte doğru düşünce bu birleşmenin eseri oluyor. Ancak aklın düşünme eylemini engelleyen nefis ham kaldıkça, yani insanın manevi

²³⁷ Zümer/39:8

²³⁸ Bayraklı, *Kur’an’da Değişim-Gelişim-Kalite Kavramları*, s.141.

²³⁹ Kalple ilgili geniş bilgi için, bak. DİA, Kalp md. ve Bayraktar Bayraklı, *Kur’an’da Değişim-Gelişim-Kalite Kavramları*, KALP, s.91.

²⁴⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “nfs” md.; Lisânü’l-Arab, “nfs” md.; Tâcü’l-Arûs, “nfs” md.).

yapısına egemen oldukça, insan doğru düşüncenin yolunu bulamayacak ve böylece akılı hayatına akıtamayacaktır.

Yukarıda zikredilen Kur'an'daki düşünme çeşitlerinin gerçekleşmesi için din eğitiminin rolü önemlidir. Din eğitimi akıl sahibi insanın olgunlaşmasını sağlamalı ki, insan kendisini tevhid inancına götüren, hak ile batılı, hayır ile şerri birbirinden ayırt etmesini sağlayan temin eden doğru düşünceyi gerçekleştirebilsin. Biz insanlara Kur'an'ı ezberletsek, dini bilgileri noksansız kafalarına yerleştirsek kişi eğitim yoluyla olgunlaşmadığı sürece doğru düşünüp doğru karar veremeyecektir. Zira *“eğitimin ilk amaçlarından biri, kişinin olgulaşmasıdır. Olgunlaşma sağlanmadan bilgi ve hüner bir işe yaramaz”* diyen Mevlana'ya göre; bir insan ne kadar zeki ve becerikli olsa da eğitilmelidir. Nasıl ki iyi bir demir işlenerek ayna gibi yapılabilirse, yaratılıştan akıllı insan da eğitim yoluyla olgunlaştırılarak ayna gibi berrak bir insan yetiştirilebilir ve insan gönlü eğitilerek gümüş gibi parlatılabilir²⁴¹.

Görüldüğü gibi eğitim düşüncenin kaynağı olan akıl, ancak insan eğitilirse doğru düşünecek, doğru karar alacak, doğru anlayacak, doğru davranış sergileyecek ve duyu organlarıyla elde ettiği bilgilerle yeni fikirler üretecek ve ders alacak, geleceğe yönelik işlerinde tedbirler alacaktır. Bize göre Mü'min için en büyük tehlike, din adına dine sokulan yanlış ve eksik, bilgilerdir. Şayet insan, aklına, kalbine yerleşmiş olan bu yanlış bilgilerle düşünürse doğru düşünmesi ve doğru karar alması mümkün olmayacaktır. Giriş bölümünde zikrettiğimiz, Müslümanlar arasındaki fitne fesadın, tefrikanın temelindeki asıl sebep bu yanlış bilgilerdir. Yani din eğitiminin eksikliğidir. Şayet gerek yaygın eğitimde, gerekse örgün eğitimde verilen din eğitiminde doğru bilgilerle donatılan akıl, adeta güvenlik duvarı gibi, yanlış bilgilerin beyne girmesine mani olacak ve bu sayede doğru düşünce gerçekleşecektir. Din eğitimcilerinin üzerine düşen görev, “teakkul, tedebbur, tezekkür, tefekkuh ve tefekkür” denen düşünceleri gerçekleştirecek şekilde insanları eğitmeleridir.

²⁴¹ Ergün, age, s.276.

Yukarıda zikredilen düşünce çeşitlerinden tedebur denen düşünceye işaret eden dört ayet bize gösteriyor ki, Kur'an eğitiminde Din eğitimcisi, insanların aklını Kur'an ayetleri üzerinde derinlemesine düşünmeye yönlendirecek şekilde ve bu ayetlerde bildirilen hükümlerden ve göz önüne serilen misallerden, kısalardan, tezekkür denen düşünceyi gerçekleştirerek ders almalarını temin edecektir.

Biz biliyoruz ki, İslam din eğitimin gayesi Kur'an'ın bize bildirdiği ilahi mesajları doğru anlamak için aklın gereği gibi kullanılması gerekmektedir. Kullanılmadığı sürece, hiçbir kıymeti bulunmayan aklı, Yüce Allah, kullarının kendi hür iradeleriyle akıllarını kullanmalarını istediğinden, *“belki, umulur ki akıllarını kullanırlar”* ifadesini kullanmıştır. Bundan anlıyoruz ki insan aklını kullanıp kullanmamada hür bırakılmıştır. İşte din eğitimcileri, din eğitiminden beklenen kaliteye ulaşmak için inançla, ibadetle, ahlakla, muamelatla ilgili konuları işlerken, bilgileri aklın bağımsız ve hür bir şekilde, analiz ederek düşünecek şekilde verirlerse, insan doğru düşünecek ve doğru karar verecektir. İnsan hür düşünebildiği sürece, düşüncesinin bir değeri, bir önemi olacaktır. Kendi düşüncesinin değerine ve önemine inanan yani, hür düşünebilen insan ancak başkalarının düşüncelerine de saygı gösterecektir. Yaratılıştan her insanda mevcut olan Akıl devre dışı bırakılarak, ön yargıyla varılan hükümler düşünceye engel olmaktadır. Din eğitimin gayesi Mü'min'in, düşünmesine mani olan, aklının önündeki bu engelleri kaldırmaktır.

Yukarıdaki ayetlerde gördük ki, Yüce Allah, insanları tevhid inancına, Peygamber'e ve Kur'an'a inanmaya ve uymaya davet ederken akla hitap ediyor, insanın körü körüne taklitten, riyadan uzak durması ve gerçek takvaya ulaşması için aklını kullanmasını istiyor, ancak kulunu bu konuda serbest bırakıyor. Aklını kullanarak doğru düşünenler övülür ve ödüllendirilirken, düşünmeyenler yeriliyor ve pişmanlıkları dile getiriliyor. Kaliteli bir din eğitiminden beklenen, insana, başkalarını taklit hastalığından kurtararak Kur'an'ın muhatap aldığı aklı doğru kullanmayı öğretmektir.

İbadet niteliğindeki düşünme, belli bir zamana ve belli bir gurup düşünürlere has bir şey olmayıp, Kur'an baki olduğu sürece, ona inananlar, ayetleri üzerinde, derinlemesine düşünerek, ilahi mesajların hükümlerinin kıyamete kadar özünden

sapmadan doğru uygulanmasına rehberlik etmelidir. Bunda en büyük ve en kutsal görev din eğitimcilerine düşmektedir. Bugün İslam'ın ve müslümanların yeryüzünün tamamına yayıldığı bir dönemde, Kur'an'ın sanki bugünkü toplumlara gelmiş gibi ayetleri üzerinde derinlemesine, orijinal fikirler geliştirilmelidir.

İslam düşünce tarihine baktığımızda, Kur'an üzerinde düşünme faaliyetlerinin belirli döneme kadar her yönüyle gerçekleştirildiğine şahit olmaktayız. Hz. Peygamberden sonraki İlk üç asırda Ebu Hanife, Şafii, Eş'ari, Maturidi, gibi pek çok İslam âlimi ve düşünürü, Kur'an üzerinde derin düşünce faaliyeti gerçekleştirmişlerken, daha sonra gelenler bunların düşünce faaliyeti üzerine herhangi bir katkıda bulunmadıkları gibi, onların bu faaliyetlerini yanlış değerlendirmişleridir. Aslında sonra gelenler, öncekilerin Kur'an üzerindeki düşüncelerinden çıkardıkları neticeleri kendi devirlerinin şartlarına göre değerlendirecekleri yerde, bunları mutlak değişmez doğrular olarak değerlendirmişler ve öyle kabulettiirme gayreti içinde olmuşlardır. Böylece, bunların bu tutum ve uygulamaları, Kur'an ve hak din ile halkın arasına bir set çekmiş ve halka olumsuz yönden etki ederek farklı yapılanmanın zeminini hazırlamıştır²⁴². Bugünkü mezhep ve cemaat taassubunun tek sebebi Kur'an ile inananların arasına çekilmiş olan bu settir diyebiliriz. İşte din eğitimcileri, Kur'an ve Kur'an'ın ayetleri üzerinde doğru düşünceyi temin etmeleri halinde, Kur'an ile inananlar arasına çekilmiş olan bu set kaldırılmış olacak ve halk dinine dönüşen İslam dini, tekrar Hak dine dönüşmüş olacaktır.

Netice olarak, dinin hedefi ile kaynağı Kur'an ve Hz.Peygamberin sünneti olan din eğitiminin hedefi birleşince, iman dâhil birey, ibadetlerini ve ahlaki davranışlarını akılla birleştirerek yapacağından, taklitten ve gösteriştan kurtulmuş olacaktır. Din eğitimcisi sunmuş olduğu gerçek dini bilgilerin değerlendirmesini, bu değerlendirme neticesindeki vereceği kararı kendi aklıyla, kendi özgür düşüncesiyle verecektir. Ayrıca kendi düşüncesine başkalarından saygı beklerken, kendisi de başkalarının düşüncesine saygı göstermiş olacaktır.

²⁴² Kılıç, age.128.

SONUÇ

SONUÇ VE ÖNERİLER

A. SONUÇLAR

İlk emri “oku” olan ve kendi elleriyle yapmış oldukları putlara, atalarından kalan bir gelenek üzere onları körü körüne taklit ederek akılsızca tapan insanları; yüce Yaratıcının varlığı, birliği inancına ulaştırma hedefi olan Kur’an’ın; akla ve kalbe hitap etmesi, onun ilme, akla ve düşünceye son derece önem verdiğinin en bariz delilidir. Bu çalışmamızda; Aklın faaliyetiyle doğrudan alakalı olan, her birinde düşünme anlamının bulunduğu, ancak aralarında nuansların olduğu “teakkul, tedebbür, tezekkür, tefekkuh, tefekkür” kavramlarının defalarca, seçilerek Kur’an’ın uygun yerlerinde kullanıldığı görülmüştür.

Düşünmeye işaret eden bu ayetlerde Yüce Allah, üzerinde düşünülecek konuları belirlerken, aklını kullanmayanların da uğrayacakları zararları açıklamaktadır. Akılla ve düşünme ile alakalı, her biri aklın faaliyeti olmasına rağmen, Yüce Allah değişik tabirler kullanmıştır. Mesela sadece Kur’an ayetlerinin derinlemesine ve arka planını düşünmeye davet eden ayetlerde “tedebbur” kavramı kullanılırken, unutulmuş bir konunun hatırlanarak, oradan zihne, zihinden de kalbe bazen de dile taşınmasını gerektiren durumlarda “zikir” veya “tezekkür” kullanılmıştır. Doğru anlamaya, doğru düşünmeye, doğru tercih, doğru karar ve hüküm vermeyi gerektiren hususlarda ve dinde derin bilgi edinmeye işaret eden ilahi mesajlarda “tefekkuh” kullanılmıştır. Bir meselede akli harekete geçirerek, kendisinden “fikir” adı verilen bir sonuç beklenen durumlarda “tefekür” kullanılmıştır. Bu durumda akıl bir bilgiye, bir neticeye ulaşmış olmaktadır.

Bu kavramların geçtiği ayetlerin öncelerine ve sonlarına baktığımızda, bunların taşıdığı mana olan düşünmenin sadece aklın basit ve sıradan bir faaliyeti olmadığı, daha

ziyade; Kur'an ayetlerinin hükümlerinin arka planını, hikmetinin, neticesinde bir dersin, öğütün alındığı, insanın fitratına uygun hayırlı ve adil bir davranışın sergilendiği, sahibine dünya ve ahiret kazancı sağlayan bir ibadet olduğu anlaşılmıştır.

İlmi, edebi ve temsili bir üslupla, kıssalarla genel olarak insanları hidayete çağıran Kur'an'ın; ilimden, akıldan, tedebbür, tezekkür, tefekkuh ve tefekkürden sıkça bahseden ayetlerle, ilme ve âlimlere son derece önem verdiğini görmekteyiz.

Yukarıdaki kavramların kullanılışında, aklın kullanılması ve düşünülmesi istenen hususlar açıklandıktan sonra, burada yüce Allah ilgili konunun anlaşılması için sırf aklın kullanılmasını temenni ve ümit ettiğinde ayetin "*lealleküm ta'kilun*" şeklinde sona erdiğini görüyoruz. Şayet üzerinde düşünülmesi gereken husus; akli kullanmakla birlikte geçmişte bilinen ancak unutulmuş hadiselerin hatırlanması ve neticesinde ders alınması isteniyorsa "*lealleküm tezekerun*" şeklinde ayetin sona erdiğine şahit oluyoruz. Tefekkürü ise, neticesinde bilinen bir şeyle bilinmeyene ulaştıran, ibret ve ders alınan düşünce veya aklın kullanılmasıyla birlikte, akli harekete geçirerek yeni fikirlerin oluşturulduğu faaliyet olarak anlıyoruz. Tefekkuh'un işitme ve görme duyu organlarıyla elde edilen bilgilerin akılda toplanarak, aklın kalple iş birliği neticesinde gerçekleşen düşünce şekli olduğunu görüyoruz. Dört yerde geçen "tedebbur" le muradın ise, Kur'an'ın ayetlerini derinlemesine düşünme ile birlikte, düşünmenin neticesinde Yüce Allah'ın bu ayetlerde istediği davranışı da uygulamak olarak değerlendirmemiz mümkündür.

Kur'ân-ı Kerîm'de düşünmeye işaret eden kavramların sıkça kullanılmasından çıkardığımız en önemli netice, Yüce Allah'ın düşünmeye verdiği önemin yanı sıra düşünmenin biçimi, hareket noktaları ve gayesi hakkındaki telkinleridir. İnsanı düşünmeye sevk ve teşvik eden çok sayıda âyete topluca baktığımızda düşünmenin önemli bir kulluk görevi, bir ibadet olduğu sonucuna varıyoruz. Yukarıda zikredilenlerden hangi çeşiti olursa olsun, düşünmenin konusu başta bizzat Kur'an'ın insanlara vermek istediği mesajlar ve bu mesajların aydınlatıcı ve yol gösterici ışığı altında Yaratıcı-kâinat, kâinat-insan, Yaratıcı-insan ilişkisidir. Kur'an'ın, kâinata ve insana belli bir yaratılış sürecinde ve süreklilik arzeden ilâhî kanunlar çerçevesinde

anlam kazandıran, insanı var oluşun ilâhî kanunlarına paralel olarak doğru bilgi ve doğru eylemin gereklerine uygun şekilde yönlendiren âyetleri, düşünmenin konusunu belirlemektedir.

“Din Eğitimi Açısından Kur’an’da Doğru Düşünme” konulu çalışmamızda, başta tespit ettiğimiz yöntem çerçevesinde belirlediğimiz:

- 1) Genel olarak düşünme ve doğru düşünmenin ne olduğu,
- 2) Kur’an’da düşünme çeşitlerinin neler olduğu ve yüce Allah’ın (c.c.) insanlardan hangi alanlarda düşünmelerini istediği,
- 3) Aklını kullanarak doğru düşünen insanların kazançlarının neler olduğu,
- 4) Doğru düşünmeyen insanların kayıplarının neler olduğu,
- 5) Kur’an’ın doğru anlaşılması ve uygulanması için din eğitimcileri üzerine düşen görevlerin neler olduğu sorularına cevap bulunmaya çalışılmıştır.

Ulaşabildiğimiz kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda aşağıdaki neticelere varılmıştır:

a. Genel Olarak Düşünme İle İlgili Sonuçlar:

1. İnsanı hayvandan ayıran belirgin öznelik olan **“Düşünme”** insanın dış dünyadan aldığı duyum ve izlenimlerden, tasarımlardan ayrı olarak, aklın bağımsız ve kendine özgü eylemi, karşılaştırmalar yapması, ayırma, birleştirme, bağlantıları ve biçimleri kavrama yetisi olup, düşünmenin mahiyetinin ancak, bizzat düşünerek anlaşılabilceği ve aklın inkişafının ancak düşünerek mümkün olduğu kanaatine varılmıştır.

2. Aklın dış dünyadan kendisine veri olarak aldığı her türlü malzemeyi eleştiri süzgecinden geçirip insanın sağlıklı ve olumlu aktiviteleri gerçekleştirmesine, insana yakışır fiiller, iyi ve dengeli davranışların ortaya çıkmasına vesile olan faaliyetine **“doğru düşünme”** olarak nitelemesi yapılabilir.

3. Kendisine veri olarak ele aldığı her türlü malzemeyi aklın eleştiri süzgecinden geçiren felsefi düşünceye göre, insan hayatın, akıl da insanın merkezine yerleştirilmiştir. Dolayısıyla felsefi düşüncede insan ve insan tabiatının bir parçası olan

“akıl” her şeyi açıklama ve belirleme gücüne sahip tek varlık mertebesine yükseltilmiştir. İslam filozoflarından Farabi’ye göre ise, beynin kalbin hizmetinde bulunmasıyla kalbin ısısı dengede tutulmakta ve böylece öğrenme, hatırlama, tahayyül etme ve düşünme gibi aktiviteler gerçekleşmektedir. Bu aktivitelerin sağlıklı olması halinde de, adalet ve insana yakışan davranışlar ortaya çıkmaktadır.

4. Akıl ve naklin ötesinde kalp kaynaklı bilgilere önem veren tasavvufi düşüncede, sufi Kur’an’ı zikir ve vird olarak okur, okurken her ne kadar ayetlerin mana ve sırları üzerinde düşünse de kendine has yeni yorumlar getirir. Allah’ı anmak, hatırlamak ve unutmamak anlamına gelen zikir de tefekkürün bir başka şekli olarak kabuledilmektedir.

5. Kur’an’a göre insanda akıl, kalp ve nefis gibi insanın davranışlarına yön veren üç önemli merkez bulunmaktadır. İnsanın doğru düşünebilmesi için kıskançlık, haset, nefret, kin, hırs, kibir, şehvet ve cehalet gibi güçlerin bu merkezlerle hükmetmelerine mani olmak gerekir. Başta cehalet olmak üzere; heva, inkâr veya küfür, batıl inanç, vesvese, kıskançlık ve hased, kibir, kin ve nefret, intikam duygusu vb. gibi duygular aklı esir alır ve devre dışı bırakırsa aklın yerine bu duygular insanın doğru düşünmesine ve doğru davranış sergilemesine mani olmaktadır. Bunun için de nefsin bu tür kötü duygulardan arındırılarak tezkiye edilmesi gerekmektedir.

6. Doğru düşünce sadece mü’mine ait bir özellik olmadığı gibi, yanlış düşünce de sadece mü’min olmayana ait bir özellik değildir. Mü’min olmayan insanlar aklın eylemi olan doğru düşünce neticesinde insani ve ahlaki davranışlar sergileyebileceği gibi mümin olduğu halde nefsinin arzu ve hevasına uyup gayri insani ve gayri ahlaki davranışlar sergileyip, düşüncesizce hareket edebilir.

7. İnsan davranışlarını düşünme neticesinde aklın tayin ettiği şekilde ortaya koyarsa bu davranışlar; insani, ahlaki ve Allah’ın rızasına uygun davranışlar olur. Bunun aksine aklını devre dışı bırakır, nefsinin arzu ve hevasına uyarak bir davranış ortaya koyarsa bu davranış insani, ahlaki ve Yüce Allah’ın rızasına uygun olmayan davranış olur.

b. Kur'an'da Düşünme Çeşitleri ve Alanları İle İlgili Sonuçlar:

Gayesi insanlığı cehalet karanlığından, ilme, batıl ve hurafe inançlardan, şirkten, küfürden tevhid inancına çıkarmak olan Kur'an; akla, ilme ve düşünmeye işaret eden kavramları sıkça kullanarak düşünmeye son derece önem vermiş olup, Kur'an'ın ayetlerinin tamamı, akıl sahipleri tarafından, derinlemesine düşünülmesi ve düşünülerek öğüt alınması için indirilmiştir. Her nekad Kur'an-Kerim'de "tedebbur, tezekkür, teakkul, tefekkuh ve tefekkür" kavramları düşünme anlamında kullanılmış olsalar da her biri; düşünmenin farklı yönlerine bizim dikkatimizi çekmekte olup, Kur'an'da düşünmenin beş ayrı şekline işaret etmektedirler.

Kur'an'daki bu beş düşünme çeşitinden:

"Teakkul"; insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesi olan aklın, yaratılıştaki fitratına uygun bir şekilde kullanılmasına, bir başka ifadeyle, insanın davranışlarında; doğruyu yanlıştan, iyiyi kötünden, dini ifadeyle, hakkı batıldan, hayrı şerden, güzeli çirkinden ayırmasını sağlayan faaliyetidir.

İnsanı diğer yaratıklardan ayıran aklın kullanılması, yani "teakkul", insanın; en mükemmel bir varlık olarak, insan olduğunu hatırlamasına ve kendisine değer vermesine, geçmiş hadiselerden, tarihi olgulardan, kıssalardan ders almasına, almış olduğu bu dersler doğrultusunda hal ve gelecekte fitratına uygun davranışlar sergileyerek insanlık onurunu korumasına, kendi aczini görmesine, kendi yaratılışını ve verilen nimetleri hatırlamasına, gökyüzü ve yeryüzü kanunları üzerinde tefekkür ederek ilahi kudretin sonsuzluğunu idrak etmesine ve Yaratana iman etmesine yol gösterecektir. Teakkul denen düşünce, insanları başkalarını taklitten, batıl inançlardan, hurafelerden ve küfürden uzak tutacaktır. İnsan hayatında, sosyal ilişkiler son derece önemlidir. Aklını kullanan insanlar, teakkul denen düşünceyle insanlarla gereksiz tartışmalara girmekten uzak duracakları gibi dost ve düşmanlarını da tanırlar ve onlarla ilişkilerini buna göre düzenleyeceklerdir.

Ahirete inanan insan için aklın kullanılması son derece önem arz etmektedir. Zira teakkul denen düşünce bu dünya hayatının geçici olduğunu, asıl hayatın ahiret hayatı olduğunun bilincine varır ve ikisi arasındaki dengeyi buna göre düzenler. İnsanın doğruyu bulmasına yol açan teakkul, temel haklara saygıyı, hem kendi hakkını korumayı, hem de başkalarının haklarına ve inancına saygı duymayı öğretirken, Allah hakkı, ana baba hakkı gibi temel hakların bilinmesine ve korunmasına rehberlik eder. Teakkul, insana yaratılışının asıl gayesi olan kulluk bilincini kazandırıp, sadece yüce Allah’a kulluk edilmesi gerektiğini, ebedi hayatta pişman olmayacak şekilde, O’nun emir ve yasaklarına riayet etmeye vesile olur. Allah ve Resulüne, dolayısıyla Kur’an’a uymaya vesile olan teakkul, müslümanların, Kur’an etrafında birleşerek tefrikaya düşmelerine mani olmaktadır.

İnsanları akli kullanmaya daveteden Kur’an, Enfal suresi 22. ayetinde; yeryüzünde yürüyen en şerli yaratıkların, akıllarını kullanmayan, (hakka ve hakikata karşı) sağır ve dilsizler olduğunu bildirerek, aklını kullanmayanları yermektedir. Biz buradaki sağırlığın ve dilsizliğin, fiziki sağırlık ve dilsizlik olarak değil; hakkı ve hakikati duymak istemeyen ve duyduğu halde itiraf etmeyen sağırlık ve dilsizlik olarak anlıyoruz. Bu ayette dikkatimizi çeken bir diğer önemli husus, yüce Allah’ın, akıllarını kullanmayanlara, insan yerine, hayvanlar için kullanılan “devab” tabirini kullanmasıdır. Yine dünya hayatında aklını kullanmayanların, ahiret hayatında *“Keşke dinleseydik ve aklımızı kullansaydık cehennem ahabından olmazdık.”* diye pişmanlık duyacakları kesin bir ifade ile belirtilmektedir. Dolayısıyla teakkul denen düşünceyi gerçekleştiren insan ne bu dünyada, ne da ahiret hayatında pişmanlık duymayacaktır.

“Tedebbur”; Kur’an ayetlerini, başta akıl ve mantık olmak üzere tüm düşünme vesilelerini kullanarak, ayetlerin ayetlerle, ayetlerin surelerle, surelerin surelerle olan irtibatlarını da göz önünde bulundurarak Kur’an’ın hükümlerinin, ibadet, ahlak, muamelat, emir ve yasaklar, Kur’an’da geçen kıssalar, kısaca Kur’an’da Allah’u Teâlâ’nın bildirdiği mesajların arka planında yatan hikmetlerini, derinlemesine ve teferruatıyla düşünmeye, Muhammed suresinin 24. ayetine göre kalbe vurulan kilitleri

kıran, Nisa suresinin 80. ayetine göre Kur'an'da ihtilafın olmadığını anlamaya yarayan düşünce biçimine denmektedir.

Kur'an üzerinde derinlemesine düşünen insan, Kur'an'da herhangi bir tutarsızlığın, ihtilaf ve çatışmaların bulunmadığını, böylece Kur'an'ın Allah tarafından indirildiğini anlayacak ve Hz. Peygamberin gerçek peygamber olduğunun bilincine sahip olacaktır. Kur'an'ın tamamı üzerinde derinlemesine düşünen insan, Kur'an ayetlerinin manalarındaki maksadı daha iyi anlayacak, imanın kalbe girmesine mani olan kalp kilidinin kırılmasına ve imanın kalbe açılan anahtarı olacaktır.

“**Tezekkür**”, insanın, duyu organlarıyla sahip olduğu, ancak daha sonra unuttuğu ve gafil olduğu şeyleri aklını kullanarak hatırlaması, üzerinde düşünmesi ve ders almasıdır. Allah'ı unutmanın zıddı olan “**tezekkür**” insana, Allah'ı hatırlatacaktır. Kehf suresi 28. ayette: “وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا” (*Kalbini bizi hatırlamaktan gafil kıldığımız ve nefsinin arzusuna uyan ve işi hep aşırılık olan kişiye uyma.*) ayeti ile insanların yeryüzünde aşırılık yapmaları yüz Allah'ı hatırlamalarıyla yani “tezekkür” etmemeleriyle ilişkilendirilmektedir. Tezekkür denen düşünceyi gerçekleştirmeyen kişi; Allah'ın varlığını ve birliğini düşünmekten uzak kalarak tevhid inancından uzak kalmakta, tevhid inancından uzak kalan Kur'an'dan yüz çevirmiş olmaktadır. Kur'an'dan yüz çeviren hakkında ise yüce Allah geçiminin dar olduğunu ve kıyamet günü de onu kör olarak haşredeceğini bildirmektedir²⁴³. Yeryüzü ve gökyüzündekilerin sadece yüce Allah tarafından yaratıldığının inancına sahip olan ve bunlar üzerinde düşünen kişi, bunlar hakkında tasarrufun da her daim O'na ait olduğunun bilincinde olacaktır. Tezekkür denen düşünce, ayetlerin bildirdiği hükümlerin hikmetini anlamaya, haram ve helali takdir edenin sadece yüce Allah olduğunun bilincine varmaya, haram ve yasaklardan ders alarak bilinçli olarak bunlardan uzak durmaya, Mümin'in sadece Kur'an'a uymasına, Kur'an'ı bırakıp, din

²⁴³ Bayraklı, age IV.538-542.

adına başka dostlara uymamasına²⁴⁴, nimetlerin, özellikle ömür nimetin kıymetini bilmeye ve bu nimetleri veren yüce Allah’a şükretmesine ışık tutacaktır.

“**Tefekkuh**”; dinde derin bilgi sahibi olmaya ve duyu organları vasıtasıyla akla ulaşan bilgilerin akıl ve kalp iş birliği neticesinde doğru anlama ve doğru karar verme ve doğru düşündürmektir. Aklın ve kalbin iş birliği neticesinde doğru düşünen insanın kalbi imana açık olacak, imanın zıttı olan küfür, şirk ve nifaktan uzak kalacaktır. Yine her türlü korkunun yeri olan kalp akılla iş birliği yaparak gerçekleştirdiği tefekkuh denen düşünce ile başta ölüm korkusu olmak üzere korkulardan emin olacaktır. Tefekkuh insana doğru karar vermeyi sağlayacağından pişmanlık duyacağı davranışlardan uzak tutacaktır. Doğru düşünen, doğru kararlar veren insan, bu sayede Yüce Allahın kudretini anlayacak ve O’nun rızasına uygun işler yaparak yaratılışındaki Ahsen-i-takvim özelliğini koruyacaktır.

“**Tefekkür**” ise, bilinen herhangi bir konuda bilinen bir şeyle, aklını çalıştırmak, bilinmeyen bir şeye ulaşmak için akli harekete geçirmeye ve akli çalıştırmaya denmektedir. Selim akıl sahibi insanları, cehaletten ilme, taklitten araştırmaya ve neticesinde yüce Allah’ın varlığı, birliği ve kudretine inanmaya, risalet ve nübüvvet gerçeği ve ahiret inancına götüren aklın bir eylemi olan “**tefekür’ün**”, Kur’an’da genel olarak, Yaratıcının yüceliği, Hz. Peygamberin nübüvveti ve risaleti, Kur’an’ın azameti ve ayetleri, İlahi emir ve yasakların hikmeti, dünya hayatı ve ölüm gerçeği konularında olduğu dikkatimizi çekmektedir. Bu alanlarda tefekkür eden insanların; Yaratıcının yüceliğini, Hz. Peygamberin risalet ve nübüvvet gerçeğini, Kur’an’ın mucizevi boyutunu, Kur’an’daki emir ve yasakların hikmetini anlayacak, bunlara inanacak, daha bilinçli bir şekilde Yüce Allah’ın emir ve yasaklarına uyacak, dünya hayatının faniliğini, ahretin ebediliğini düşünerek her iki dünya için uygun olan hayat tarzını seçecek, dinde tek otoritenin Kur’an ve Allah Resülü olduğunun bilincine varacaktır.

²⁴⁴ Bayraklı, age. s.49.

Netice olarak, Ali İmran suresinin 191. ayetinde aklın faaliyeti olarak takdim edilen tefekkür’le tezekkür’ü birlikte değerlendirecek olursak, Aklın “Yüce Allah’a uzanan kanalının” **zikir**, “kainata uzanan kanalının da” **tefekkür** olduğunu²⁴⁵ söyleyebiliriz.

B. ÖNERİLER

Elde ettiğimiz bulgular doğrultusunda aşağıdaki önerilerin sunulması uygun görülmüştür:

İncelediğimiz ayetlere göre, Yüce Allah Kur’an’ın akla ve düşünceye emanet ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Kur’an üzerinde düşünmemek, bu emanete ihanet etmektir. Öyleyse Din Eğitiminin gayesi de akıl ve düşünceyi Kur’an ile buluşturmak olmalıdır. Bu konuda en büyük görev ve sorumluluk din eğitimcilerine düşmektedir.

Kız çocuklarını diri diri toprağa gömen, haksızlığı ve zulmü kendilerine hayat tarzı olarak seçen ve kendi elleriyle yaptıkları putlara taparak, şirk ve küfür içerisinde zelil bir hayat süren insanlar Kur’an’a sarıldıktan sonra; imanlı, adaletli, şefkat ve merhametli sadece yaratana iman edip, O’na layık bir kul olarak yaşamışlar ve Kur’an sayesinde onurlu ve şerefli bir hayata yükselmişlerdir.

Din eğitimcileri, insanların kafalarındaki, kalplerindeki putları kırmak, toplumsal adaleti, sevgi, şefkat ve merhameti kalplere yerleştirmek için, mutlaka eğitimde akli egemen kılmalı ve doğru düşünmeyi öğretmelidirler. Başka bir ifadeyle aklın önündeki engelleri kaldırmalı, doğru ve bağımsız düşünmeyi öğretmelidirler. Nasıl ki Yüce Allah insanlara düşünmelerini emrediyor ve düşünmeyenlerin akıbetlerinin cehennem olduğunu bildiriyorsa, din eğitimcisi de insanları gafletten uyararak düşünme vazifesini onlara hatırlatmalı ve din eğitiminde akli harekete geçirecek özgür bir şekilde insanları düşünceye sevk edecek yöntemler geliştirmelidir. Böylece hayatın her sahasında topluma hizmet eden insanlara, geleceğin siyasetçilerine,

²⁴⁵ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, IV.535.

ekonomistlerine, sanatçılara gerek dini gerekse dünya hayatlarında kaliteyi yakalamaları için Yüce Allah'ın yücelttiği aklı kullanmayı, yani düşünmeyi öğretmelidir. Şayet bu yapılırsa kaliteli davranış, kaliteli iş üretmek işte o zaman mümkün olacaktır.

Din Eğitimcileri şunu bilmelidir:

Sorgulayıcı akıl ve sorgulayıcı düşünceyi gerçekleştirmeden din eğitimi kalite kazanamayacaktır. Din eğitimcileri halka ve öğrencilerine doğru bilgiler öğretmedikçe, hurafelerin batağında çırpındıkça sorgulayıcı düşünceyi asla öğretemeyeceklerdir. Doğru bilgi, doğru ve bağımsız düşüncenin gıdasıdır. Onun için Yüce Allah, Bakara suresinin 83. Nisa Suresinin 9. ve Ahzab suresinin 70. ayetine göre doğru bilgi verilmesini şart koşmaktadır. Hurafelerin, batılın, yanlışın bulunduğu yerde doğru ve özgür düşünce yetişmez. Onun için Yüce Allah Kur'an ile insanlara doğru bilgiyi öğretmiştir (Enam 115). Demek ki ilahi eğitim doğru bilgiyi öğrettiği için doğru düşünmeyi istemektedir. İşte Kur'an'ın bu metodu, din eğitimcilerine rehber olmalıdır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Kur'an-ı Kerim.

Abdu'l Baki, Muhammed Fuad, **Mucemül Müfehres Li Elfazil Kur'anil Kerim**, 3. Basım, Lübnan/Beyrut 1992.

Ahmed b.Hanbel; **el-Müsned**, 3.120.231, 239.

El-Alusi; **Ruhu'l-Meani**, arb. <http://www.altafsir.com/Tafasir.asp?> 15.09.2013.

Arslan, Ahmet, **Felsefeye Giriş**, 1.baskı Ankara, Vadi Yayınları, 1994.

Bayraklı, Bayraktar, **Kur'anda Değişim-Gelişim-Kalite Kavramları**. İstanbul, Bayraklı Yayınları, 2007.

Bayraklı, Bayraktar, **Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri**, İstanbul, Sidre Yayıncılık ve Dağıtım, 2002.

Bayraklı, Bayraktar, **Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri, I-XXI**, İstanbul, Bayraklı Yayınları, 2007.

Bolay, Süleyman Hayri, **Akıl, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, *Türkiye Diyanet Vakfı*, <http://www.islamansiklopedisi.info/>, 10.04.2014, II.239.

El-Buhari; İlim/20.

Cürcânî; Ali b. Muhammed; **Tarifât**; <http://www.islamicbook.ws/adab%5Cla/altarifat-pdf.19.09.2013>.

Çağrıç, Mustafa, **Adalet, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, *Türkiye Diyanet Vakfı*, <http://www.islamansiklopedisi.info/>, 10.04.2014, I.342.

Ebû Dâvûd; **Sünen**, Salât.

Ergün, Mustafa, **İnsan ve Eğitimi**, 1.Baskı, Ankara, Ocak Yayınları, 1993.

Fahrüddin Razi, **Tefsir-i Kebir**, trc. Suat Yıldırım ve arkadaşları, Ankara 1994.

El-Gazzali; **İhya-i Ulumu'd-din**, Beyrut ts., 1/83.

Güneş, Abdülbaki, **Kur'an Işığında İnanç, Düşünce Hürriyeti**, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10:1(2005),SS.1–36. s.4.www.yyu.edu.tr/abis/admin/dosya/.../1287_26112013093303_37372.pdf, 03.02.2015.

Hans Wehr; **Arabisches Wörterbuch**, Wiesbaden, 1952, 1977.

Heidegger, Martin, **Düşünmek Ne Demektir?** çev. Rıdvan Şentürk, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2013.

İbn Manzur; **Lisanu'l-Arab**.

- İkbal, Muhammed; **İslamda Dini Tefekkürün Yeniden teşekkülü**, İstanbul, Qraf Yayınları, 2013.
- Jack, Ensing Addington; **%100 Düşünce Gücü**, trc. Birol Çetinkaya, Akaşa Yayın Dağıtım Tanıtım Ltd.Şti. İstanbul, 2013.
- Kara, Mustafa; **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1985
- Kılıç, Cevdet, **Felsefe Din, Vahiy Akıl İlişkisi Bağlamında Din Kavramı ve günümüzDinToplumİlişkileri**,portal.firat.edu.tr/FELSEFE%20DN%20VAHY%20AKIL%20LKS%2003.02.2015.
- Kızılabdullah, Yıldız, **Din Eğitimi El Kitabı**, Kavramsal Çerçeve: Eğitim, Öğretim ve Din, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012.
- Kutluer, İlhan, **Düşünme, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, <http://www.islamansiklopedisi.info/>, 10.04.2014, X.53-57.
- Müslim**; Müsâfirîn, 269.
- Özcan, Hanifi; **Maturidi'de Bilgi Problemi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993 1993.
- Er-Ragıb el-isfahani; **el-Müfredat fi Garibi'l Kur'an**.
- Razi, **Tefsir-i Kebir**, arb., <http://www.altafsir.com/Tafasir.asp?> 15.09.2013.
- Şevkani; **Fethu'l Kadir**, <http://www.altafsir.com/Tafasir.asp?> 15.09.2013.
- Türk Dil Kurumu Veri tabanı; <http://ked.tdk.org.tr/index.php?> 22.06.2014.
- Ülken, Hilmi Ziya, **Eğitim Felsefesi**, 2.Basım, İstanbul: Ülken Yayınları, 2001.
- Whitehead, Alfred North; **Düşünme Biçimleri**, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Usta, Mustafa; **Divan-ı Kebirde Mevlana'nın Eğitim Görüşü**, İstanbul 1995.
- Vehbe Zuhayli; **El Veciz**, arb., <http://www.altafsir.com/Tafasir.asp?> 15.09.2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki, **Akıl, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, <http://www.islamansiklopedisi.info/>, 10.04.2014, I. 246.
- Yazır, Muhammed Hamdi; **Hak Dini Kur'an Dili, I-IX**, Eser Kitabevi, İstanbul, 1971.
- Yezdan, Abdül Kerim; **El veciz, fi Usul'il Fıkh**, Bağdat, 1976.
- <http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/felsefi>. 22.06.2014.